

Ч Червоні Козаці

І. ДУБИНСЬКИЙ,
Г. ШЕВЧУК

Червоне козацтво

(Історичний нарис)

ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНИ КИЇВ—1973

Колишній командир бригади в корпусі Червоного козацтва письменник І. Дубинський і доктор історичних наук Г. Шевчук у своїй праці розповідають про славний бойовий шлях Червоного козацтва. Створене в кінці 1917 року Червоне козацтво виросло з невеликого загону у 12-полковий кінний корпус і відіграло велику роль у боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні. У бойовій співдружності з іншими дивізіями Червоної Армії воно громило німецьких загарбників, петлюрівців, денікінців, білополяків, врангелівців, махновців і завоювало велику повагу і любов народу. Під прапорами Червоного козацтва поряд з кращими синами українського народу об'єднались росіяни, білоруси, латиші, естонці і представники багатьох інших національностей Радянської країни.

Автори та видавництво висловлюють щире подяку всім ветеранам Червоного козацтва, які своїми критичними зауваженнями і порадами подали неоціненну допомогу в роботі над третім, доповненим виданням книги.

Відзиви про книгу та побажання просимо надсилати на адресу: Київ, Володимирська, 42, Політвидав України.

© Політвидав України. 1973.

Д $\frac{0164-097}{M201(04)-73}$ БЗ-20-1-72

ЗА ВЛАДУ РАД

Ішов жовтень 1917 року.

Революційні робітники, солдати і матроси Петрограда, керовані Комуністичною партією і її вождем Володимиром Іллічем Леніним, 25 жовтня (7 листопада) 1917 року в результаті героїчного штурму оволоділи Зимовим палацом, повалили буржуазний Тимчасовий уряд і встановили диктатуру пролетаріату. Під гуркіт гарматних залпів крейсера «Аврора» перемогла найвеличніша в світі Жовтнева соціалістична революція. Почалась нова сторінка в житті всього людства.

Того ж дня відкрився II Всеросійський з'їзд Рад, на якому були присутні представники Рад всієї Росії, в тому числі понад 100 делегатів від України. Виражаючи волю всіх пригноблених, з'їзд оголосив перехід державної влади до рук трудящих — до Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. З'їзд прийняв історичні декрети — про мир і про землю, сформував робітничо-селянський Радянський уряд — Раду Народних Комісарів, обравши її головою Володимира Ілліча Леніна.

Так було покладено початок існуванню першої в світі соціалістичної держави, держави робітників і селян, яка всю свою діяльність спрямувала на розв'язання великого історичного завдання — побудову соціалістичного суспільства.

Звістка про перемогу збройного повстання в Петрограді, прийняті з'їздом декрети блискавично рознеслась

по всій нашій неосяжній країні. З величезною радістю зустріли її і трудящі України. Вони гаряче вітали пере-могу Великої Жовтневої соціалістичної революції, декре-ти II Всеросійського з'їзду Рад і створений ним перший Радянський уряд на чолі з В. І. Леніним. Українські ро-бітники, солдати, незаможні селяни, керовані більшови-цькими організаціями, вимагали негайного встановлення Радянської влади на Україні і проведення в життя ленін-ських декретів. Свої вимоги вони підкріплювали наполег-ливою боротьбою за створення Української Радянської Соціалістичної Республіки. Однак у цій боротьбі трудя-щим України довелося переборювати жорстокий опір об'-єднаних сил поваленого Тимчасового уряду і української націоналістичної контрреволюції, яких підтримували іно-земні імперіалісти.

Після повалення самодержавства націоналістичні пар-тії, які виражали інтереси української буржуазії, помі-щиків і куркулів, на збіговиську в Києві у березні 1917 року створили Центральну раду. Очолили її ватажки буржуазно-націоналістичних партій М. Грушевський, С. Єфремов, В. Винниченко, С. Петлюра та інші.

Центральна рада, як і її творці — націоналістичні пар-тії, переслідувала єдину мету — задушити революційний рух робітників та селян України, зберегти капіталістич-ний лад і забезпечити українській буржуазії монопольне право на експлуатацію та пограбування «рідного наро-ду». Але, щоб вести за собою трудящі маси, націоналіс-тичні партії старанно маскували свої антинародні цілі соціалістичною фразеологією. З цією ж метою вони всі-ляко намагалися використати національно-визвольний рух трудящих, які боролися за створення своєї незалеж-ної держави.

Спиралючись на численне і економічно міцне куркуль-ство та націоналістично настроєну інтелігенцію, Цент-ральна рада розгорнула гарячкову контрреволюційну ді-яльність. Вона використовувала ту сприятливу обстанов-ку, яка створилась для її діяльності на Україні в перші місяці після Лютневої буржуазно-демократичної револю-ції. Більшовицькі організації України вийшли з підпілля нечисленними і організаційно ослабленими. В більшості Рад України, за винятком Рад Донбасу, переважали представники не більшовиків, а меншовиків, есерів, на-ціоналістичних партій, які підтримували Центральну раду.

Все це сприяло тому, що Центральній раді вдалося поширити свій вплив на значну частину селянства, солдатів, інтелігенції та ремісників. І все ж вона почувала себе на Україні, як на вулкані, і шукала й знаходила підтримку у російській буржуазії, німецьких та англо-франко-американських імперіалістів, які давно вже зазіхали на багатства України.

Комуністична партія і її вождь В. І. Ленін викривали антинародну контрреволюційну суть і дії Центральної ради і спрямовували більшовиків України на рішучу боротьбу з контрреволюцією. Керуючись ленінськими вказівками, більшовицькі організації України, які швидко зростали кількісно і зміцнювалися в ході революційної боротьби, посилювали свою діяльність по викриттю контрреволюційної діяльності Центральної ради і її партій. В той же час більшовики України проводили велику роботу по мобілізації трудящих мас на боротьбу проти Тимчасового уряду, приділяючи особливо велику увагу створенню Червоної гвардії — збройних революційних сил.

Завдяки активній діяльності більшовицьких організацій серед робітників і селян з-під впливу Центральної ради швидко відходили ті, хто спочатку піддався на її облудну агітацію. Йй також не вдалося роз'єднати трудящі маси України й Росії. Український народ, який пройшов з великим російським народом довгий шлях спільної революційної боротьби, першим слідом за російськими братами став на шлях соціалістичної революції, поклавши тим самим початок нової і славної епохи своєї історії.

Після перемоги соціалістичної революції в центрі Росії в боротьбі за владу на Україні зустрілися два класово ворожі табори — табір націоналістичної контрреволюції, яка в союзі з російськими білогвардійцями та іноземними імперіалістами боролася за створення держави експлуататорів, і табір робітників, солдатів, незаможного селянства, що під керівництвом більшовицьких партійних організацій, дістаючи всебічну підтримку від трудящих Росії, боролися за створення вільної і незалежної Української Радянської держави.

Центральна рада вже 26 жовтня відкрито заявила, що вона не визнає нової влади, влади робітників та селян в Петрограді, і буде рішуче розправлятися з усякими

спробами встановлення Радянської влади на Україні. Цю програму вона зразу ж почала перетворювати в життя. Щоб ізолювати Україну від Радянської Росії, розірвати віковічні зв'язки двох братніх народів, Центральна рада оголосила про закриття північного кордону України. Вона затримувала ешелони з хлібом, відвантаженим для постачання великих міст Росії.

У цій складній обстановці трудящі України вели наполегливу боротьбу за встановлення Радянської влади. Її очолили більшовицькі партійні організації України, які постійно діставали практичні поради й допомогу від Центрального Комітету РСДРП(б) і особисто від В. І. Леніна.

Більшовики України викривали зрадливість Центральної ради, есерів та меншовиків і кликали трудящі маси на боротьбу за владу Рад. Провівши велику роботу по розкладу військ Центральної ради і Тимчасового уряду, більшовики посилено організовували збройні сили пролетаріату — Червону гвардію і робітничі дружини.

Після переможного збройного повстання в Петрограді за короткий час на Україні були ліквідовані органи буржуазного Тимчасового уряду. В Донбасі — основному промисловому центрі Півдня країни, де були міцні більшовицькі організації, комуністи добилися вигнання есерів, меншовиків, українських буржуазних націоналістів з Рад і передачі Радам усієї влади. Незабаром і трудящі Харкова встановили в місті Радянську владу, яка спиралась на організований пролетаріат і міцну Червону гвардію.

Перемога донецького пролетаріату мала велике значення для зміцнення Радянської влади в Росії і особливо для успішного розгортання боротьби за встановлення Радянської влади на всій території України. У Києві, Полтаві, Катеринославі, Одесі, де контрреволюція мала значні військові сили, озброєні загони трудящих, керовані більшовиками, піднімалися на боротьбу за встановлення влади Рад.

Однак, незважаючи на героїчну боротьбу київського пролетаріату, Центральній раді, яка мала значні збройні сили, вдалося узурпувати владу в місті і встановити відкрити буржуазну диктатуру.

Трудящі України не визнавали Центральної ради і її органів влади на місцях. Вони проголосили своєю владою

Центральний Виконавчий Комітет та Раду Народних Комісарів Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки і почали запроваджувати в життя декрети II Всеросійського з'їзду Рад. Радянська Росія, з свого боку, гаряче підтримувала боротьбу українських трудящих проти Центральної ради. Велику роль у викритті справжньої суті цього контрреволюційного органу української буржуазії відіграв, зокрема, «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради», написаний В. І. Леніним.

Виконуючи волю трудящих України, перший Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся в Харкові 11—12 (24—25) грудня 1917 року, проголосив Україну Радянською Соціалістичною Республікою. З'їзд обрав її вищий орган державної влади — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів — ВУЦВК. Вперше в житті українського народу була створена вільна Українська Радянська держава робітників і селян.

ВУЦВК звернувся з маніфестом до українського народу, в якому оголосив владу Центральної ради незаконною і повідомляв про встановлення Радянської влади на Україні. Єдиним законним урядом України був оголошений Народний Секретаріат, що його створив ВУЦВК. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет закликав трудящих всесірно зміцнювати Радянську владу, кріпити дружбу з російським народом і вести найрішучішу боротьбу проти всіх контрреволюційних сил.

В дуже складній і важкій обстановці розгорталась діяльність першого радянського уряду на Україні. Правобережжя і частина Лівобережної України були захоплені націоналістичними контрреволюційними військами Центральної ради. В Донбасі червоногвардійці вели запеклу боротьбу проти знахабнілих білокозачих банд донських отаманів Краснова і Каледіна.

Основною збройною силою щойно створеної Радянської держави була Червона гвардія, загони якої формували місцеві більшовицькі організації, Ради, фабрично-заводські і профспілкові комітети. З утворенням ВУЦВК і Народного Секретаріату створилась можливість готувати сили для боротьби з націоналістичною і кадетсько-каледінською контрреволюцією у всеукраїнському масштабі.

За рішенням Народного Секретаріату від 12(25) грудня 1917 року на Україні почала створюватися робітничо-селянська армія. Перші частини нової революційної армії на противагу контрреволюційним військам Центральної ради — «вільному козацтву», формування якого генерал Скоропадський почав ще в серпні 1917 року, було вирішено назвати «Червоним козацтвом».

Для керівництва військовою справою в складі Українського Радянського уряду було створено Секретарство у військових справах, а при ВУЦВК — Військовий відділ. Народним секретарем у військових справах був призначений В. Шахрай, але незабаром ці обов'язки були покладені на Ю. Коцюбинського.

Син відомого письменника Юрій Михайлович Коцюбинський почав свою революційну діяльність в чернігівському підпіллі, вступивши до більшовицької партії в 1913 році. Він брав активну участь в підготовці Лютневої і Великої Жовтневої революцій. Як видатний діяч партії більшовиків, Ю. Коцюбинський в Петрограді був кинутий урядом Керенського у в'язницю. Звідси разом з іншими комуністами він надіслав привітання VI з'їзду партії.

Завідуючим військовим відділом ВУЦВК був призначений робітник київського заводу «Арсенал» М. Богданов.

Для підготовки збройних сил за рішенням ВУЦВК і Народного Секретаріату України від 18 грудня 1917 року був створений Крайовий Військово-революційний комітет. До його складу ввійшли Народні секретарі у військових та внутрішніх справах, представники Харківського Центрального штабу Червоної гвардії і штабу Південного революційного фронту по боротьбі з контрреволюцією.

Крайовий військово-революційний комітет керував діяльністю військово-революційних комітетів на місцях, озброєнням і навчанням радянських військ на Україні. Постановою Народного Секретаріату України від 25 грудня 1917 року йому було доручено організувати Червону гвардію у всеукраїнському масштабі¹. У здійсненні цього завдання велика увага приділялась Харкову.

¹ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр. В трьох томах, К., 1967, том перший, стор. 179.

ЗАГІН ЧЕРВОНОГО КОЗАЦТВА

Харків з його багатотисячним робітничим колективом став центром організації революційних сил для розгрому контрреволюції і встановлення Радянської влади на всій Україні. Ще 15 грудня 1917 року на засіданні Генерального Секретаріату Петлюра заявив, що головне завдання його штабу — захопити Харків, оплот більшовизму на Україні.

Центральна рада всіляко намагалася відрізати Харків від інших міст і особливо від Росії та Донбасу. В Полтаві зосереджувався великий загін жовтоблакитників¹ для наступу на Харків. Центральна рада уклала угоду з командуванням чехословацького корпусу, який стояв під Києвом. Прихильники Центральної ради готували війська для здійснення контрреволюційного перевороту в Харкові.

Головну надію у планах здійснення контрреволюційного заклоту Центральна рада поклала на 2-й Український полк, колишній 28-й запасний. Він мав у своєму складі 1500 солдатів і офіцерів.

Командували полком петлюрівці. Вони постачали зброю каледінцям, проводили контрреволюційну агітацію серед солдатів, намагаючись зробити їх оплотом «самостійників» у Харкові. Але вплив петлюрівців у полку падав з кожним днем. Більшовики Харкова, Радянський уряд України уважно стежили за всіма підступами контрреволюції. Під впливом більшовицької пропаганди, яку активно проводили в 2-му Українському полку члени уряду Ю. Коцюбинський, І. Кулик, В. Примаков та інші, більшість його солдатів відмовилась підтримувати Центральну раду. В 2-му і 3-му батальйонах багато солдатів відкрито заявляли про своє співчуття Радянській владі. Командуванню полку вдалося зберегти свій вплив тільки на солдатів 1-го батальйону і кулеметників, за допомогою яких і передбачалось здійснити контрреволюційний переворот. В перший батальйон поспішно перекидали озброєння і всю полкову техніку.

При підході військ Центральної ради до Харкова заклотники повинні були роззброїти Червону гвардію,

¹ Прапор Центральної ради мав два кольори — жовтий і блакитний.

а також революційно настроєних солдатів 30-го запасного полку і скинути Радянський уряд.

Штаб Червоної гвардії Харкова вирішив не допустити контрреволюційного виступу, ліквідувавши його в зародку. Проведення цієї операції було покладено на М. Руднева і В. Примакова.

27 грудня загони харківської Червоної гвардії були стягнуті до центра міста, а потім направлені на вокзал начебто для відправки з міста. В ніч на 28 грудня ці червоногвардійські частини з наданими їм чотирма броньовиками оточили Москалівські казарми, де розмістився 2-й Український полк. Солдати 2-го і 3-го батальйонів перейшли на бік червоногвардійців, активно допомагаючи їм роззброювати прихильників Центральної ради. Після короткої перестрілки опір петлюрівців було зламано. Офіцерів заарештували. Тільки командир полка Волоху вдалося зникнути. Солдатів, які не побажали перейти на бік Радянської влади, обеззброїли і відпустили по домівках.

Зброя «самостійників» — 7000 гвинтівок, 13 кулеметів, кілька бомбометів і багато ручних гранат — перейшла до рук радянських військ.

Ось що згадує про цю операцію колишній член ЦВК, письменник Іван Кулик, який брав у ній безпосередню участь.

27 грудня 1917 року І. Кулик і В. Примаков повинні були стати на варту біля каси Народного Секретаріату. Ввечері Примаков звернувся до свого товариша:

— Ти, Іване, не подумай дрімати. На Москалівці має бути цікава справа...

— Чи не готується напад на касу? — спитав Кулик.

— Ні,— відповів Примаков,— на цей раз, мабуть, ми самі будемо нападати.

Виконуючи завдання штабу Червоної гвардії, Примаков і Кулик близько опівночі вирушили на Москалівку. Заспаний вартувий, що сидів біля воріт, не помітив, як повз нього пройшли люди в солдатських шинелях. У приміщенні 9-ї роти Примаков, розшукавши знайомих солдатів, зібрав їх і оголосив їм план дій.

План був такий: арештувати чергових офіцерів, солдатам 9-ї та 11-ї рот роздати зброю, обстріляти кулеметників-петлюрівців, з боку яких можна було чекати опору.

— А офіцери? — спитав якийсь солдат.

— Офіцери — хто спить, хто пиячить після спектаклю, — заспокоїв людей Примаков.

Настрій у солдатів був рішучий. Вони зажадали, щоб після роззброєння полку з них сформували радянську частину. Незабаром привели обеззброєного чергового офіцера. Підняли 11-у роту, озброїли і її.

О 2-й годині почувся шум моторів. Застукотіли кулемети бронемашин із загону комісара міста Войцеховського. Примаков вивів частину солдатів на вулицю. Вони розсипались цепом і обстріляли казарму кулеметників.

Залпи стрільців і вогонь бронемашин перелякали сонних гайдамаків. Офіцери розбіглися, залишивши в казармах купу зірваних погонів, а солдати здалися. Запалали смолоскипи, освітлюючи обеззброєних «самостійників» і купи кинутої ними зброї.

На світанку 28 грудня перестав існувати 2-й запасний полк Центральної ради. Тоді ж В. Примаков звернувся до солдатів з пропозицією вступити до революційних військ, які формує український Радянський уряд, і разом з Червоною гвардією виступити проти Центральної ради. 300 найбільш свідомих солдатів відгукнулися на цей заклик. Незабаром до них приєдналось кілька сот революційно настроєних солдатів інших частин і 400 робітників харківських заводів — паровозобудівного, ВЕК, Гельферіх-Саде.

29 грудня Народний Секретаріат схвалив ініціативу В. Примакова про формування першої революційної військової частини і дав їй назву — 1-й полк Червоного козацтва.

Даючи таку назву, Радянський уряд України підкреслював цим класову, принципіальну різницю між військовими формуваннями «вільного козацтва», які складалися з куркульства, міської буржуазії, студентів та гімназистів, і робітничо-селянською армією — єдиною спадкоємницею революційних традицій боротьби трудящих України за соціальне і національне визволення. В назві «Червоне козацтво» знайшов свій вияв також інтернаціоналістський характер нової армії.

Організатор полку В. Примаков був призначений його командиром. У той же день бійці 1-го революційного полку червоних козаків дали урочисту обіцянку до останньої краплі крові боротися за перемогу Радянської

влади. Так було покладено початок формуванню регулярної робітничо-селянської революційної армії Радянської України.

Український Радянський уряд, харківський більшовицький комітет приділяли велику увагу вихованню бійців щойно створеної частини. В її казармах часто бували більшовики, які роз'яснювали бійцям політику Радянської влади, розповідали про її перші декрети, викривали підступні плани Центральної ради. Часто у казармах велися розмови про успіхи у будівництві нового життя в Радянській Росії і величезну допомогу, яку подавали Україні російський народ, ЦК РСДРП(б), В. І. Ленін, про розгортання масової боротьби проти Центральної ради.

Своєю наполегливою роботою більшовики зуміли за короткий час перетворити 1-й полк Червоного козацтва у згуртовану бойову одиницю. Командир полку В. Примаков, якого в той час ще звали «червоний отаман», уже 2 січня 1918 року доповідав Українському Радянському урядові, що 1-й полк Червоного козацтва в складі 700 козаків, палаючи бажанням відстояти молоду Радянську владу, жде наказу про виступ.

Секретарство у військових справах 31 грудня звернулося до трудящих України з таким закликком:

«Товариші! Контрреволюція вступила у відкриту боротьбу з Робітничо-Селянським урядом Української Народної Республіки, бажаючи зірвати справу миру, бажаючи припинити революційний рух, який несе визволення всьому трудовому народові з-під буржуазного ярма... Поміщики і капіталісти піднесли стяг громадянської війни і розпалюють національну ворожнечу, бажаючи викликати братовбивчу війну між українцями та великоросами, щоб розбити нашу братерську сім'ю трудового народу і загасити пожежу революції нашою братською кров'ю.

...Вони формують на Україні «курені смерті»¹ з обманутих солдатів і юнкерів... Вони формують «білу гвардію» з синків заможних «панів» і «підпанків»... ..«Курені

¹ «Курені смерті» — військові формування буржуазно-націоналістичної Центральної ради. Як і «батальйони смерті» Тимчасового уряду, вони створювались з найреакційніших елементів куркульства, поміщиків, юнкерів, буржуазної молоді.

смерті» і «біла гвардія» громлять Ради робітничих і солдатських депутатів, як, наприклад, у Полтаві...

Для боротьби із збройною силою буржуазії ми повинні створювати свою силу революційного війська... Ми певні, що всі, хто бажає перемоги революційному рухові міської і сільської бідноти над поміщицько-капіталістичною контрреволюцією, хто не боїться смерті за землю і волю, за мир і братерство трудового народу,— всі підуть в ряди Червоного козацтва...»¹.

Звернення було широко розповсюджене серед трудящих Харкова. Більшовики розгорнули велику агітаційну роботу серед робітників на підприємствах міста, закликаючи їх записуватися в революційну армію.

Червоне козацтво, як і Червона гвардія, формувалося на добровільних началах. Але на відміну від Червоної гвардії в Червоному козацтві командири не обиралися, а призначалися урядом або його військовими органами. Червоні козаки утримувались за рахунок держави, а не підприємств, як червоногвардійці. Тим, хто вступав до Червоного козацтва, необхідно було мати рекомендації від комуністичної чи профспілкової організації або місцевої Ради.

Про те, як в ті дні поповнювались ряди Червоного козацтва, розповідав Петро Іванович Сасько з села Пархомівки Краснокутського району Харківської області.

«Це було в січні 1918 року. На вулиці в нашій Пархомівці підійшов до мене чоловік у солдатській шинелі з артилерійськими петлицями. Назвав себе Гуком Тимофієм, сказав, що він посланий набирати хороших хлопців, солдатів-бідняків у Червоне козацтво, і попросив, щоб я йому допоміг. За три дні ми організували 32 чоловіка у Пархомівці та Каплунівці. Дістали зброю. В Павлівці, в економії цукрозаводчика Харитоненка, забрали коней. В Коломаку до штабу підїхали з піснями».

Створювались нові збройні сили і в інших містах. В Кривому Розі, Одесі, Миколаєві, Катеринославі і на багатьох залізничних вузлах України існували червоногвардійські загони. В Харківській, Полтавській, Київській, Чернігівській та інших губерніях організовувались також і загони Червоного козацтва. Уже в січні 1918 року

¹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов, т. 3, К., 1957, стор. 46—47.

в Києві був сформований загін Червоного козацтва з 1000 чоловік.

20 січня 1918 року Народний Секретаріат України видав декрет про організацію Червоної Армії. «Для захисту і зміцнення народної влади і для остаточної перемоги робітників і біднішого селянства над буржуазією організувати нову, соціалістичну робітничо-селянську армію — «Червоне козацтво»¹.

Робітничо-селянська армія України (Червоне козацтво) формувалась як і робітничо-селянська армія Радянської Росії. Партійні організації, місцеві Ради проводили велику роботу по реалізації декрету Радянського уряду України про створення Червоної Армії. На місцях питанням організації Червоної Армії займалися військові відділи або бюро, утворені при Радах. Активними учасниками цієї справи були також фабрично-заводські комітети і профспілки².

Посилювали боротьбу проти Центральної ради і селяни.

Одночасно більшовицькі організації, Радянський уряд України і особливо Секретарство у військових справах та військовий відділ ВУЦВК проводили широку роз'яснювальну роботу серед солдатів старої армії та гайдамаків.

Це дало свої результати. Солдати 5-го армійського корпусу (старої армії) зірвали змову буржуазно-націоналістичних агентів, які ставили своєю метою спровокувати виступ корпусу проти Радянської влади. Проти примусової українізації, яку намагалась проводити Центральна рада у військах старої армії, виступили солдати Південно-Західного і Румунського фронтів. Про підтримку Радянської влади, Радянського уряду Росії та України і невизнання Центральної ради заявили солдати 16-го корпусу, 4-ї, 6-ї, 7-ї і 11-ї армій та інших з'єднань, що перебували на Україні або біля її кордонів³.

¹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов в трех томах, т. 3, стор. 51.

² Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр. В трьох томах. Том перший, стор. 223.

³ М. К. Колісник, Розгром буржуазно-націоналістичної Центральної ради на Україні. Учені записки Харківського університету, том 89, Труды історичного факультету, том 6, Харків, 1957, стор. 113.

Проти Центральної ради, за підтримку Радянської влади рішуче виступили і моряки Чорноморського флоту.

Революційні солдати, червоногвардійці, червоні козаки і стали тією озброєною силою, на яку спирався керований більшовицькою партією робітничий клас і бідніше селянство в боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні.

ЧЕРВОНИЙ КОМАНДИР ВІТАЛІЙ ПРИМАКОВ

Прославлений командир Червоного козацтва Віталій Примаков ще 15-річним гімназистом, у Чернігові, став на шлях революційної боротьби. Він пройшов сувору школу життя в підпільних гуртках, в тюрмі та на засланні і був добре підготовлений для ролі керівника і організатора мас.

Віталій Маркович Примаков народився в селі Семєнівці Чернігівської губернії 20 грудня 1897 року в сім'ї сільського вчителя. Ще до першої світової війни в Чернігові виникли політичні гуртки, які вели революційну роботу серед учнівської молоді. Існувала в місті і соціал-демократична організація. Вона складалась з робітників чавунного та лісопильного заводів, шевців і кравців.

В січні 1913 року з організації учнівської молоді виділився гурток з 8 чоловік. Разом з Ю. Коцюбинським до нього увійшов і В. Примаков. На початку 1914 року всі члени гуртка вступили до більшовицької партії. Ю. Коцюбинський став членом партії на рік раніше. Примаков керував гуртком, в який входили робітники тютюнової фабрики і шевці-заготовщики. Чернігівська більшовицька група видавала підпільний рукописний журнал для молоді. Спочатку він називався «Вперед», а потім «Красное знамя».

Більшовики Чернігова, зв'язавшись з Київською організацією РСДРП, вели посилену антивоєнну пропаганду серед робітників міста і солдатів чернігівського гарнізону. Після того як у військових частинах гарнізону почастишали випадки непокори, жандармерія стала розшукувати організацію. Було зроблено обшук і у господаря квартири, в якій мешкав Примаков. Під час обшуку жандарми знайшли нелегальну літературу.

Примаков був заарештований. Після допиту в жандармському управлінні його одразу ж перевели в одиночну камеру чернігівської тюрми.

Режим у тюрмі був суворий. Два місяці в'язням не давали книг, на їх протести щодо цього ніхто не зважав. Стійкий більшовик почав шукати інші засоби впливу на тюремників. Він виліз на підвіконня і почав на весь голос виголошувати промови. В усіх тюремних вікнах з'явилися в'язні, які уважно слухали. Начальник тюрми пригрозив Примакову карцером, але це не вплинуло. Два дні ще тривали ці своєрідні виступи, які порушували суворий тюремний розпорядок і... начальство здалося. Книжки заарештованим видали.

У травні 1915 року всю чернігівську групу в'язнів перевели до київської тюрми. В липні 1915 року чернігівців судив військовий окружний суд. На запитання: «Чи визнаєте ви себе винними?» — Примаков від імені всіх товаришів відповів: «Так, ми розповсюджували прокламації і вели агітацію проти війни, але ставимо собі це не в провину, а в заслугу і честь перед народом». Всю групу засудили до позбавлення прав і до заслання в Сибір на довічне поселення.

Засуджених постригли наголо, одягли в арештантські халати і перевели в 2-у камеру 10-го каторжного коридора, де вже перебували кілька більшовиків, в тому числі хворий Яків Полуян¹. В'язні багато читали, спорили, складали вірші. Віршував тоді і Примаков.

Режим у тюрмі ставав дедалі суворішим. Примакова посадили в карцер за те, що він вилаяв наглядача і фельдшерицю, які відмовились дати ліки хворому товаришу. В підвалі тюрми, в темному карцері, що звався «півпляшкою», за ліжко правила дошка, посипана негашеним вапном, яке нестерпно пекло тіло в'язня, не даючи йому заснути. Та й це не зламало залізної волі Примакова. Одного разу наглядач вилаяв Полуяна, іншим разом ударив його ключем. Камера оголосила голодовку в знак протесту і поставила ряд вимог перед адміністрацією тюрми. Примаков, Цінберг і Полуян відмовились не тільки від хліба, а й від води.

Через п'ять днів голодуючих перенесли в тюремну лікарню, де їх намагалися годувати силоміць. Примаков

¹ В роки громадянської війни — видатний партійний працівник на Південному Кавказі.

і його товариші, озброївшись уламками скла, пригрозили розрізати собі вени. Тюремне начальство, переможене на-полегливістю революціонерів, поступилося і задовольнило їх вимоги.

Незабаром Примакова, закутого в одні наручні кайдани з більшовиком М. Тьомкіним, відправили на заслання. В Красноярську Віталій захворів на висипний тиф. Після видужання його відправили в глиб тайги, в село Шелаєво. Довелось батракувати. Через місяць знову тяжка хвороба — черевний тиф разом з запаленням легенів. Але молодий організм переміг. Через два місяці Примаков уже працював молотобійцем у Шалаєво. В травні 1916 року його перевели до Абана, де знаходилась велика колонія засланців. Примаков швидко увійшов у їх дружну сім'ю. Засланці часто збиралися, влаштовували політичні дискусії. Більшовики раз на два місяці одержували листи від О. Стасової.

В Абані Примаков пішов працювати до столярної майстерні; за рішенням комітету засланців він служив і у волосному правлінні. Там йому пощастило дістати шість чистих бланків паспортів, якими скористалися товариші, що мали завдання втекти із заслання. Ці дуже різноманітні заняття майбутній вождь Червоного козацтва сполучав з роботою секретаря комуни засланців.

В Сибіру, як і раніше в підпільному гуртку та в тюремній камері, Примаков увесь вільний час віддавав читанню. Особливо цікавила його історія воєн та революцій. Він багато читав про повстання Спартака, про героїчну боротьбу рабів проти «непереможних» легіонів Риму, про славні подвиги російських та білоруських партизанів, які громили в 1812 році наполеонівські війська, про сміливі рейди по тилах французької армії партизанського загону під командуванням поета-кавалериста Дениса Давидова.

Примаков посилено вивчав історію громадянських воєн у Франції та Північній Америці. І тут, на засланні, і особливо пізніше, коли вже був командиром Червоного козацтва, він любив розповідати своїм товаришам про боротьбу, як індустріальна Північ Америки зазнавала поразок від рабовласницького Півдня, аж поки не створила своєї кінноти.

На початку 1917 року відгомін Лютневої революції докотився і до Сибіру. Вісім засланців, в числі яких був

і Примаков, з'явилися до абанського пристава і спитали його:

— Чи відомо вам, що цар Микола зрікся престолу?

Пристав відповів, що наказу про це немає. Примаков однією рукою простягнув йому маніфест про відречення, а другою взяв браунінг, що лежав на столі. Озброївшись, сміливці пішли до казарми стражників, по дорозі відібрали в урядника наган і шаблю. П'яні поліцейські здалися без опору. Організувавши в Абані Комітет захисту революції, засланці залишили Сибір.

10 квітня 1917 року, після дворічної відсутності, Примаков ненадовго повернувся до Чернігова. Незабаром він переїхав до Києва. Обраний до складу Київського більшовицького комітету, він працював агітатором і журналістом. У серпні за завданням партії Примаков вступив рядовим до 13-го піхотного запасного полку, що стояв у Чернігові. В той же час він разом з С. Уріним, В. Імшенецьким, С. Соколовською провів велику роботу по згуртуванню чернігівської більшовицької організації. Полум'яний агітатор Примаков сміливо викривав контрреволюційну діяльність Тимчасового уряду і Центральної ради, закликав солдатів кінчати злочинну, згубну війну. Він швидко завоював авторитет серед мас. Солдати полку обрали його делегатом на II Всеросійський з'їзд Рад.

У дні Жовтневої революції Примаков організував з робітників Речкінського вагоноремонтного заводу і фабрики «Скороход» загін, з яким під Пулковом відбивав атаки офіцерських та козачих полків, кинутих Керенським проти повсталих робітників Петрограда.

На II Всеросійському з'їзді Рад Примаков був обраний членом ВЦВК. Незабаром він прибув до Харкова, де виконував відповідальне завдання партії по організації збройних сил соціалістичної революції.

ПЕРШИЙ БІЙ

З кожним днем все ширше і яскравіше розгорялось полум'я боротьби проти Центральної ради. Керовані більшовицькими організаціями, народні маси України рішуче виступали із зброєю в руках проти контрреволюції.

Аналізуючи революційну боротьбу трудящих України за встановлення Радянської влади, В. І. Ленін писав 30 грудня 1917 р.: «Революційний рух українських трудящих класів за повний перехід влади до Рад набирає все більших розмірів і обіцяє перемогу над українською буржуазією в найближчому майбутньому»¹. На допомогу українському народові поспішав його старший брат і вірний друг — російський народ. «Революційний Петроград,— писали 18 грудня 1917 року голови заводських комітетів та червоногвардійських загонів Петрограда,— не може дивитись байдуже на героїчну боротьбу своїх південних братів, він не може бути звичайним глядачем в подіях, що розгортаються»².

На допомогу трудящим України прибули з Петрограда до Харкова два загони червоногвардійців. Москва послала 1-й Московський революційний загін і готувала до відправки ще 1600 червоногвардійців та революційних солдатів. За розпорядженням Раднаркому РРФСР на Україну був посланий 1-й Мінський революційний загін. Російські брати надсилали також озброєння і боеприпаси. Ця безкорислива допомога запалювала трудящих України на нові подвиги в боротьбі проти контрреволюції.

4 січня 1918 року Радянський уряд України вирішив почати загальний наступ проти контрреволюційної Центральної ради і Каледіна. Перший удар революційні війська спрямували на Полтаву, де озброєні робітники вели нерівну боротьбу проти великих сил петлюрівців.

В ніч на 5 січня з Харкова у супроводі бронепоезда виступили полк Червоного козацтва, а також загони червоногвардійців під командуванням В. Антонова-Овсієнка — комісара по боротьбі з контрреволюцією на Півдні.

За п'ять кілометрів від Полтави зведений загін зіткнувся з гайдамацькою заставою і розігнав її. Червоних воїнів радісно зустріли робітники-залізничники і, розповівши про розташування ворожої охорони, непомітно провели їх на Південний вокзал, який і був захоплений майже без бою. До червоногвардійців Харкова приєдналися робітники-червоногвардійці Полтави.

¹ В. І. Ленін, Твори, вид. 4, т. 26, стор. 374.

² Из истории борьбы советского народа против иностранной военной интервенции и внутренней контрреволюции в 1918 году, М., 1956, стор. 39.

Незважаючи на те, що сили гайдамаків і юнкерів значно переважали сили тих, що наступали, червоногвардійці і червоні козаки зламали опір «самостійників». На плечах відступаючого ворога вони стрімко прорвались до центра міста, захопили поштамт, телефонну станцію і колишній губернаторський будинок. Оточивши юнкерів, що засіли в цитаделі кадетського корпусу, червоні козаки змусили їх здатися без бою.

За наказом В. Примакова біля будинку письменника В. Короленка була виставлена посилена варта червоних козаків, щоб уберегти відомого і любимого народом письменника від сваволі з боку гайдамаків та анархістських елементів.

В паніці тікаючи з Полтави, гайдамаки залишили велику кількість осідланих коней. Це дало змогу посадити на коней дві сотні червоних козаків і створити в полку першу кавалерійську одиницю — кінний дивізіон.

6 січня Полтава була повністю визволена від військ Центральної ради. Одразу ж були проведені вибори органів Радянської влади. Новообрана Рада стала справжнім виразником інтересів трудящих мас.

Окрилені першою перемогою над військами Центральної ради, трудящі Полтави відправили два ешелони хліба в подарунок робітникам Москви і Петрограда.

Вже перший бій за визволення Полтави показав високу дисциплінованість і організованість харківської Червоної гвардії і молодого полку Примакова. Це й забезпечило їм перемогу над переважаючими силами ворога.

Поповнивши свої ряди за рахунок добровольців, червоні козаки готувались до нових боїв. Вони рвались на Київ, де зосереджувались головні сили буржуазно-націоналістичної контрреволюції.

НА КИЇВ!

6 січня 1918 року харківські газети опублікували рішення уряду про початок загального наступу проти військ Центральної ради. Радянський уряд закликав робітників, селян і солдатів до нещадної боротьби проти підступного ворога.

Наступ радянських військ здійснювався у трьох напрямках: з Полтави на Київ наступали червоні козаки

разом з харківськими та полтавськими червоногвардійцями; з Бахмача на Київ ішли частини 1-го Мінського революційного загону і московські червоногвардійці; із Жмеринки на Київ — революційні солдати 2-го Гвардійського корпусу старої армії.

У поході на Київ брали участь і революційні моряки Чорноморського флоту під командуванням А. Полупанова, червоногвардійці Донбасу під командуванням шахтаря Д. Жлоби і червоногвардійці інших міст Радянської України.

Головного удару по Центральній раді мали завдати радянські війська, які наступали з Полтави. В кількості близько 5000 чоловік вони виступили в похід 8 січня і склались з окремих загонів — Харківського, Полтавського, Люботинського. В цю групу військ входили і червоні козаки. Кінний дивізіон під командуванням В. Примакова наступав на Київ, а батальйон, або, як його ще називали, курінь, під командуванням Сіверса (молодшого) — на Кременчук. Один батальйон залишився в Полтаві для несення гарнізонної служби.

Командував військами колишній підполковник царської армії лівий есер М. Муравйов, призначений начальником штабу до В. Антонова-Овсієнка.

У лютий мороз і таку завірюху, яка рідко буває на Україні, червоні козаки Сіверса за три дні зробили 120-кілометровий перехід і підійшли до Кременчука. Разом з іншими частинами загін Сіверса з ходу прорвався в місто, вигнав звідти гайдамаків і рушив далі на Олександрію.

Червоні війська, що наступали, палали бажанням якнайшвидше розгромити буржуазно-націоналістичну контрреволюцію. Однак Муравйов не виявляв потрібної ініціативи, а своєю жорстокістю і провокаційними наказами він викликав незадоволення червоногвардійців і населення. В деяких не досить стійких загонах занепала дисципліна, в них почали брати гору анархістські елементи. Все це заважало швидкому просуванню вперед.

Кінний загін Примакова відзначався високою організованістю і дисциплінованістю. З самого початку свого існування він був надійною опорою Українського Радянського уряду, з яким скрізь і завжди підтримував найтісніший зв'язок. В його підрозділах під час походу, на привалах і в бою не змовкало палке більшовицьке слово.

Комуністи роз'яснювали воїнам бойові завдання, вказували на необхідність створення дисциплінованої радянської армії для успішної боротьби з ворогами трудящих. Вони розкривали навколишньому населенню суть Радянської влади.

Основними формами агітаційно-масової роботи були мітинги, збори, бесіди. Але найбільший вплив на бійців мав особистий приклад членів партії, їх мужність, безстрашність в бою, відданість соціалістичній революції. В агітаційній роботі активну участь брали командири. Згуртовуючи навколо себе маси, комуністи забезпечували високу організованість і стійкість червоних бійців. Наступаючи на Київ, червоні козаки розгромили петлюрівські гарнізони в Яготині, Березані, під Баришівкою і Дарницею.

Центральна рада вирішила зупинити наступ радянських військ на віддалених підступах до Києва і направила туди свої значні сили. Запеклі бої розгорнулись в районі станції Гребінка, а також між Бахмачем та Ніжином, де відбірними військами Центральної ради керував сам Петлюра. Особливо велику впертість проявили під Крутами добровольці з числа реакційного студентства. Немало цих оскраженілих «самостійників» з куренів «вільного козацтва» полягло під ударами харківських, московських, петроградських і гомельських червоногвардійців. В боях під Крутами брали участь загін Єгорова¹ (московські, петроградські і виборзькі червоногвардійці) і загін Берзіна (латиські стрільці та матроси).

Розгром двох основних угруповань Центральної ради — під Гребішкою і Крутами — визначив результат битви за столицю України, хоч жовтоблакитники і не думали здавати її без бою.

У той час, коли радянські війська вели наступ на Київ, Київська більшовицька організація готувала збройне повстання робітників і революційних солдатів проти Центральної ради. Повстання київського пролетаріату, опорним пунктом якого був героїчний «Арсенал», почалось 16 січня і охопило весь Київ.

Однак сили були далеко не рівними.

Шість днів, десятки раз здійснюючи сміливі вилазки і завдаючи ворогу значних втрат, вели героїчну боротьбу

¹ О. І. Єгоров — згодом Маршал Радянського Союзу.

арсенальці. І тільки 22 січня, коли закінчились боєприпаси, не стало перев'язочних матеріалів та продовольства, захисники «Арсеналу» змушені були припинити опір.

Вдершись на територію заводу, бандити Центральної ради вчинили дику розправу над арсенальцями. За три дні гайдамаки розстріляли понад 1500 чоловік. Але, незважаючи на падіння «Арсеналу», робітники на околицях міста продовжували боротьбу проти банд «вільного козацтва».

Радянський уряд робив усе для того, щоб якнайшвидше подати допомогу робітникам Києва, що стікали кров'ю.

Для координації дій радянських військ, що наступали на Київ, був встановлений пост головнокомандуючого військами Української республіки. Призначений на цей пост Ю. Коцюбинський 19 січня взяв на себе керівництво всіма бойовими операціями. Сюди ж прибуло кілька членів уряду. Вони зміцнювали дисципліну серед військ, підносили політичну свідомість бійців, боролись проти розхитаності і анархії, викликаних самоправством Муравйова.

Були вжиті заходи для налагодження матеріального постачання військ. У настроях бійців настав рішучий злам.

Військовий відділ ВУЦВК 18 січня звернувся до радянських воїнів і до всього трудового народу України з закликом стати в ряди бійців проти Центральної ради і Каледіна¹.

15(28) січня 1918 року голова РНК РСФРР В. І. Ленін підписав декрет про створення Червоної Армії. Від імені уряду Радянської України декрет підписав постійний представник при уряді РСФРР В. Затонський. У відповідності з цим декретом 20 січня 1918 року і Радянський уряд України прийняв декрет про організацію на Україні робітничо-селянської армії.

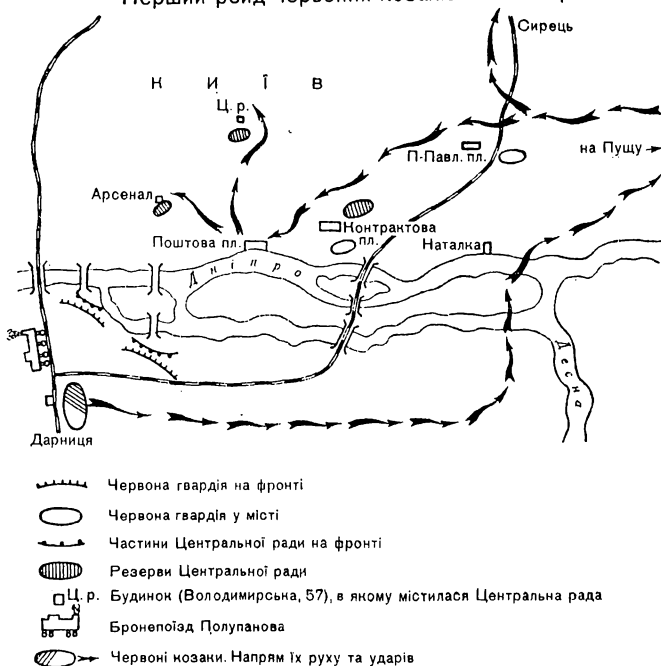
Всі ці заходи знайшли гарячу підтримку серед трудящих мас і воїнів. Вони сприяли піднесенню боездатності радянських військ.

Радянська Армія, поспішаючи подати допомогу київським робітникам, швидко просувалась вперед. 22 січня війська Полтавського напрямку з боєм вступили у Дарницю. Тут вони з'єднались з революційними загонами, які наступали з боку Бахмача.

¹ Газ. «Вісник УНР», 18 січня 1918 р.

Схема №1

Розгром військ Центральної ради у Києві. Перший рейд червоних козаків 5. II 1918 р.

23 січня радянська артилерія обстріляла ворожі позиції. Після обстрілу війська зробили спробу прорватися до міста по ланцюговому, стратегічному та залізничному мостах. Але вогонь з двохсот кулеметів, встановлених за наказом Центральної ради на правому, високому березі Дніпра, зривав усі атаки. Нечисленна артилерія червоних не змогла придушити добре замасковані і вкопані у землю вогневі точки петлюрівців. План операції довелося змінити.

За новим планом, запропонованим В. Примаковим, штурм Києва мав здійснюватися з трьох боків. Через залізничний міст на станцію Київ-Товарний повинні були вирушити харківські та донецькі червоногвардійці, загін Берзіна одержав завдання наступати на Печерськ. Загін червоних козаків мав форсувати Дніпро і увійти у Київ з тилу.

Прагнучи непомітно проникнути в місто з того боку, звідки ворог менш за все міг чекати нападу, червоні козаки спішилися і з кіньми на повіді рушили вздовж Дніпра. Біля урочища Міжгір'я, ризикуючи життям, вони перейшли Дніпро по тонкій кризі. Зібравшись біля Пущі-Водиці, червоні козаки, не витрачаючи дорогоцінного часу, вирушили на Куренівку. З появою несподіваної допомоги знову взялися за зброю червоногвардійці. На місце бою почали підходити робітники Подолу. Гайдамаки не встояли проти об'єданого натиску кавалерії та піших червоногвардійців і відступили.

На шляху з Куренівки до центру треба було зламати опір юнкерів, які забарикадувалися в казармах 5-ї школи прапорщиків. Але в кінному загоні Примакова для виконання цього завдання не вистачало ні сил, ні зброї. Головне, не було артилерії.

Поруч з юнкерами на Контрактовій площі квартирував батальйон георгіївських кавалерів, створений ще Керенським для захисту Тимчасового уряду. Він оголосив про свій нейтралітет. Делегація «кавалерів» перебувала в штабі червоних козаків.

Ось тут-то Примакову допомогла воєнна хитрість. До штабу влітає заздальгідь проінструктований ординарець:

— Товаришу червоний отамане! Прибув уланський полк. Куди накажете наступати?

Слідом за першим з'являється другий посильний:

— Товаришу отамане! Бронедивізіон чекає бойового наказу!

Захекавшись, вривається до приміщення ще один ординарець:

— Товаришу отамане! Прибула артилерія. За півгодина підтягнеться і гаубичний дивізіон.

Примаков, розгорнувши карту міста, спокійно наказує:

— Артилерії відкрити вогонь по юнкерах. Броньовикам обійти казарми золотопогонників з тилу. Уланам спішитись і наступати в лоб.

Вражені «кавалери» спочатку порозкривали роти, а потім збентежились.

— Товаришу отамане! Дозвольте, але снаряди рознесуть і наші казарми. При чому тут георгіївські кавалери? Ми ж нейтральні... Наша хата з краю...

— На те війна,— всміхнувся Примаков.— А з вами вийде так: моя хата з краю, але я все знаю...

— Тоді зачекайте з півгодини,— заметушилися члени делегації,— дозвольте нам самим договоритися з юнкерами.

Примаков погодився. «Кавалери» стрімголов вискочили з штабу, а за півгодини юнкери, на вимогу «нейтральних», пішли з казарми.

В місті почалась паніка. А в цей час з усіх боків на «самостійників» ішли в атаку червоні бійці. Петлюрівці, налякані вибухами гранат, що доносились з тилу, і приголомшені дружним «ура!» з боку всіх трьох мостів, завагалися. Не допомогли їм і їхні двісті кулеметів.

Запеклі бої розгорнулись на Печерську, де були зосереджені віддані Центральній раді військові частини під командуванням втікача з Харкова отамана Волоха. Радниками в них були англійські, французькі і румунські офіцери. Сюди й спрямовували свої сили революційні війська та повсталі робітники.

Розвиваючи далі наступ, червоні козаки на Сирці захопили аеродром, де знищили 12 французьких літаків, з яких петлюрівці бомбили позиції радянських військ. На Посту-Волинському захопили кілька вагонів зі зброєю, яка була зразу ж роздана червоногвардійцям. Куренівка й Поділ знову вкрились барикадами. Боями керував московський робітник Б. Кузьмичов. Він встановив зв'язок з залізничними майстернями, робітничим загonom яких командував М. Зюка, майбутній начальник артилерії Червоного козацтва. Загальними зусиллями опір контрреволюційних сил було зламане.

Після впертих вуличних боїв радянські війська разом з робітниками 26 січня повністю очистили Київ від військ Центральної ради. Рештки петлюрівської армії разом з головним отаманом Петлюрою, з Центральною радою і Генеральним секретаріатом втекли. Місто стало радянським.

Наказом по армії червоні козаки одержали подяку за «винятково доблесну роботу», а Примаков був призначений надзвичайним комісаром по боротьбі з контрреволюцією в Києві.

Головнокомандуючий військами Української республіки Ю. Коцюбинський, доповідаючи уряду про штурм Києва, відзначав, що червоні козаки не тільки не відставали від досвідчених бойових загонів, а часто йшли попереду. Повідомляючи про взяття Києва радянськими вій-

ськами і повсталим пролетаріатом, газета «Правда» 29 січня 1918 року писала, що Центральна рада зазнала повної поразки, незважаючи на підтримку Лондона, Парижа і Нью-Йорка.

Операцією Пуща-Водиця — Куренівка, першим рейдом радянської кавалерії по ворожих тилах, Червоне козацтво поклало початок тим сміливим рейдам червоної кінноти, які протягом всієї громадянської війни потрясли армії іноземних інтервентів та внутрішньої контрреволюції.

Під час перебування червоних козаків у Києві їх ряди зросли за рахунок робітників. Значно активізувалася агітаційно-масова робота серед них. Комуністи загону одержали велику допомогу від київської більшовицької організації. Тут же в лютому 1918 року було налагоджено випуск газети загону «К оружию», редактором якої була Євгенія Бош.

В боях гартувалася і зміцнювалася дружба українського і російського народів. У боротьбі за визволення Києва поряд з червоногвардійцями Харкова, Полтави, Кривого Рога, Катеринослава високий героїзм проявляли балтійські моряки під командуванням Альохіна, російські червоногвардійці під командуванням Єгорова і латиські стрільці під командуванням Берзіна. Відзначаючи велику роль цих загонів у визволенні Києва, Радянський уряд України заявив 28 січня:

«Кров українських і російських робітників та селян, пролита в ім'я робітничої революції на Україні, назавжди освятила братній союз між трудящими масами Великої Росії та України. Вони дадуть відсіч усяким спробам буржуазії розірвати цей союз»¹.

30 січня 1918 року Український радянський уряд переїхав з Харкова до Києва. Древній Київ став столицею Радянської України. На цей час вся Україна була визволена з-під влади буржуазно-націоналістичної Центральної ради. Радянські війська гнали рештки гайдамаків на захід. Український народ, керований більшовицькими організаціями, приступив до соціалістичного будівництва. В налагодженні роботи промисловості, в фінансуванні її велику допомогу подавали йому ЦК РСДРП(б), Радянський уряд РСФРР. 22 січня 1918 року Володимир Ілліч

¹ Газ. «Донецкий пролетарий», 30 січня 1918 р.

Ленін телеграфував Народному Секретаріату, що на Україну надіслано 100 млн. карбованців і 50 млн. буде послано додатково¹. Прагнучи не залишитись в боргу, трудящі України посилали в Росію ешелони з хлібом.

Але період мирного будівництва був дуже коротким. Вже з лютого 1918 року трудящим України довелося вступити в запеклу боротьбу проти іноземних інтервентів, покликаних на Україну буржуазно-націоналістичною Центральною радою.

СКОРО ПОВЕРНЕМОСЬ!

Українська контрреволюція, не маючи підтримки серед трудящих мас своєї країни, шукала захисту в іноземних імперіалістів. Представники Центральної ради вели переговори і з імперіалістами Антанти, і з країнами австро-німецького блоку. Якраз у той час, коли радянські війська підходили до Києва, делегація Центральної ради, направлена у Брест-Литовськ, де провадились мирні переговори між РРФСР та Німеччиною, просила німецький уряд якнайшвидше почати воєнну окупацію України.

Вступивши у сепаратні переговори з німецькими дипломатами, Центральна рада 27 січня 1918 року підписала документ, за яким фактичним господарем України ставала кайзерівська Німеччина.

Керівники Центральної ради були готові на все. Хай на чолі «самостійної держави», про яку так трубили для обману трудящих націоналісти, стане німецький кайзер. Хай Грушевський, Винниченко і Петлюра перетворяться в його маріонеток. Аби тільки скинути Радянську владу, відірвати трудовий народ України від його російських братів. Аби тільки зберегти цукрові заводи за Терещенками, Харитоненками, Бобринськими, родючі землі — за Сангушками, Браницькими, метал і вугілля — за Алчевськими. Аби тільки знову висмоктувати піт і кров з робітників та селян. За це підлі запродавці віддавали чужоземним загарбникам вугілля і руду, хліб і м'ясо, цукор і сіль — все, чим багата Україна, що створено руками її трудового народу.

¹ Див. *В. І. Ленін*, Твори, т. 35, стор. 267.

Скориставшись із зрадництва Центральної ради, німецькі імперіалісти 18 лютого ¹ 1918 року припинили мирні переговори і почали наступ на Київ, Мінськ, Петроград. Деморалізована стара армія не могла чинити опору озброєним до зубів загарбникам і змушена була відступати. Тільки загони молодого Червоної Армії завдали їм під Псковом та Нарвою поразки і припинили їх наступ на Петроград.

Перші успіхи молодого робітничо-селянської Червоної Армії викликали повсюдний опір інтервентам. Це примусило німецьких імперіалістів поновити перервані переговори. Але в той же час, прикриваючись договором, укладеним з Центральною радою, австро-німецькі окупанти 450-тисячною армією, яку супроводжували щойно вигнані з України гайдамацькі курені та російська офіцерська ударна бригада, створена генералом Шербачовим на Румунському фронті, широким фронтом продовжували наступ на Україну.

В ці тяжкі дні більшовицькі організації України мобілізували всі сили українського народу на відсіч ворогу. 22 лютого 1918 року Український Радянський уряд створив Надзвичайний Комітет оборони, який здійснював керівництво боротьбою проти німецьких загарбників. В нього входили М. Скрипник, Ю. Коцюбинський, В. Примаков та інші. 23 лютого Радянський уряд звернувся з відозвою до робітників і селян, закликаючи дати відсіч іноземним окупантам та гайдамацьким бандам Центральної ради. «Хай знають банди насильників, що скрізь на своєму шляху вони зустрінуть рішучий опір. На священну боротьбу за свободу і незалежність піднімайтесь всі трудящі республіки!» ².

Величезне значення в об'єднанні та згуртуванні сил Радянської України на боротьбу з окупантами мав II Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся 17—19 березня 1918 року.

В містах і селах під керівництвом більшовицьких організацій спішно формувались бойові загони. Вони вирушали на найзагрозливіші напрями, особливо на Київський, де наступали головні сили окупантів.

¹ Далі всі дати подаються за новим стилем.

² Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году, М., 1942, стор. 13.

Величезну допомогу озброєнням, боеприпасами, грішми подавала українському народові Радянська Росія. В. І. Ленін говорив на VII з'їзді РКП(б), що Радянська Росія допомагає українському народу всім, чим тільки може. В березні на Україну було прислано близько 120 тисяч гвинтівок, 320 кулеметів, 5 млн. патронів, багато артилерії і кілька бронеавтомобілів.

Радянські війська на Україні вели вперті бої з численною, добре озброєною і навченою армією ворога. Але, незважаючи на мужність і героїзм, вони змушені були відступати.

З гострим болем у серці радянські бійці і з ними червоні козаки залишали Київ. З військами відходили комуністи та озброєні загони робітників київських підприємств, залізничники.

Члени Радянського уряду, відходячи останніми, більшовицьким словом і особистим прикладом підтримували дух відступаючих військ. Весь час була в полку червоних козаків Є. Бош; вона проводила велику агітаційну роботу серед бійців і парівні з ними ходила в бій. В цей час комуністи підрозділів Червоного козацтва уже оформились в полкову партійну організацію. Вони спрямовували партійно-політичну роботу на виховання у бійців стійкості, віри в неминучу перемогу радянського народу над об'єднаними силами інтервентів і внутрішньої контрреволюції. Комуністи вели роз'яснювальну роботу серед населення, об'єднували навколо полку червоних козаків місцеві червоногвардійські та повстанські загони для посилення опору ворогові.

З Ромодана червоні козаки були направлені на Бахмач, на підкріплення радянським військам, які захищали цей важливий залізничний вузол.

В. Примаков був призначений начальником оборони на ділянці Бахмач — Гомель. Крім червоних козаків, під його командуванням перебували й інші частини — загін Івана Кулика, загони вінницьких і петроградських червоногвардійців, російсько-сербський загін, загін червоногвардійців-чехословаків і 1-а Сибірська батарея.

Обстановка на ділянці фронту Бахмач — Гомель була надзвичайно складною. «Боротьба велась у винятково тяжких умовах, — згадує С. Аралов, колишній член Реввійськради республіки. — Залізничні станції були завантажені військовим майном, маса солдатів, які поверта-

лись з фронтів, ускладнювала роботу майже зруйнованого транспорту... Невеликі загони Червоного козацтва героїчно відбивались від ворога і навіть переходили в контрнаступ».

Тут В. Примаков встановив контакт з окремими частинами чехословацького корпусу, сформованого з військово-виполонених чехів під час першої світової війни, який теж відступав з Києва. Віталію Марковичу вдалося переконати солдатів 4-го і 6-го полків корпусу взяти участь в обороні Бахмача.

Чеські солдати героїчно билися проти німецьких і австро-угорських окупантів. Але в самий розпал боїв командування корпусу за наказом керівництва так званого Російського відділення Чехословацької Національної Ради, очолюваної лідером чеських буржуазних націоналістів Т. Масариком, зняло чехословацькі війська з бойових позицій, навіть не попередивши про це В. Примакова. Це значно погіршило становище радянських військ.

Після прибуття 1-го Луганського соціалістичного загону К. Є. Ворошилова становище захисників Бахмача поліпшилось. Луганці вступили в бій з окупантами біля станції Дубов'язівка і завдали їм значних втрат. Трудові селяни з Дубов'язівки та інших сіл приходили в Бахмач просити зброї, заявляючи про свою готовність вести непримиренну боротьбу з окупантами та їх жовтоблакитними прихвостнями.

Сім днів тривала боротьба за Бахмацький вузол. Незважаючи на запеклі атаки баварської кавалерії, ворог довго не міг зламати опір героїчних захисників Бахмача. Проте сили були далеко не рівними, і 15 березня радянські війська змушені були залишити Бахмач¹. В цих боях Київський червоногвардійський загін, який діяв разом з червоними козаками, втратив дві третини свого складу.

Пізніше червоні козаки Примакова разом з іншими загонами обороняли Ромни, Гребінку, Лохвицю, Ромодан, Охтирку. В постійних сутичках з ворогом вивувались бойові традиції червоних козаків.

Переслідуювані озброєними до зубів німецькими окупантами та їх холоуями-петлюрівцями, радянські загони відходили на схід. Вони тяжко переживали вимушений

¹ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр. В трьох томах. Том перший, стор. 291.

відступ. Але і в цих складних умовах почуття високої відповідальності перед Батьківщиною, своїми братами і сестрами, за щастя яких вони боролися, ніколи не залишало бійців Червоного козацтва. Відданість справі партії Леніна згуртовувала їх ряди і запалювала на високі подвиги.

У традицію червоних козаків уже в ті тяжкі часи твердо входив суворовський девіз — «сам гинь, а товариша рятує». Це почуття їм прищеплювали насамперед командири-комуністи своїм особистим прикладом.

З-під Охтирки червоні козаки відійшли до Харкова, на станцію Пересічне, де разом з харківською робітничо-селянською бригадою повинні були затримати ворога. Примаков наказав своєму ад'ютанту Б. Кузьмичову їхати на правий фланг, де знаходився загін лівих есерів. Есери не стільки билися з ворогом, скільки мітингували. Так було і на цей раз. Повертаючись до своїх по полотну залізниці, ад'ютант Примакова здалеку побачив лаковані, з мідним шишаком, каски кінних баварців. Кузьмичов побіг, але кавалеристи наздоганяли його. Раптом з-за пагорбка з'явився вершник. Це був Примаков. Підскачавши до свого ад'ютанта, він взяв його на кося і, відстрілюючись з маузера, швидко зник.

Після боїв у районі Харкова і в Донбасі червоні козаки разом з червоногвардійськими загонами були кинуті на боротьбу з донською контрреволюцією. Створивши з маріупольських робітників, чорноморських моряків і полку Примакова зведений загін у 2000 багнетів, 250 шабель з артилерією та кулеметами, радянське командування направило його проти військ донських отаманів. Відтіснивши білокозаків, загін визволив Новочеркаськ.

Безперервними наскоками на залізниці білокозаки порушили зв'язок Ростова з Александро-Грушевським пролетарським районом. В середині травня вони захопили станицю Крив'янку і розвідний міст через ріку Аксай (під Новочеркаськом). Зведений загін червоних козаків одержав наказ вийти на передові позиції до ріки Аксай.

Білокозаки розвели міст, але в поспіху залишили кінець каната на північному березі. Наблизитись до нього не було ніякої можливості, бо ворог вів влучний вогонь.

Командир бронепоезда, який спробував підповзти до каната, був убитий. Тоді за цю справу взявся командир червоних козаків. Примакову пощастило добратися до

каната; міст підтягнули. Піхота кинулась до переправи. Вслід за червоногвардійцями пішли в атаку і червоні козаки. Ворог відступив.

Спираючись на величезне політичне піднесення, Радянський уряд України за короткий час зумів створити значні збройні сили. Особливо успішно створювались вони в Донбасі, де цією роботою керував Надзвичайний штаб оборони Донбасу, до якого входили К. Ворошилов, Ф. Сергєєв (Артем), М. Руднев.

У середині березня всі озброєні загони були зведені в п'ять армій, які налічували на кінець березня 40—45 тис. бійців¹. Не тільки з кожним днем — з кожною годиною посилювався опір ворогу.

На величезному просторі від Прип'яті до Чорного моря радянські воїни чинили впертий опір знахабнілим окупантам та петлюрівським посіпакам, завдавали їм все відчутніших ударів і уповільнювали їх просування на схід. Вони показали всьому світу небачену до того часу здатність до боротьби тимчасово переможеного, але нескореного народу, який пізнав щастя вільного життя. Це дало змогу евакуювати на територію РСФРР тисячі шахтарів і металургів, вивезти колосальні матеріальні цінності, запаси продовольства й військового майна.

Однак сили були нерівні. Під натиском півмільйонної армії інтервентів радянські війська змушені були відступати. На кінець квітня майже вся Україна була окупована австро-німецькими загарбниками. Тепер їм уже не потрібна була Центральна рада, яка покликала їх на Україну, але не зуміла справитись з народно-визвольною боротьбою українських трудящих і забезпечити окупантам необхідні умови для пограбування України.

28 квітня німецькі війська розігнали Центральну раду, а 29—30 квітня в київському цирку були інсценовані вибори гетьмана «всія України» — царського генерала, отамана «вільних козаків», земельного магната Павла Скоропадського. Гетьманський переворот означав установлення на Україні відкритої поміщицької диктатури, яка спиралась на багнети австро-німецьких інтервентів.

¹ В. М. Довгопол, Початок створення Червоної Армії на Україні. Учені записки Харківського державного університету, том 89. Труды історичного факультету, том 6, стор. 154—155.

Реставрувалися дореволюційні порядки, ще більш жорстоко почав проводитися в життя режим пограбувань і масових розстрілів.

У НЕЙТРАЛЬНІЙ ЗОНІ ¹

Відступаючи з Києва до берегів Дону, бійці Червоного козацтва загартувались у тяжких боях. Вони не втрачали зв'язку з урядом України — Народним Секретаріатом, який перебував у Таганрозі. Члени уряду, які зробили з червоними козаками тяжкий похід через всю Україну, тепер часто бували в полку. Вони проводили мітинги, бесіди і брали участь у боях з ворогом.

З Дону Народний Секретаріат, за рішенням ЦК РКП(б), виїхав у Москву. Разом з урядом, охороняючи його в дорозі, особливо в Сальських степах, які кишіли білокозачими бандами, відправилось і Червоне козацтво.

За мирним договором з Німеччиною всі військові загони, які відступали на територію РСФРР, підлягали роззброєнню. Питання про дальшу долю полку Червоного козацтва (в Москві він називався 1-й Дніпровський загін), який безприкладною стійкістю в боях з окупантами завоював собі добру славу, на просьбу Народного Секретаріату розглядала Президія Московської Ради робітничих депутатів. Вона вирішила не роззброювати полк Примакова. Це довір'я російського народу червоні козаки виправдали з честю.

6 липня 1918 року ліві есери, намагаючись спровокувати війну з Німеччиною, скинути Радянський уряд і захопити владу в країні, вбили німецького посла Мірбаха і обстріляли Кремль. Делегати V з'їзду Рад, який засідав у той час, і I з'їзду КП(б)У, що проводив свою роботу в Москві, на заклик В. І. Леніна разом з робітниками

¹ «Нейтральна зона» шириною в 10 кілометрів була встановлена договором про перемир'я, укладеним 4 травня 1918 року в м. Коренево мирною делегацією Радянської Росії і німецько-гетьманською владою. З німецько-гетьманської сторони зона проходила по лінії Суджа — Любимівка — Коренево і залізниці Коренево — Рильськ; з радянської сторони — по лінії селищ Мазонівка — Степанівка — Нижня Груня, залізничного пересічення Коренево — Льгов і шляху Александровськ — Крем'яне — Черкасько-Порічна — Пушкарське — Руська Конопелька. «Нейтральну зону» не мали права переходити ніякі загони обох сторін.

столиці взяли участь в розгромі лівоесерівських за-
лотників. Велику допомогу червоногвардійцям Москви
подали своїми рішучими діями сини України — червоні
козаки Примакова.

Великий Ленін, який розглядав Брестський мир з нім-
цями як передишку, передбачав, що іскри революційної
пожежі, яка запалала в Росії, знайдуть благодатний
грунт і в знесиленій чотирирічною війною Німеччині.
Героїчний опір українського народу, обуреного грабежа-
ми інтервентів, безчинствами гетьмансько-німецьких
карателів, зрадництвом буржуазних націоналістів, при-
скорив крах окупації.

Величезне значення в розгортанні боротьби проти оку-
пантів відіграв I з'їзд комуністичних організацій Укра-
їни, який відбувся в Москві 5—12 липня 1918 року. З'їзд
організаційно оформив Комуністичну партію (більшови-
ків) України — КП(б)У — складову і невід'ємну частину
РКП(б), та визначив її основне завдання в той час —
«організація збройного повстання робітничо-селянських
мас проти їх гнобителів»¹.

Керуючись вказівками В. І. Леніна і ЦК РКП(б),
з'їзд розробив план розгортання визвольної війни україн-
ського народу проти австро-німецьких окупантів і націо-
налістичної контрреволюції, за відновлення Радянської
влади.

З метою активізації підпільної партійної роботи і мо-
білізації трудящих мас на боротьбу проти окупантів на
Україну було послано багато відповідальних партійних
працівників: Я. Гамарника, І. Смирнова (Ласточкина) та
М. Логинова у Харків, С. Косіора — в Київ, Ю. Коцю-
бинського — в Полтаву. Через демаркаційну лінію, через
нейтральну зону рушили делегати з'їзду, несучи з собою
на Україну листівки з полум'яними зверненнями до укра-
їнського народу і солдатів німецької армії.

Створення КП(б)У привело до поліпшення керівни-
цтва підпільними партійними організаціями, до посилен-
ня їх роботи по мобілізації трудящих мас на боротьбу
з окупантами.

За рішенням I з'їзду КП(б)У підпільні партійні орга-
нізації створили на окупованій території України військово-

¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів
і конференцій, К., 1958, стор. 13.

во-революційні комітети та повстанські штаби для керівництва збройною боротьбою трудящих мас. Роботою ревкомів та повстанських штабів керував Всеукраїнський Центральний військово-революційний комітет, до складу якого входили А. Бубнов, В. Затонський, Ю. Коцюбинський та інші.

Вся Україна від нейтральної зони до Чорного моря, Збруча, Старобільщини вкрилася густою сіткою партизанських загонів. У районі Прилук діяли повстанці на чолі з колишнім прапорщиком Дмитром Шмідтом, в районі Черкас — на чолі з Григорієм Рябоконею і Миколою Криворучком. В районі Кобеляк діяв загін В. Упиря, в Решетилівці — партизани Я. Огія.

Заворушилися батраки, палали садиби поміщиків, страйкували залізничники, відмовляючись перевозити до Німеччини та Австро-Угорщини хліб і м'ясо, цукор і вовну — багату данину, віддану гетьманом окупантам. Летіли під укїс поїзди, висаджувалися в повітря мости, горіли склади з награбованим добром. Від куль повстанців гинули німецькі офіцери, гетьманські карателі, верховоди «спілки хліборобів-власників» — цієї опори гетьманщини.

Ожили ліси і села нейтральної зони. Тут зібралось багато невеликих партизанських загонів: партизанський полк Т. Черняка, загін Махалдика, який налічував 200—300 чоловік, і багато інших. З Київщини, здійснивши героїчний похід по окупованій території, прийшли в нейтральну зону учасники звенигородсько-таращанського повстання. Привів їх робітник цукрового заводу Баляс.

Рятуючись від жорстоких переслідувань карателів, робітники і селяни України масами вирушали до нейтральної зони — надійного притулку партизанів. Вони нападали на німецькі прикордонні пости, забирали у них зброю, продовольство і знову відходили в ліси.

Обірвані, голодні партизани хоробро відбивались від ситих, озброєних до зубів німецьких карателів. Загартовуючись у безперервних сутичках, партизани ставали невловимими і для піхоти, і для важкої баварської кінноти.

Вся обстановка, в якій доводилось діяти партизанам, вимагала великої обережності: за кожний необачний крок доводилось розплачуватися життям. Зроблена ними на початку серпня спроба захопити Новгород-Сіверський була відбита з великими втратами. Ця невдача значною

мірою захитала віру партизанів у свої сили. Щоб зібрати воедино розрізнені партизанські групи і створити з них грізну для ворога силу, потрібні були хороші організатори, потрібні були вмілі і загартовані товариші. Партія направила в нейтральну зону ряд випробуваних більшовиків-командирів. В їх число потрапив і Примаков, який привів з Москви у Почеп полк червоних козаків. Рядом вдалих операцій цей загін завоював великий авторитет і залучив до свого складу багато неорганізованих партизанів.

Революційно настроєне селянство нейтральної зони, палаючи ненавистю до німецьких окупантів і гайдамаків, жваво відгукнулось на заклик більшовиків. Залишивши польові роботи, жителі прикордонних районів стали сотнями вливатися в ряди Червоного козацтва; йшли до М. Щорса, який діяв у районі Унечі, і до В. Боженка, чий загони формувалися в районі Ямполья. Особливо збільшився приплив повстанців з окупованої України в нейтральну зону після придушення німецькими карателями серпневого повстання на Чернігівщині.

«Полк Червоного козацтва, — пише Іван Хомич з Сумщини, — розташувався в нашій Кривоносівці. Стала добровільно приходити молодь з Каліївки, Дубровки, Хильчичів, Кривоносівки, Жарів. Поступив у полк і я... Мені дали взвод у роті Юзефа Прошека¹, чехословака».

Для керівництва діями всіх партизанських загонів Центральний військово-революційний комітет направив у нейтральну зону свого уповноваженого — колишнього підполковника царської армії, уродженця Ніжинщини, більшовика Миколу Кропив'янського. У загін Червоного козацтва була послана група комуністів, що мали значний досвід політичної і військової роботи. Серед них були активні учасники лютневих боїв за Київ С. Туровський, М. Зюка, київський друкар А. Багинський, суджанський учитель Ф. Спаський, шахтар з Донбасу С. Батароль, київський студент-більшовик В. Довнар-Запольський та інші.

С. Туровський, член партії більшовиків з 1912 року, мав великий досвід організаторської роботи. Повер-

¹ Листування між червоним козаком Іваном Хомичом і сотником-чехом, що жив в Празі, тривало до самої смерті Юзефа Прошека.

нувшись після Лютневої революції із заслання, він за завданням партії був направлений на роботу серед військ. Під час січневого повстання київського пролетаріату проти Центральної ради Туровський командував сербським загоном Червоної гвардії.

Всю громадянську війну Туровський провів у Червоному козацтві, почавши службу в ньому на посту командира піхотного батальйону і закінчивши її начальником штабу кінного корпусу. В 1925 році Туровський командував дивізією в Ленінграді, потім стрілецьким корпусом в Куйбишеві та Києві, а з 1935 року став заступником командуючого Харківським військовим округом.

М. Зюка — член більшовицької партії з 1912 року. Як і Туровський, в 1914 році був арештований і відправлений на заслання. У Червоному козацтві виконував обов'язки командира артилерійського взводу, потім дивізіону.

У нейтральну зону прибув і барвінківський коваль Пантелеймон Романович Потапенко, який після Лютневої революції визволився з царської каторги. Він почав службу в Червоному козацтві старшиною сотні і закінчив помічником командира дивізії.

Андрій Васильович Багинський, київський робітник-друкар, уже в той час користувався великою популярністю серед партизанів. Член Київської Ради, він на чолі червоногвардійського загону боровся в Києві проти гайдамацьких військ Центральної ради. Під час німецького наступу, командуючи бронепоездом, прикривав тяжкий відхід червоногвардійських загонів з Києва. В нейтральній зоні, беручи участь у підготовці визвольного походу на Україну, Багинський якийсь час виконував обов'язки начальника Центрального штабу повстанських військ.

На чехословацькому фронті Багинський, командир батареї, дістав тяжке поранення. Після одужання він виїхав у нейтральну зону. З того часу він не розставався з червоними козаками¹.

¹ Червоні козаки пізніше любовно прозвали А. Багинського «Руж-кульпарк» — ружейно-кулеметний парк. Людина виняткової відваги, Багинський завжди знаходився там, де відбувався найзапекліший бій. Будучи понад 20 разів поранений (він, жартуючи, говорив: «Шістнадцять разів смертельно, вісім — так собі, решта — дрібниці»), Андрій Васильович ще до загоєння ран йшов у нові бої.

Тоді ж в Червоне козацтво вступили більшовики Ф. Спаський, пізніше командир бригади, і А. Зубов, який став головою Революційного трибуналу. На комуністів лягла основна робота по політичному вихованню добровольців, навчанню їх військової справи і згуртуванню в міцний бойовий колектив.

Центральний повстанський штаб, який розмістився в селі Зерново, прислав червоним козакам снаряди, бойову амуніцію, сідла і гроші. З півночі прибули захоплені в боях з англійцями велосипеди і мотоцикли, з Смоленська — гвинтівки і патрони, з Брянська — кулемети. Поповнюючись і озброюючись, Червоне козацтво міцніло і зростало з кожним днем.

Одночасно росли й інші радянські формування нейтральної зони. В Унечі Микола Щорс створив із розрізних партизанських загонів Богунський полк, в Ямполі київський столяр Василь Боженко згуртував 1-й полк, а в селі Юринівці колишній студент Михайло Барон — 2-й полк відважних таращанців.

СУТИЧКИ З ОКУПАНТАМИ

У серпні 1918 року зусиллями ЦВРК при Червоному козацтві вже було створено три курені (батальйони) по 1000 чоловік у кожному. За розпорядженням Повстанського штабу один з них був переданий В. Боженку для посилення Таращанського полку, другий увійшов до Богунського полку Щорса, а третій — до Новгород-Сіверського полку Черняка. Кінна частина в складі 300 шабель при чотирьох гарматах становила 1-й червонокозачий полк Примакова.

Так на території нейтральної зони, під носом у окупантів, з невеликих розрізних партизанських груп почали створюватись перші частини майбутньої Радянської Армії України. В її створенні активну участь брали Ю. Коцюбинський, В. Затонський, М. Кропив'янський, М. Щорс, В. Боженко, В. Примаков, Т. Черняк, В. Довнар-Запольський, С. Петренко-Петриковський, М. Барон, М. Салай, М. Коцар, О. Тищенко, С. Ромченко та інші.

Народ України не мирився з іноземним гнітом. На вивезення машин, промислового устаткування і продовольства в Німеччину, на запроваджений окупантами

12-годинний робочий день пролетарі Донбасу і Криворіжжя відповіли рядом страйків. Цілий місяць не працювали залізниці України. Двісті тисяч залізничників відмовились перевозити хліб і худобу, цукор і метал, нагробовані німцями на Україні. 23 липня вибухнуло повстання в Маріуполі.

Обурені гетьманськими карателями, які вимагали відробляти панщину і сплачувати контрибуцію поміщикам, в червні повстали селяни Звенигородського і Тарашанського повітів. Взятися за зброю селяни Херсонщини, Поділля та Київщини. В серпні під керівництвом Кропив'янського повстали трудящі Ніжинського та інших повітів Чернігівщини. П'ять тисяч партизанів-шахтарів діяли в Донбасі.

Відчувши свою силу, богунці в районі Клинців, таращанці біля хутора Михайлівського — Ямполя, а червоні козаки в районі Новгород-Сіверського почали переходити від дрібних наскоків з нейтральної зони до систематичних нападів на німецькі гарнізони і на війська гетьманського отамана Балбачана.

Про одну з таких операцій розповідає колишній командир сотні Степан Батароль, робітник Донбасу, член КПРС з 1915 року:

«Мені доручено було розгромити в Малих Рибцях гайдамацький гарнізон. На світанку ми напали на гайдамаків і зав'язали бій. На допомогу скоропадникам підійшли німецькі частини і оточили нас. Наше становище стало критичним, але до нас на виручку прийшов Примаков. Переодягнутий в гайдамацьку форму, він з своїм загоном оточив німців і гетьманців. Зав'язався жорсткий бій, який закінчився розгромом ворога. В цьому бою піді мною вбили коня, а мене поранило в ногу. З поля бою мене вивіз Примаков і тим врятував мені життя».

Вже в кінці літа 1918 року німецькі офіцери не ризикували відлучатись поодиноці з свого гарнізону. Для охорони начальства і обозів виряджались спеціальні загоны. Але навіть в своїх штабах, на квартирах окупанти не були в безпеці. Ночами партизани несподіваними нападами наводили на них панічний жах. Від рук повстанців гинули кайзерівські офіцери, гетьманська старшина, німецькі вартові.

26 серпня, коли німці галасливим балом у Шептаках відзначали мниму перемогу над одним з лісових загонів,

партизани проникли в село. Вони кинули кілька ручних гранат в приміщення школи, де відбувалася гульня. Дорого обійшовся окупантам їх бал. Партизани, втративши одного товариша, повернулися в ліс. В одному з наскоків на німецький гарнізон червоні козаки захопили дві тридюймові гармати. З них і була сформована артилерійська півбатарея.

Окупанти боялися помсти поневоленого, але нескореного народу, який піднявся на священну боротьбу за свою свободу. Безсилі перед партизанами, вони почали організовувати каральні експедиції і чинити жорстоку розправу над населенням. Так, карателі підпалили містечко Смяч і села Шептаки, Вороб'ївку. На захист мирного населення прийшли червоні козаки. Разом з партизанами Тимофія Черняка вони дали бій німецьким карателям на вороб'ївських полях, осяяних полум'ям палаючих хат. Багато карателів полягло під ударами гострих клинків, але й червоні козаки в цій першій відкритій сутичці з окупантами на берегах Десни втратили кількох своїх кращих товаришів.

Сотник Ганжа, людина кипучої енергії і богатырської сили, яка вміла розважати товаришів хорошою піснею, важкою рукою молотобійця поклав не одного баварського кірасира. Його, з шаблею наголо, на гарячому коні, можна було бачити в гущі всіх запеклих сутичок. Під Вороб'ївкою він з своїми бійцями кинувся на зімкнутий клин ворожої піхоти. Врізавшись в стрій ворогів, він дав загарбників конем і разив клинком. В цьому запеклому бою і загинув від німецької кулі радянський лицар, червоний козак Ганжа. Тоді ж кулеметною чергою інтервенти вбили і сотника-вусача лохвичанина Коропця, степового хлібороба. Смертю героя загинув у тому ж бою і колишній бродячий актор взводний Чуприна, який поспішав на виручку своєму сотнику. Поруч з мхнатою маргариткою, що була в петлиці його театральної візитки, переперезаної кулеметними стрічками, зяяла глибока штикова рана.

Гарячою козацькою кров'ю покропились в той рік широкі степи. І вона, ця кров, викликала бурхливий спалах народного гніву і помсти. Пожежа повстання охопила Україну.

Гетьманським властям уже стали добре відомі імена партизанських ватажків. Новгород-Сіверський повітовий

староста поміщик Жолкевич ім'ям гетьмана оголосив наказ про нагороду за голови Ю. Коцюбинського, М. Щорса і В. Примакова по 700 тисяч карбованців. Партизани, досхочу посміявшись над безталанним гетьманом, по своєму відгукнулись на його обіцянки. Зробивши сміливий наскок на садибу Жолкевича, вони забрали всю належну йому худобу, яка оцінювалась в два мільйони карбованців.

Сповнена героїчних справ, ні на один день не вщухала на берегах Десни запекла боротьба.

Одного разу Примаков вирішив захопити пароплав, яким окупанти перевозили озброєння і війська. Під виглядом рибалок партизани засіли в очереті. Незабаром підійшов пароплав «Рассвет». Влучний постріл з човна звалив капітана. На судні почалася паніка. Але рульовий не залишив штурвала. Партизани, чіпляючись за виступи обшивки, люки, забрались на корму і через кілька хвилин захопили пароплав.

Команду і пасажирів відпустили. Взяли тільки тринадцять буржуїв у заручники. Примаков послав повітовому старості Жолкевичу ультиматум з погрозою повісити заручників, якщо не будуть припинені нескінченні підпали і страти людей. Ультиматум вплинув — звірства окупантів тимчасово припинилися.

Боротьба проти німецьких окупантів і гетьманців набирала дедалі більш запеклого характеру. Бойовій виучці і залізній муштрі регулярних кайзерівських частин треба було протиставити революційну свідому дисципліну і добру тактичну виучку партизанських полків і загонів.

ЦК КП(б)У, очоливши революційну боротьбу українського народу, поряд з організацією збройних виступів в тилу ворога величезну увагу приділяв створенню регулярних військ. Вони повинні були завершити вигнання окупантів і розгром гетьманських військ. Україна перебувала в руках ворога, і тому контингенти для створення регулярної армії могли дати тільки червоногвардійські та партизанські загони.

Всеукраїнський Військово-революційний комітет у вересні 1918 року почав створювати з загонів, зосереджених в нейтральній зоні, регулярні бойові з'єднання. Озброєння і військово спорядження для дивізій, що формувались, прибували з РСФРР або відбирались у німців.

У зв'язку з підготовкою загального збройного повстання проти австро-німецьких окупантів і гетьманщини рішенням ЦК КП(б)У на кінець жовтня всі червоногвардійські та партизанські загони, які перебували у нейтральній зоні, були зведені у дві повстанські дивізії чисельністю понад 10 тисяч бійців. Як згадував В. П. Затонський, В. І. Ленін схвально зустрів повідомлення про формування радянських дивізій в нейтральній зоні і запропонував негайно їх як слід використати¹.

Богунці, таращанці, червоні козаки проводили напружене бойове і політичне навчання. Дуже сталися в пригоді колишні унтер-офіцери царської армії, які очолювали роти, сотні і батареї нових радянських полків. Велику користь принесли, хоч їх було і небагато, революційно настроєні офіцери старої армії. Вони допомогли молодому радянському командуванню викувати з напівпартизанських загонів міцні повстанські полки.

Основним кістяком командного складу повстанських дивізій були комуністи. Готуючи партизанів до важких боїв на Україні, вони проводили бесіди з бійцями про страшні бідування українського народу, про наближення німецької революції, про славу і успішну боротьбу російських братів на Кавказі, під Царицином, на Півночі і на Далекому Сході.

«До нейтральної зони,— згадує Д. Солдатенко,— прибували добровольці — колишні фронтовики і молодь, яка взагалі не бачила війни. Командування доручило мені виховувати з новачків добрих солдатів революції.

Я прагнув передати їм все, що мені довелося почерпнути з першої світової війни. Заняття проходили з одною гвинтівкою на кількох чоловік. Багато бійців було у сільських свитках, полотняних сорочках, але всі вчилися сумлінно.

Приблизно через місяць Примаков доручив мені доставити з Середини-Буди зброю та обмундирування, переслане нелегально з російської сторони. Нові гвинтівки, револьвери, шаблі, сікла, патрони, обмундирування ми благополучно доставили в свій штаб».

Після місяця напруженого політичного і бойового навчання партизанські частини стали невпізнаними. Це

¹ Спогади про перший з'їзд КП(б)У, К., 1958, стор. 22.

вже не були ті малонавчені, наспіх збиті озброєні загони, які, палаючи ненавистю до окупантів та їх петлюрівських прихвоснів, внаслідок своєї неорганізованості і малопідготовленості не в силі були стримувати натиск залізних кайзерівських колон. Тепер тут, у нейтральній зоні, організовані і керовані українськими більшовиками, готувались до рішучого бою з ворогом повнокровні, прекрасно підготовлені у стройовому і тактичному відношенні бойові одиниці, особовий склад яких відзначався високою політичною свідомістю. Неабияке значення мало і те, що бійці новостворених військових частин, як правило, чудово знали місцевість.

У жовтні посилилась підготовка повстанських дивізій до визвольного походу на Україну. Полк червоних козаків перевели в місто Миропілля Суджанського повіту Курської губернії, де він увійшов до складу 2-ї Української повстанської дивізії, створеної за найближчою участю київського більшовика-арсенальця А. Іванова. Комісаром цієї дивізії Центральний Комітет КП(б)У призначив І. Мінца, який пізніше став відомим радянським істориком. Начальником штабу дивізії був хорватський офіцер Август Барабаш. 7-м Суджанським полком командував Дмитро Шмідт, згодом командир 2-ї дивізії Червоного козацтва.

Дмитро Аркадійович Шмідт — кіномеханік з Прилук, комуніст з 1916 року, під час першої світової війни за бойові заслуги був підвищений у прапорщики. В 1917 році він — більшовицький комендант в Прилуках. В 1918 році петлюрівці, схопивши Шмідта, розстріляли його. Але він чудом залишився живим. Підпільники, підбравши тяжко пораненого товариша, вивезли його в ліс і там вилікували. Після цього Шмідт за завдання повітового Ревкому зібрав на Прилуччині партизанський загін, який мав до 800 чоловік, і протягом трьох місяців вів безперервну боротьбу з окупантами. У серпні 1918 року Шмідт прийшов у нейтральну зону.

В районі Миропілля до червоних козаків приєдналась напіванархічна кінна сотня отамана Бреусенка. Револьюційна дисципліна червоних козаків не подобалась кіннотникам безшабашного отамана. Розуміючи по-своєму свободу, вони, як і раніше, грабували трудящих селян, чинили інші насильства. Сотню Бреусенка, яка дискредитувала своїми безчинствами всю повстанську армію, довелося

спішити і роззброїти; верховоди-грабіжники були засуджені, а тих, що помилялись, врахувавши їх щире каяття, розподілили по інших сотнях.

Всю осінь 1918 року червоні козаки провели в боях і сутичках з німецькими окупантами. Після бою кожна сторона давала змогу іншій підібрати тіла вбитих. Червоні козаки, користуючись слушною нагодою, не забували розсовувати по кишенях порубаних кірасирів революційні відозви до німецьких солдатів.

І ось поодинці і групами стали переходити на бік повстанців солдати кайзерівської армії, які не хотіли бути сліпою зброєю в руках своїх офіцерів. Кількість перебіжчиків зростає в листопаді з першими звітками про революцію в Німеччині.

Незабаром під прапором червонокозачого полку, змагаючись з старими сотнями у молодечтві та відвазі, стала нова інтернаціональна сотня, яка складалася з німців, угорців, чехів, що втекли з окупаційної армії і стали на шлях революційної визвольної боротьби. Командиром інтернаціональної сотні був призначений М. Маркутан і военкомом — А. Вар'яш, який загинув у боях з петлюрівцями.

З того часу, як Примаков разом з І. Куликом вивів з воріт Москалівських казарм у Харкові перший загін Червоного козацтва, минуло одинадцять місяців. Від перших бійців загону, який виніс на своїх плечах тяжку боротьбу з численними ворогами Радянської республіки під Полтавою і Гребінкою, під Бахмачем і Харковом, під Новочеркаськом і на вулицях Москви, під Костобобром і Новгород-Сіверським, уціліла лише жменька. Але навколо цих загартованих ветеранів, які поховали своїх славних товаришів в широких степах України, на берегах Дону і Десни, зібрались нові бійці. Сотні відважних синів окупованої України під керівництвом більшовиків створили високоорганізований, загартований в боях, готовий до нових подвигів за справу народу 1-й полк Червоного козацтва.

Під безпервними ударами повсталих мас розвалювався австро-німецький окупаційний режим. Разом з ним доживала останні дні і його маріонетка — гетьманщина.

Наростання визвольного руху мас вимагало від партійних організацій виробити таку тактику боротьби, яка б

відповідала новим умовам. Цим питанням займався II з'їзд КП(б)У, який проводив свою роботу в Москві з 17 по 22 жовтня 1918 року. Від імені Центрального Комітету РКП(б) на з'їзді виступив голова ЦВК РСФРР Я. М. Свердлов.

В. І. Ленін пильно стежив за подіями, які відбувались на Україні. Незважаючи на тяжкий стан здоров'я після поранення, В. І. Ленін зустрівся з членами ЦК КП(б)У — делегатами з'їзду і провів з ними тривалу нараду. У доповіді на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів та професійних спілок 22 жовтня 1918 року, на якому були присутні всі делегати II з'їзду КП(б)У, В. І. Ленін говорив про загрозу інтервенції Антанти і про її зговір з німецькими імперіалістами, вказав на головні завдання, які постали в зв'язку з цим перед робітниками, селянами, свідомими комуністами¹.

Виходячи з ленінських вказівок, з'їзд визначив головним завданням Комуністичної партії України дальше зміцнення партійних організацій і мобілізацію трудящих на повний розгром австро-німецьких окупантів і ліквідацію гетьманського режиму. Цього можна було досягти шляхом старанно підготовленого збройного повстання трудящих окупованої України, проведеного у взаємодії з наступом повстанських дивізій.

З'їзд відзначив, що вирішальним фактором у боротьбі проти іноземних інтервентів та внутрішньої контрреволюції буде об'єднання Радянської України з Радянською Росією. Це забезпечить трудящим масам України, говорилось в його рішеннях, повну свободу національного і культурного розвитку. З'їзд розробив також заходи по зміцненню організаційної та ідейної єдності КП(б)У з РКП(б).

Для керівництва підготовкою повстання було створено Виконавче бюро на окупованій території в Харкові і Закордонне бюро на території Радянської Росії, в Орлі. Вирішено було видавати на Україні орган ЦК КП(б)У — газету «Коммунист». Звернули велику увагу на зміцнення обласних партійних комітетів. Для безпосереднього керівництва підпільною роботою і зокрема підготовкою

¹ Див. *В. І. Ленін*, Твори, т. 28, стор. 100, 102.

збройного повстання на Україну були послані майже всі члени ЦК КП(б)У, делегати та учасники з'їзду.

Після з'їзду Центральний військово-революційний комітет розгорнув ще активнішу роботу по прискоренню формування дивізій у нейтральній зоні.

ВИЗВОЛЬНИЙ ПОХІД

До осені 1918 року Червона Армія завдала кілька відчутних ударів сибірській контрреволюції, придушила контрреволюційний заколот чехословацького корпусу. Було також припинено наступ інтервентів на місто Петроград.

Перемоги Червоної Армії на фронтах і перші звістки про німецьку революцію запалювали український народ на боротьбу з окупантами, на розгром буржуазно-націоналістичних зрадників. Керували цією священною боротьбою українського народу підпільні партійні організації.

Сприятливо складалась міжнародна обстановка. Стомлені багаторічною кровопролитною війною, яка давала нечувані бариші капіталістам, солдати всіх армій вимагали її припинення. Чудовий приклад подавала їм Радянська Росія, робітничий клас і бідніше селянство якої здійснили революцію, вийшли з війни і будували вільне життя. Іскри жовтневої пожежі, що впали на розжарений ґрунт, викликали революційне полум'я на величезних просторах Європи.

9 листопада 1918 року німецькі робітники та солдати повалили кайзерівську монархію. А через два дні, 11 листопада, австро-німецьке командування підписало акт про капітуляцію у світовій війні.

13 листопада уряд Радянської Росії анулював грабіжницький Брестський мир. Росія дістала змогу подавати відкрито допомогу робітникам і селянам України в їх нерівній боротьбі з іноземними поневолювачами та внутрішньою контрреволюцією.

Бійці партизанських загонів, жителі сіл нейтральної зони з рук у руки, з хати в хату, з села в село передавали листівки з текстом документа за підписами В. І. Леніна і Я. М. Свердлова, в якому говорилося:

«Всім народам Росії, населенню всіх окупованих областей і земель,

Всеросійський ЦВК урочисто заявляє, що *умови миру з Німеччиною, підписані в Бресті 3 березня 1918 року, втратили силу і значення... Всі включені в Брест-Литовський договір зобов'язання, що стосуються сплати контрибуції або уступки територій і областей, оголошуються недійсними...*

Брест-Литовський мир насильства і грабежу впа, таким чином, під спільними ударами німецьких і російських пролетарів-революціонерів...»¹.

Брест-Литовський договір, як і передбачав Ленін, перетворився на клаптик паперу. Окупація України не тільки не врятувала Німеччину від революції, а, навпаки, прискорила її. Німецький солдат, який бажав скористатися плодами революції, рвався додому. Вороже ставлення українського населення до окупантів, активізація дій підпільників та партизанів збільшували і без того сильне прагнення солдатів повернутися на батьківщину, в Німеччину.

Революція у власній країні змінила ставлення солдатів-окупантів до революційного руху на Україні. Під впливом більшовицької агітації, з лозунгами «Геть війну!» і «Капут Вільгельму!» бунтували німецькі та австро-угорські солдати в Києві, Харкові, Одесі, Вінниці, Фастові, Луцьку, Жмеринці.

Значна територія України в тилу окупантів була виволена партизанськими загонами. Посилилось братання між німецькими солдатами і партизанами. Під впливом більшовицької агітації в ряді німецьких військових частин виникли солдатські ради, без схвалення яких не мав сили жодний наказ офіцера. Побоюючись повного розкладу армії, німецьке командування само поспішало з евакуацією. Залишаючи напризволяще гетьманську владу, окупанти в ешелонах і похідним порядком потягнулися на Захід. Разом з ними, боячись справедливої розплати, тікали вже давно зігнані «червоним півнем» в міста, під крильце німців та гетьманських карателів, поміщики і верховоди з куркульської «спілки хліборобів-власників».

Зрозумівши, що австро-німецькому режиму і гетьманщині приходить кінець, українські буржуазно-націоналі-

¹ Внешняя политика СССР 1917—1944 гг. Сборник документов, т. I, М., 1944, стор. 162—169.

стичні партії намагалися будь-що захопити владу в свої руки. 13 листопада 1918 року вони створили так звану Директорію, до складу якої увійшли найзапекліші націоналісти В. Винниченко, С. Петлюра, Ф. Швець та інші. Шляхом брехливих обіцянок Директорії — цій виразниці сподівань куркульства, міської буржуазії та буржуазної інтелігенції — вдалося тимчасово залучити на свій бік деяку частину відсталого селянства. Петлюра зіграв на прагненні трудящих якнайшвидше позбутися окупантів та гетьманців і за короткий час створив значну армію. Більша частина гетьманських дивізій перейшла на сторону Директорії.

До середини грудня жовтоблакитники захопили Правобережну Україну і більшу частину Лівобережної, без Донбасу. Гетьманському корпусу Балбачана, який визнав Директорію, було наказано заступити шлях українським радянським повстанським дивізіям, що рухалися з нейтральної зони.

Директорія зберегла буржуазну владу, старий гетьманський апарат. Всю свою діяльність вона спрямувала на розгром Рад, на жорстоку розправу з передовими представниками трудящих — більшовиками. Директорія проводила відкриту націоналістичну політику: організувала єврейські погроми, розпалювала ворожнечу до всього російського, до російських трудящих.

Анулювання Брестського миру, швидкий розклад німецької окупаційної армії і наростання загального збройного повстання створили сприятливі умови для повного вигнання окупантів і ліквідації Директорії.

Для керівництва воєнними операціями по визволенню України 17 листопада 1918 року рішенням ЦК РКП(б) і РНК РСФРР була створена Реввійськрада групи військ Курського напрямку, яка з початку січня 1919 року стала називатися Реввійськradoю Українського фронту.

В кінці листопада був сформований Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, до складу якого ввійшли В. Аверін, К. Ворошилов, В. Затонський, Е. Квірінг, Ю. Коцюбинський, Ф. Сергеев (Артем) та інші. Тоді ж Тимчасовий уряд видав «Маніфест Українського Радянського уряду», в якому проголошувалось повалення гетьманщини і відновлення Радянської влади на Україні, а трудящі маси закликалися до збройної боротьби проти контрреволюційних сил.

Червоні козаки, як і інші українські радянські війська, вітали Тимчасовий робітничо-селянський уряд України і давали клятву до кінця боротися за торжество пролетарської революції.

В кінці листопада за наказом Революційної військової ради близько 20 тисяч бійців при 130 кулеметах і 20 гарматах з величезним революційним поривом виступили з нейтральної зони у визвольний похід. 1-а Українська радянська дивізія наступала на Київському напрямку, 2-а дивізія, до складу якої входив і полк червоних козаків, — на Харківському.

Наступу дивізій, які поспішали на допомогу повсталим робітникам і селянам України, перешкоджали великі сили німецької армії, залишеної тут за наказом антантівських імперіалістів. Радянські війська змушені були застосовувати тактику відтиснення німецьких військ, не вступаючи з ними в бої, громлячи в той же час добре озброєні німцями гайдамацькі війська, які налічували близько 50 тисяч солдатів і офіцерів.

Трудове населення України, яке зазнавало подвійного гноблення від окупантів та гетьманців, радісно зустрічало своїх визволителів. Спираючись на реальну підтримку українських радянських полків, воно рвалося до бою з запеклим ворогом. Хвиля добровольців буквально захлснула радянські повстанські полки, які здійснювали з боями свій тріумфальний марш по Україні. Ставали під радянські прапори батраки, бідняки, середняки, старі солдати і необстріляна молодь, корінні жителі України і росіяни та білоруси, які населяли нейтральну зону, а також військовополонені чехи, мадяри, серби.

Окупанти і карателі загнали тисячі людей на каторжні роботи до Східної Пруссії, Сілезії, до окупованої Польщі. Але звірячі репресії не залякали стійких борців, не зламали їх бойового духу. Ось приклад.

Після серпневого повстання на Ніжинщині німці наскочили на Дроздовську лікарню, де захопили кількох поранених партизанів. Серед них був і Федір Петровський з с. Бобровиці на Чернігівщині. Лікаря-жінку окупанти розстріляли. Поранених відвезли на станцію Вересоч і живими закопали. Вночі сестри Кичко — Ірина та Галя, ризикуючи життям, відкопали партизанів і повернули до життя чотирьох з них, в тому числі і Петровського. Чудом врятовані партизани пішли у Веркиївський

ліс, але на мосту у Вересочі були схоплені німцями і відвезені в Чернігів, де воєнно-польовий суд засудив кожного до десяти років каторги з відбуванням в Брест-Литовській тюрмі. Вирвавшись із казематів Брест-Литовської фортеці, Петровський повернувся на батьківщину і, взявши свого коня, вступив у Червоне козацтво.

Перший великий бій 2-ї Української радянської дивізії з петлюрівцями відбувся під Белгородом. Гайдамацький корпус отамана Балбачана, який радував серця дам з «вищого світу» своїми пошитими в Німеччині синіми та сірими жупанами і бархатними шликами папах, в першому ж бою не встояв перед бійцями 5-го Глухівського полку і червоними козаками.

Після взяття Белгорода полк Червоного козацтва одержав наказ командира 2-ї дивізії у взаємодії з 5-м і 6-м прикордонними полками вигнати гайдамаків з залізничної станції Дергачі. Однак при підході радянських військ ворог залишив Дергачі без бою¹. Звідси полк разом з іншими частинами дивізії рушив на визволення Харкова. Міський комітет більшовиків давно вже готував збройне повстання. Ще до вступу радянських військ у Харків головні стратегічні пункти міста були захоплені повсталими робітниками.

3 січня 5-й Глухівський полк 2-ї Української радянської дивізії і полк Червоного козацтва вступили до Харкова. Визволення цього важливого індустріального центру України мало виняткове значення для дальшого розгортання вітчизняної війни українського народу. Харків з його могутньою промисловістю і численним пролетаріатом став одним з опорних пунктів боротьби за Радянську владу на Україні.

Але петлюрівці не бажали примиритися з втратою Харкова. Отямившись після поразки під Белгородом, Балбачан розгорнув наступ на місто з району Люботина. 5-й радянський полк, зав'язавши фронтальний бій з петлюрівцями, зупинив їх просування, а червоні козаки обійшли Люботин з півночі, атакували частини Балбачана з тилу в кінному строю.

Взвод піших козаків під командуванням московського комсомольця Б. Кузьмичова одержав завдання увірвати-

¹ Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—4, спр. 163, арк. 78.

ся до Люботина. Виконуючи це завдання, козаки потай підійшли до містечка. Але приблизно в двохстах кроках від його околиці ворог виявив їх і відкрив по них сильний кулеметний вогонь.

Взвод заліг у глибокому снігу. Зав'язалась перестрілка. Петлюрівці вбили кількох козаків і примусили інших заритися в сніг з головою. Дехто почав відповзати назад.

Кузьмичов, лежачи в снігу, заклавши руки під голову, заспівав улюблену козацьку пісню:

Гей, нумо, хлопці, до зброї
Герц погуляти...
Слави добувати...
Гей, нумо, хлопці, до зброї...

Пісня заспокоїла людей. Козаки почали підтягувати Кузьмичову. За хвилину весь взвод співав. Похідну пісню змінив «Інтернаціонал». Червоні козаки кинулись в атаку, знищили вороже кулеметне гніздо і увірвались на околицю Люботина. Після цього в наступ перейшла піхота 2-ї дивізії і полк червоних козаків. Не витримавши їх дружного, рішучого натиску, петлюрівці покvapливо відступили.

Радянські війська, визволивши 8 січня Люботин, захопили багато полонених, 10 ешелонів з продовольством, 42 паровози та інші трофеї. Український Радянський уряд високо оцінив бойовий подвиг полку червоних козаків і нагородив його почесним Червоним Прапором.

Висока урядова нагорода викликала великий ентузіазм і бойову гордість у бійців. Під цим прапором вони йшли далі на Захід, визволяючи нові міста і села від петлюрівських банд.

10 січня балбачанівські курені почали тікати на Полтаву. Радянські війська одержали наказ наздогнати ворога. Переслідування велось паралельним шляхом кількома полковими колонами. Наступаючи полтавським шляхом, полк Примакова 12 січня визволив м. Валки, а 14 січня з допомогою 5-го радянського полку — містечко Коломак.

18 січня полки 2-ї Української дивізії з участю червонокозацького полку вигнали петлюрівців з Полтави. Після триденного відпочинку дивізія рушила на Кременчук і зробила за три дні в мороз і сильну завірюху 120-верстний перехід. Червоні козаки разом з 5-м і 6-м полками 1 лютого 1919 року після жорстокого бою з переважаю-

чими силами ворога визволили місто, захопивши велику кількість полонених і багато бойових трофеїв.

Як і скрізь, населення міста радісно зустрічало своїх визволителів. Ревком організував збори трудящих. Учасники зборів звернулися з привітанням до Тимчасового робітничо-селянського уряду України і поклялись стійко відстоювати завойовану ними свободу. Міський комітет Комуністичної партії прийняв постанову нагородити Червоними Прапорами полки, які брали участь у визволенні Кременчука від петлюрівських банд¹.

З Кременчука червоні козаки пішли на Знам'янку і після запеклих боїв визволили її від військ петлюрівців.

Успішно просувалась вперед і 1-а Українська радянська дивізія. Радісно зустрічали її трудящі маси. За короткий час 1-а дивізія визволила значну частину Чернігівщини, великі залізничні вузли Конотоп, Бахмач, Ніжин і в кінці січня 1919 року підійшла до Києва.

Директорія, намагаючись утримати в своїх руках столицю, стягнула до неї значні сили.

Три дні відбивали запеклі атаки «самостійників» відважні богунці під командуванням М. Щорса. З підходом тарашанців В. Боженка українські радянські війська завдали серйозної поразки петлюрівцям. Цей бій і вирішив долю Києва. Ранком 5 лютого богунці і тарашанці вступили у столицю України — древній Київ. Директорія втекла у Вінницю. Слідом за нею відступили і її війська. Але й та частина Правобережної України, яка ще перебувала під владою Директорії, палаєла у вогні повстань.

Радянські війська визволили більшу частину Лівобережної України, вийшли до Дніпра, захопили важливі стратегічні пункти на його правому березі — Київ, Кременчук і Катеринослав (Дніпропетровськ). Вийшовши з боями на лінію Житомир — Жмеринка, вони створили широкий плацдарм на правобережній Україні для дальшої боротьби з військами Директорії.

Готуючись до нових боїв, радянські дивізії зупинились, щоб перепочити, поповнити свій склад, підтягнути тили, відбудувати зруйновані гайдамаками залізниці.

Полк Червоного козацтва після форсування Дніпра

¹ Центральний Державний архів Жовтневої революції УРСР, [далі ЦДАЖР УРСР], ф. 1738, оп. 1, спр. 2, арк. 116—117, 211.

в районі Кременчука і запеклих боїв під Знам'янкою був відведений на відпочинок в Олександрію. Користуючись тривалою стоянкою, комуністи проводили серед нових добровольців велику роз'яснювальну роботу. Це допомогло полку уникнути хитань, які в зв'язку з посиленою петлюрівською агітацією торкнулися пізніше кількох менш стійких частин Української армії.

Командування полку приділяло велику увагу відновленню Радянської влади на звільненій території. Кілька політбійців з полку Червоного козацтва та інших частин дивізії, що добре зарекомендували себе в попередніх боях, були залишені в Олександрійському та інших повітах для відновлення і зміцнення органів Радянської влади.

Дві радянські дивізії, які почали свій визвольний похід з нейтральної зони, швидко поповнювались за рахунок місцевих партизанських загонів, комуністів, робітників, нових тисяч добровольців. При підході до Дніпра радянські війська склалися уже з чотирьох дивізій з 4—5 тисячами багнетів і великою кількістю кулеметів у кожному полку. Крім 1-ї і 2-ї українських радянських дивізій, на Катеринославському напрямку діяла дивізія Павла Дибенка, а на Донбасівському — 4-а повстанська дивізія Федора Дибенка, що незабаром стала називатися 42-а стрілкова шахтарська. У два рази зріс і червонокозацький полк.

Шляхом старанного відбору відсіювались з полку петлюрівські агенти та шпіони, анархістські елементи, які намагались проникнути в Червону Армію. Приймали в полк тільки тих, за кого ручалися революційні комітети, партійні організації, або тих, кого рекомендували трудящі на багатолюдних зборах.

Тисячі трудящих, підсилюючи армію кількісно, зміцнювали її зв'язки з місцевим населенням. Але в той же час ці контингенти вимагали великої роботи по їх організації, навчанню, подоланню партизанських, місницьких навичок і настроїв. В умовах безперервних походів і тяжких боїв, в обстановці великих матеріальних труднощів треба було підготувати з новаків високоорганізованих, дисциплінованих, морально стійких і політично підготовлених бійців. Ось чому Комуністична партія надавала величезного значення політичній та виховній роботі у військах Радянської Армії.

В грудні 1918 року Військово-Революційна Рада Армії України затвердила спеціальну інструкцію політичним комісарам. В ній визначалось, що «політичний комісар повинен бути для всіх червоноармійців зразком революційної і бойової мужності, дисциплінованості, вірності військовому обов'язку, першим в наступі, останнім при відступі, словом,— духовним вождем полка, політичним і військовим живим прапором пролетарської революції. Як вождь полка політичний комісар безумовно мусить бути бездоганним і в своєму особистому житті»¹.

Політвідділ Реввійськради Українського фронту організував і проводив ідейно-виховну роботу серед військ, призначав політичних комісарів у частини і керував їх роботою. Комісари частин, спираючись у своїй роботі на комуністів, здійснювали контроль за командирами з числа колишніх офіцерів і отаманів партизанських загонів. Щоб забезпечити високу політичну свідомість і моральний дух військ, комісари систематично проводили лекції, бесіди і культурно-виховні заходи. Вони ж відновлювали Радянську владу на визволених територіях, підтримували тісні зв'язки з місцевими партійними організаціями, органами влади, вели активну політико-виховну роботу серед населення.

Політичні комісари були для всіх червоноармійців зразком революційної та бойової доблесті, вірності воїнському обов'язку. Вони дійсно були живим прапором пролетарської революції.

Під керівництвом комісарів у частинах створювались комуністичні осередки. Комуністи своїм особистим прикладом надихали червоноармійців на бойові подвиги, полум'яним більшовицьким словом виховували у них високу свідомість. Вони підтримували серед бійців високий авторитет комісара як політичного і командира — як військового керівника частини.

Політоргани проводили мітинги, бесіди, організували лекції, розповсюджували листівки, газети. В полку Червоного козацтва величезну політичну роботу проводили В. Примаков, Ф. Спаський, С. Туровський, М. Зюка, А. Багинський, П. Порубаєв та інші комуністи.

Мітинги скликались в ті роки часто. На них обгово-

¹ История гражданской войны на Украине 1918—1920. Сборник документов и материалов. Том 1, книга 1, К., 1967, стор. 534, 724—725.

ривалися і найважливіші питання політичного та воєнного життя країни, і внутрішні проблеми окремих частин. Багато мітингів було присвячено роз'ясненню політики Комуністичної партії і Радянської влади щодо селянства.

Мітинги сприяли вихованню революційної свідомості, згуртуванню воїнів Червоної Армії навколо Комуністичної партії і Радянської влади. Вони були дійовою формою боротьби з партизанщиною, шкурництвом, з порушеннями суворої військової дисципліни.

Дуже велике місце в політико-виховній роботі посідали червоноармійські газети, листівки, плакати. Преса знайомила воїнів з внутрішнім та міжнародним життям, успіхами визвольного походу Червоної Армії, будівництвом Радянської влади на місцях.

Так, наприклад, в бюлетені 2-ї Української радянської дивізії, куди входив і полк червоних козаків, за 18 грудня 1918 року на першому місці були надруковані фронтові зведення за 17 грудня. Тут же у виразній і доступній формі червоноармійцям роз'яснювалось прагнення міжнародного імперіалізму силою зброї задушити молоді Радянську країну і відновити в ній владу поміщиків та капіталістів. Повідомляючи про висадку англо-французького десанту на Півдні, бюлетень висловлював тверду впевненість у тому, що і ці вороги будуть розбиті.

Все зростаючий розмах боротьби, збільшення рядів армії настійно вимагали посилення політико-виховної роботи. З цією метою 11 лютого 1919 року була скликана конференція комуністів 2-ї радянської дивізії. Політвідділ дивізії запросив на конференцію представників Центрального Комітету КП(б)У і Радянського уряду України.

І. Мінц — тодішній начальник політвідділу дивізії — писав у своїх спогадах, опублікованих в 1923 році:

«Повні енергії, широкого бажання працювати, конферененти гарячково розповідали про зростаючу хвилю свідомості повстанців, про бойовий настрій партизанів. З сумом ділилися труднощами в роботі: в полку 5—6 комуністів. У селянської молоді багато упередженості проти «комунії», проти нової «кокарди» — червоноармійської зірки... Врятування бачили в міцних партійних організаціях.

Чекали червоних козаків, щоб скористатися їх досвідом, традиціями. Полк існував уже півтора року! В ньому

вже були полкова і п'ять сотенних партійних організацій, які мали в своєму складі 46 комуністів¹. На той час це була велика кількість.

Міцно спаяні комуністи вели за собою масу. В батареї Зюки до стрільби подавали команду: «Комунари, до гармат!»

І ось до залу ввійшла велика група бійців. Серед них Кузьмичов, Червоноброд, Спаський, Смородинов. Червонці у по-молодецькому заломлених папах з червоними верхами згруппували навколо себе більшість делегатів...

На конференції комуністи дали урочисту клятву партії і народу ще більше посилити виховну роботу у військах. Козак Б. Червоноброд у своєму виступі заявив: «Ми піднесли прапор повстання і не спустимо його доти, поки замість різнокольорових прапорів буржуазії не зів'ється червоний штандарт революції»².

Комісаром полку червоних козаків був призначений Ф. Спаський — син селянина-бідняка Курської губернії. Член партії з 1917 року, він разом з балтійцями брав участь у розгромі корніловських банд. Комісар Спаський проводив велику роботу по дальшому згуртуванню бійців і піднесенню боєздатності полку. 17—19 лютого як делегат червоних козаків Ф. Спаський брав участь у роботі першого з'їзду парторганізацій Української Радянської Армії. Політвідділи, всі політпрацівники в партійно-політичній і культурно-освітній роботі керувалися настановами партії.

Червона Армія України була складовою частиною загальноросійських збройних сил і на неї поширювались законоположення, що стосувались усієї Червоної Армії. ЦК КП(б)У проводив величезну роботу, щоб загальні настанови партії й урядові законоположення щодо Червоної Армії точно проводились в життя на Україні, справедливо вбачаючи в цьому найважливішу умову забезпечення високої боєздатності збройних сил. Так, пленум ЦК КП(б)У, який відбувся на початку квітня 1919 року, спеціально обговорював військове питання. Пленум

¹ История гражданской войны на Украине 1918—1920. Сборник документов и материалов. Том 1, книга 1, стор. 646.

² Червоное казачество. Сборник материалов по истории Червоного казачества. Изд-ва «Путь просвещения» и «Молодой рабочий», 1923, стор. 237—238.

зобов'язав Наркомат військових справ і Реввійськграду республіки, всі політвідділи і партійні органи, що вели політичну роботу в армії, точно керуватися настановами VIII з'їзду РКП(б) в питанні військового будівництва. Разом з тим пленум виніс ухвалу про створення Військового відділу при ЦК КП(б)У. Пленум ЦК КП(б)У зобов'язав Оргбюро ЦК КП(б)У послати в армію якомога більше комуністів, забезпечити військові частини масовою літературою, посилити ідейно-політичну боротьбу проти українського буржуазного націоналізму, великоросійського шовінізму і антисемітизму в армії. Пленум вимагав від військових органів неухильно керуватися вказівками партії про класовий принцип комплектування армії¹.

Чіткі настанови партії відкривали ясну перспективу організаційної будови партійно-політичної і культурно-виховної роботи серед військ, що забезпечувало зростання їх політичної свідомості і підвищення боєздатності, дисциплінованості.

Після з'їзду сотні Червоного козацтва стали центрами всієї партійної і політико-виховної роботи з бійцями. З найбільш свідомих червоноармійців в полку створювались і групи співчуваючих Комуністичній партії. Створенням груп співчуваючих партія прагнула якнайширше охопити своїм впливом трудящі маси, згуртувати їх навколо комуністів і цим піднести боєздатність Червоної Армії на вищий ступінь.

Групи співчуваючих мали особливо велике значення для молоді Української Радянської Армії, яка складалася головним чином з селян.

ЗНОВУ ПЕТЛЮРА

Успіхи Червоної Армії не давали спокою імперіалістам Антанти, які довго не хотіли примиритися з існуванням Радянської країни. На цей раз вони вирішили завдати їй головного удару з Півдня. Тут, на Чорному морі, було багато зручних портів для висадки військ. На Півдні була основна вугільно-металургійна база країни — Донбас та Криворіжжя, найважливіші хлібні

¹ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр. В трьох томах. Том другий, стор. 274, 276.

райони, втрата яких поставила б у дуже скрутне становище державу робітників і селян.

У листопаді 1918 року імперіалістичні загарбники висадили свої війська в Новоросійську та Севастополі, а на початку грудня — в Одесі та в інших портах півдня України. Великі надії інтервенти покладали на білогвардійські війська генералів Денікіна і Краснова та на війська націоналістичної Директорії.

З кожним днем втрачаючи під собою ґрунт, Директорія дедалі більше зближувалась з денікінцями та іноземними імперіалістами. В першій половині грудня 1918 року вона уклала договір з Денікіним про спільну боротьбу за знищення Радянської влади на Україні і в Росії. За це імперіалісти Антанти обіцяли подавати «самостійникам» всіляку допомогу.

16 січня 1919 року буржуазно-націоналістичні зрадники офіційно оголосили війну РСФРР. За договором, укладеним з Францією в лютому 1919 року, Директорія віддавала під контроль французьких імперіалістів фінанси, промисловість, торгівлю, передавала їм на 50 років усі залізниці України, зобов'язалась сплатити частину боргів царського і Тимчасового урядів. Франція зобов'язалась озброїти 300-тисячну армію Директорії, а США — продавати їй різне озброєння та військоове спорядження.

Цей розпродаж України обурило трудящі маси, які все більше переконувались, що їх єдиним захисником є Радянська влада. Він викликав незадоволення навіть багатьох солдатів петлюрівської армії. Почастішали переходи цілих петлюрівських частин на бік радянських військ.

Тоді ж отаман Григор'єв, колишній штабс-капітан, командир гайдамацького корпусу, що стояв у районі Олександрія — Єлисаветград, порвав з Петлюрою і заявив про перехід на сторону Червоної Армії. Його війська, увійшовши до складу 6-ї радянської дивізії П. Дибенка, були включені в Задніпровську бригаду і направлені з регулярними радянськими частинами на боротьбу проти англо-французьких інтервентів.

Радянське командування знало, що Григор'єв і йому подібні «отамани» — ненадійні союзники. Але воно пішло на цю угоду з тим, щоб ослабити сили ворога і забезпечити свій тил на час боротьби проти петлюрівців та інтервентів. Малось також на увазі шляхом роз'яснювальної роботи залучити на сторону Радянської влади рядо-

вих петлюрівської армії, більшість яких була обманом втягнута до військ Директорії.

Після відпочинку в Олександрії полк Червоного козацтва в останніх числах лютого 1919 року направився з Користівки на фронт.

По шляху проходження полку його політпрацівники відновлювали органи Радянської влади, проводили мітинги, збори, з'їзди, на яких закликали місцеве населення вступати до Червоної Армії. На цих мітингах і зборах селяни і робітники дружно заявляли про свою підтримку Радянської влади. Так, учасники першого з'їзду незалежного селянства та робітників Звенигородщини разом з червоними козаками вітали робітничо-селянський уряд України і заявили про підтримку його в боротьбі «за життя і благополуччя української бідноти»¹. Після мітингу багато робітників і селян повіту вступили добровольцями в Червоне козацтво.

З Бердичева червоні козаки похідним порядком рушили за маршрутом Хмільник — Летичів — Деражня. Вони мали завдання зайти в тил Літинській групі петлюрівських військ і цим сприяти радянській піхоті, яка боролась за визволення району Вінниця — Жмеринка.

В цей час полк складався з шести кінних сотень (700 шабель), однієї пішої сотні (350 багнетів) та артилерійської батареї.

Паралельними шляхами у напрямі Літин — Бар ішов і 1-й радянський кавалерійський полк під командуванням Гребенка. Обидві кінні групи раптовим наскоком з тилу знищили літинське угруповання петлюрівської армії.

Колишній червоний козак з села Коти на Чернігівщині Феодосій Трухан розповідає про цю операцію: «Ми, розвідники Трухан, Овсянников і Циганок, виявили, що петлюрівці залишили Літин, про що негайно доповіли Примакову. Примаков дав команду наступати. Весь наш полк пішов в атаку. 750 петлюрівців потрапили в полон. 4 гармати і обслуга здалися. Втекло тільки чоловік 40 кавалеристів. Був взятий обоз з усім награваним майном... В Літині нас радісно зустріли жителі. Примаков подякував нам за хороше діло. В Літині ми стояли два дні. На третій день розпустили полонених по домівках, а самі рушили далі — в похід».

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, од. зб. 52, арк. 11.

В той час командування петлюрівців відзначало в своїх донесеннях, що селяни дуже вороже ставляться до них. В селі Широка Гребля хлібороби обеззброїли загін жовтоблакитників з старшинської школи¹.

Противник, який звик воювати вздовж залізниць, був приголомшений цими раптовими ударами, які обрушились на нього з тилу. А з фронту на Жмеринку стрімко наступали таращанці Боженка. Петлюрівці не витримали натиску червоних військ і 20 березня спішно залишили цей важливий залізничний вузол. Радянські війська захопили багато полонених і ешелонів з озброєнням та боеприпасами.

Від Жмеринки петлюрівці тікали до Деражні. Червоні козаки виявили в районі села Черемошня піхоту ворога. Авангард, спішившись, зав'язав бій. Примаков з двома сотнями напав на петлюрівців з флангу. Резервна сотня, що стояла біля Шпичинців, увірвалась в Деражню.

Селяни-повстанці обстріляли і захопили обози противника. Петлюрівці відійшли до Проскурова.

Після цього бою Примаков доповідав командуванню, «що під час бою під Деражною охоронна сотня петлюрівського штабу, що стояла в с. Шпичинцях, перейшла на нашу сторону і склала зброю довіреному мені полку. Полонені показують, що серед січових стрільців зростає розклад, як результат посилення більшовицького впливу серед трудящих Галичини. Селяни, обурені бандитськими діями петлюрівців, подають велику допомогу нашим військам під час боїв».

В боях під Деражною багато бійців проявили високий героїзм і відданість Радянській владі. Командир гармати Альберт Ейдукас, колишній слюсар Обуховського заводу, який вступив до Червоного козацтва у нейтральній зоні, прямим попаданням з траншейної гармати підбив бронепоезд петлюрівців. Нині А. Ейдукас працює механіком у Харкові.

Кулеметник Савченко, якого послали для зв'язку з полком Гребенка, потрапив у полон до петлюрівців. Він назвав себе мобілізованим, і гайдамаки, радіючи з несподіваного поповнення, призначили полоненого їздовим в обоз. Незабаром Савченко дослужився до начальника

¹ История гражданской войны на Украине 1918—1920. Сборник документов и материалов. Том. 1, книга 1, стор. 683.

«патронного резерву», що складався з семи підвід. Під час бою під Деражною Савченко, вибравши слухний момент, залишив свій бойовий обоз і перебіг до своїх. Командир сотні Пантелеймон Потапенко дав Савченку відділення козаків, які доставили в полк весь «патронний резерв».

В середині березня 1919 року петлюрівці, в рядах яких залишились найбільш стійкі і переконані «самостійники», завдали з району Шепетівки удару 1-й радянській дивізії. Вони зайняли Бердичів і повели наступ на Козятин. Для ліквідації прориву була направлена 2-а радянська дивізія, а кавалерії було наказано зробити рейд на Шепетівку. Полк Примакова рушив за маршрутом Деражня — Меджибіж — Старокостянтинів. Весняні дощі настільки розмили дороги, що полк Гребенка відстав на півпереходу. В одному болоті загрузла гірська батарея. Щоб витягти її з грязюки, козаки кидали під колеса гармат свої шинелі, бурки і кожухи.

За два тяжких переходи полк вийшов у район Старокостянтинова і заночував у 12-ти кілометрах від нього. Назавтра виникло питання: атакувати місто наявними силами чи чекати підходу Гребенка. Барабаш, начштабу 2-ї радянської дивізії, заявив Примакову: «Відповідальність за невдачу падає на вас, як і слава в разі удачі. Вирішуйте самі». Примаков, покладаючись на революційний порив бійців, відповів: «Я атакую».

Інтернаціональна сотня під командою Маркутана рушила на ворога з фронту, а Примаков з головними силами почав обходити місто з тилу.

Галопом понеслися сотні. Дві з них ринулись на вокзал і казарми, одна — в центр міста. Петлюрівці, в кількості 500—700 багнетів, не чекали нападу і почали розбігатися. Червоні козаки захопили в полон 56 офіцерів, багато солдатів, паровоз, 30 вагонів і 3 автомашини. З допомогою залізничників козаки власними руками спорудили бронепоезд, озброїли його гірською гарматою і пустили в розвідку на Шепетівку.

Передові частини Херсонської дивізії петлюрівців, кинутої на виручку з Проскурова, потіснили біля містечка Кузьмин сторожову заставу червоноармійців. Примаков дістав повідомлення про те, що на допомогу петлюрівцям йдуть свіжі сили. Знаючи, що кращим способом оборони є напад, він не став чекати підходу полку Гребенка,

Прапор 1-го полку Червоного козацтва.
Перша нагорода Червоному козацтву від Тимчасового
робітничо-селянського уряду України.

В. М. Примаков.

С. І. Петровський.

П. П. Григор'ев.

Одну сотню Примаков залишив у місті з завданням триматися до підходу 1-го кавполку. Бронепоїзду дав завдання охороняти Шепетівський напрям. Інші підрозділи полку зосередились в селі Воронківці. З церковної дзвіниці, де розташувались спостерігачі, відкрився краєвид на широке поле біля містечка Кузьмин. На цьому полі, маючи в тилу величезне озеро, розгортала свої бойові порядки для переходу в наступ петлюрівська дивізія.

Примаков вирішив перехопити ініціативу. Він наказав гірській батареї А. Багинського відкрити по ворогу вогонь, двом кінним сотням зав'язати вогнений бій з фронту, а двом іншим сотням під командуванням Маркутана обійти гайдамаків з флангу з боку села Верхняки. Петлюрівці, відкинуті до озера, були затиснуті з трьох боків. Після відчайдушного опору, в результаті якого на полі бою залишилось понад 300 убитих, вони склали зброю.

Червоним козакам дісталися гармати, кулемети і багато іншої зброї, що було дуже доречно: третя сотня полку була озброєна французькими рапірами зразка 1818 року. Полонені, яких налічувалось понад півтори тисячі, розповіли, що їх дивізією командував Луценко, особистий друг Петлюри. В бою біля Кузьминського озера загинув і він сам.

Відважно билися червоні козаки. Найбільше відзначились в цьому бою перша і третя сотні, які атакували ворога з тилу і флангу. Запеклий бій під Кузьмином і червоним козакам обійшовся недешево. З строю вибуло близько 40 чоловік, серед них важко поранений командир півсотні Кривенюк.

Рейд Червоного козацтва на цьому не закінчився. Наступного дня козаки об'єдналися з полком Гребенка і разом з ним рушили на Ізяслав, щоб звідти вдарити на Шепетівку. Там найбільш боездатні петлюрівські полки стримували натиск червоної піхоти.

Розвідка повідомила, що в Ізяславі стоїть петлюрівський штаб корпусу і піхотний полк, в Шепетівці — дивізія січових стрільців і 8 бронемашин, в Славуті — полк, а по лінії Славута — Шепетівка курсують чотири бронепоїзди. Петлюрівці чекали удару радянських військ не з заходу і не з півдня, а із сходу, з боку Козятини.

Зведена кавалерійська бригада за два переходи досягла району Ізяслава. Кавполк Гребенка завдав петлюрівцям удару з півдня, а червоні козаки, переправившись

через Горинь в селі Васьківці, розгорнулися і рушили на Ізяслав. Незабаром козаки вже рубали приголомшених гайдамаків, а передова сотня кинулась до греблі, щоб подати допомогу Гребенку, який наступав на Нове місто. Петлюрівці, що засіли за товстими стінами старовинного замку князів Сангушків, взяли кавалеристів під перехресний вогонь. Одна з сотень, обстріляна петлюрівцями, повернула назад. Тоді Примаков, спокійно розпалюючи люльку, не поспішаючи, направив свого коня на греблю. За ним з криком «ура!» кинулись всі сотні полку.

Червоні воїни врукопашну, закидаючи ворога гранатами, вибили ворожу піхоту із замку, а потім уже атакували станцію, за оволодіння якою вів бій гребенківський полк. В Ізяславі радянська кіннота, успішно виконавши завдання рейду, захопила штаб петлюрівського корпусу, взяла в полон кількасот солдатів, одного генерала, багато офіцерів. Їй дісталось 9 автомобілів, велика кількість зброї і ешелон з гарматами.

Кулеметник Худяков, який відірвався від полку, недалеко від Ізяслава наскочив на роту петлюрівців, що засіли в Клембівському лісі. Вступивши з ними в переговори, Худяков загітував роту, і вона, склавши зброю, здалась червоним козакам.

Вдалий рейд червоної кінноти, натиск з боку Житомира 1-ї дивізії, а з Проскурівського напрямку — 2-ї змусили петлюрівців залишити Бердичів, Полонне і зосередитись в районі Шепетівки. В розпорядженні Петлюри залишився лише крихітний клаптик території України. «У вагоні Директорія, під вагоном територія» — таку до теплу і справедливу приказку склав про Директорію український народ.

Переночувавши в районі Ізяслава, зведена кавалерійська бригада попрямувала на північний схід і атакувала Шепетівку з заходу. Проте вогнем піхоти, бронепоездів та бронеавтомобілів вона була зупинена. Тоді бригада, охопивши містечко з півдня та заходу, почала вперті бої за оволодіння ним. У цих боях радянським кавалеристам не раз доводилось відбивати запеклі атаки ворога. Одного разу петлюрівцям вдалося оточити село, зайняте радянською кіннотою. Ворожий броньовик відкрив вогонь з близької дистанції. Шукаючи укриття, козаки кинулись врозсип. Але Примаков не розгубився. Розгорнувши прапор-полку, він подав команду: «Всі до прапора! Вперед!»

Кавалеристи швидко зібрались навколо прапора, пробили собі шлях і вийшли з села без будь-яких втрат.

На цьому закінчився третій рейд червоних козаків. Після з'єднання з своєю армією їх відвели в резерв.

Противник уперто втримував Шепетівку. Наші частини зазнавали великих втрат. До того ж у 2-й дивізії сталися події, які значно погіршили і так дуже тяжке становище військ, що штурмували Шепетівку. Внаслідок поганого забезпечення продовольством і обмундируванням серед малодушних почалися нарікання. З цього скористалися петлюрівські агітатори і колишні офіцери, яких було багато на командних постах у 14-му Миргородському полку 2-ї дивізії. Зрадникам вдалося підняти бунт в одному з батальйонів полку. Бунтівники, вбивши командира 5-го полку Бакея і його помічника Сур'єва, атакували село Городище, де стояли червоні козаки. Проте вони були зустрінуті сильним кулеметним вогнем і розсіяні.

На початку квітня частини Червоної Армії знову перейшли до активних дій. Кіннота одержала завдання зробити рейд на Острог — Кривин. Виконуючи наказ, червоні козаки досягли Ізяслава і пішою атакою оволоділи ним. Після цього рушили на Острог, не чекаючи прибуття полку Гребенка. Діючи в пішому і частково у кінному строю, після запеклих боїв вони зайняли місто. Оркестр січовиків, захоплений в Острозі, пристроївся до червонокозацького полку і зіграв «Марсельезу».

Петлюра кинув до Острога два полки піхоти з бронемашинами. Під натиском переважаючих сил ворога кіннота залишила місто. Але, зазнавши відчутного удару в спину під час цього рейду, петлюрівці змушені були здати Шепетівку військам 2-ї дивізії і відійти до Кривина.

Під час рейдів по петлюрівських тилах багато бійців Червоного козацтва показали справжні чудеса хоробрості. В бою за Острог брав участь член Революційного військового трибуналу полку Аллавердов. Під ним було убито коня, а його самого поранено. Два козаки кинулись вперед, підхопили Аллавердова і вивезли його в тил.

Під Шепетівкою на полі бою залишився поранений інгуш Рамазан. Галичани-січовики запропонували йому здатися. Рамазан відповів: «Червонці не здаються» — і відкрив вогонь з маузера. Вбивши кількох петлюрівців,

останню кулю він зберіг для себе. Наступного дня бронемашина противника доставила до польового караулу червоних козаків тіло героя і лист галицьких офіцерів з описом подвигу Рамазана. Так билися і вмирали безстрашні бійці пролетарської революції.

Радянські війська, успішно розвиваючи наступ на Захід, вигнали контрреволюційну Директорію з України. На початку квітня вони вийшли до рік Горинь і Збруч. Оцінюючи роль червоних козаків у розгромі петлюрівців, В. О. Антонов-Овсієнко писав у зверненні до них:

«Велике революційне піднесення, міцна братерська спайка, бойова товариська дисципліна — з такими якостями ви були непереможні. І ворог гірко пізнав вашу відвагу, вашу силу в боях на Україні. Особливо пам'ятний славний рейд ваш до Старокостянтинова — Шепетівки, рейд, що завершив кампанію визволення України...»¹.

Командування збройними силами України відзначило великий героїзм червоних козаків в боях під Деражнею, Старокостянтинівом, Ізяславом, Острогом і Шепетівкою. Під час цих боїв червонці здійснили сім кавалерійських атак, захопили понад 5 тисяч полонених, 6 корпусних командирів, багато зброї, за що Реввійськрада Українського фронту винесла їм подяку і представила полк до нагороди почесним революційним Бойовим Прапором. Великій групі командирів і червоних козаків було оголошено подяку й представлено до нагород. Серед них були сотники Неруш, Пирогов, Пахоненко, Кобзар, Глот, Маркутан, Плесін, червонці Солдатенко, Андряшин, Порубаєв, Єременко та інші².

У той час, коли 1-а і 2-а радянські дивізії добивали петлюрівців на західних кордонах, на Півдні України розгортались вперті бої проти інтервентів Антанти, які виступали спільно з денікінцями та петлюрівцями.

Там діяла 3-я Українська армія під командуванням П. Дибенка. При допомозі партизанських загонів та робітничих дружин частини армії в березні розгромили антантівських інтервентів і визволили від них Херсон, Миколаїв, Одесу. 20 квітня став радянським Севастополь — остання цитадель загарбників на Півдні.

¹ Червоное казачество, стор. 13.

² История гражданской войны на Украине 1918—1920. Сборник документов и материалов. Том 2, стор. 129—130.

Трудящі України разом з усім радянським народом, під керівництвом Комуністичної партії ціною великих зусиль і тяжких жертв відстояли свою свободу і незалежність. Торжествуючи перемогою, вони з величезною енергією й радістю розпочали мирне трудове життя. Робітники і селяни головну увагу зосереджували на зміцненні органів Радянської влади, відбудові зруйнованої економіки, розгортанні соціалістичного будівництва на основі ленінського плану. Та мирний перепочинок був дуже недовгим. Проти Країни Рад об'єднались сили іноземних імперіалістів і внутрішньої контрреволюції. Маючи намір погасити видимий всьому людству факел миру, свободи, демократії і соціалізму, вони стали на шлях розв'язування громадянської війни і інтервенції.

НА ДЕНІКІНА. БОЇ ПІД ПОЛТАВОЮ ТА ЧЕРНІГОВОМ

Іноземні імперіалісти, добиваючись знищення Радянської держави, перейшли до організації комбінованих походів.

Весною 1919 року білогвардійські війська та інтервенти почали наступ зі сходу, півдня, заходу і півночі країни. Спільними зусиллями вони намагалися захопити Москву. Головну роль в цьому поході відігравала сибірська армія Колчака. Просунувшись до Волги, вона намагалась з'єднатися з військами Денікіна, які наступали з Кавказу.

Радянська країна, оточена з усіх боків ворожими військами, опинилась в дуже тяжкому становищі. ЦК РКП(б) і Радянський уряд за короткий час мобілізували потрібні сили і матеріальні ресурси для боротьби з колчаківською армією. Колчака було розгромлено і цим ліквідовано головну небезпеку, яка нависла над країною. Були також розгромлені білогвардійські війська Юденича, що наступали на Петроград.

Але ні іноземні імперіалісти, ні білогвардійці не бажали примиритися з поразкою. Вони організували новий збройний похід проти молодої Радянської республіки — похід 14 держав, як вихвалявся тоді військовий міністр Англії Черчілль. Тепер уже головна роль відводилась армії Денікіна.

На початку липня 1919 року Денікін віддав наказ про похід на Москву. Ця так звана «московська директива» і стала проголошенням початку нового об'єднаного походу Антанти.

Настав один із найкритичніших періодів в житті Радянської країни. Стиснувши її тісним кільцем, вороги відрізали від центру важливі промислові і продовольчі райони.

3—4 липня 1919 року пленум ЦК РКП(б) обговорив питання про становище в країні. Рішення ЦК були викладені В. І. Леніним в листі «Всі на боротьбу з Денікіним!», опублікованому 9 липня 1919 року. В листі було дано широку програму мобілізації людських резервів і матеріальних ресурсів країни на відсіч ворогові. На Південний фронт були перекинуті війська з інших фронтів, в тому числі і полк Червоного козацтва. До Червоної Армії влилися десятки тисяч добровольців — робітників і селян, насамперед комуністів і комсомольців.

Полк Червоного козацтва прибув на денікінський фронт на початку липня. Він мав 1200 шабель, 2 батареї, 40 кулеметів, 120 самокатів. Бійці полку, пройшовши з безперервними боями важкий шлях від східних до західних кордонів України, набули цінного бойового досвіду. Партійна організація полку налічувала понад 150 чоловік. Основний кістяк його командного складу становили комуністи.

Павло Петрович Порубаєв, колишній моряк, який очолював військовий трибунал Червоного козацтва, згадує:

«Нас — трибунальців — використовували як політпрацівників. Члени трибуналу були всі міцні, перевірені комуністи... Трибунал боровся з контрреволюціонерами, мародерами, бандитами, виловлював ворожих агентів, що засилялися до Червоного козацтва. Під час руху з петлюрівського фронту на денікінський ми проводили агітаційну роботу в теплушках, зближуючись тим самим з козачою масою... наших працівників залишали у визволених місцях для організації Радянської влади. Наш слідчий Лотиш, колишній моряк, був призначений головою Бердянського ревкому. Під час одного з наскоків махновців Лотиш був зарубаний на своєму посту».

Очолуваний міцною більшовицькою організацією, червонокозацький полк являв собою велику силу. 25 травня 1919 року, відправляючи його з-під Шепетівки на Донбас, В. Антонов-Овсієнко писав: «Ми направили на Південний фронт нашу кращу частину — Червоне козацтво»¹.

¹ «Правда», 3 грудня 1934 р.

На шляху слідування до Південного фронту полк червоних козаків брав участь у ліквідації контрреволюційного заклоту Григор'єва.

Полк прибув на Південний фронт на початку липня. В цей час в Донбасі створилася дуже серйозна обстановка. Skorиставшись з того, що Махно по-зрадницькому відкрив фронт на дільниці Синельникове — Гришине, Денікін своєю відбірною кіннотою завдав удару по флангах і тилу військ 13-ї армії. Денікінці, увірвавшись в Донбас, почали розганяти Ради, проводити масові арешти, розстрілювати і вішати робітників.

Полк червоних козаків входив до 14-ї армії і був включений у так звану Костянтиноградську групу, до якої входило ще чотири стрілецькі полки і кілька окремих підрозділів.

Командування фронту поставило перед групою дуже відповідальне завдання — вести наступ на Лозову — Барвінкове¹.

Радянським військам допомагали численні партизанські загони, що діяли в цьому районі. Влився в ряди червоних козаків загін Кандія, що складався з селян сіл Богодарового, Єлканки та інших. «Бачимо,— розповідав партизан цього загону Ларіон Сидоренко,— ідуть кіншотники в папахах, червоних лампасах. Готую кулемети, розсипаю цеп. Чуємо: «Ви червоні, і ми червоні — кавалерія Червоного козацтва, вчора вивантажились в Барвінковому». Партизани швидко познайомились з червоними козаками, разом, як одна частина, рушили на Бандишево... Боєм ми відкинули біляків від нашого Барвінкового, взяли близько ста полонених, два «максима», дві траншейних гармати. Їх ми возили, прив'язавши до кулеметних тачанок...»

Пішов тоді в Червоне козацтво і Андрій Іванович Сорочан з села Очеретине, член земельного комітету, фронтник, який після Жовтневої революції нарізав селянам поміщицьку землю. Всю громадянську війну провів він у лавах Червоного козацтва.

«Налетіли до нас в Очеретине денікінці,— розповідав Андрій Іванович Сорочан,— довелося ховатися на сіннику. Дружина-вчителька носила їсти, пити. Враз чую шум.

¹ История гражданской войны на Украине 1918—1920. Сборник документов и материалов. Том 2, стор. 169—171.

Прийшли наші. Зійшов з сінника. Чую, якийсь гарячий парубок з тачанки виголошує промову до селян. Це був комісар полку Федір Спаський. Після мітингу підійшов до нього і попросився в полк. Він послав мене і ще кількох добровольців-очеретинців у четверту сотню».

Червоні козаки прибули на Південний фронт у дуже скрутний момент. Тут багато старих червоногвардійців і комуністів загинуло в кровопролитних боях. Часті невдачі знижували бойовий настрій молодих бійців, а зради мобілізованих офіцерів підривали віру частини бійців до комскладу. Численна білокозача кіннота, яка обходила фланги і громилла тили радянських дивізій, сіяла панику. Кожний новий день починався і закінчувався відступом.

На підступах до Полтави і Харкова радянські війська, підкріплені добровольцями-робітниками, послали опір знахабнілому ворогу. Поповнився добровольцями і полк червоних козаків. До штабу полку щодня приходили голови волвиконкомів, секретарі партійних осередків, члени комнезамів, яким не можна було залишатись при Денікіні, і просили записати їх в ряди червоних бійців.

Запеклі бої відбувалися в районі Костянтинограда (Краснограда). Піхота, підбадьорена підтримкою своєї кінноти — червоних козаків, одержала наказ атакувати місто. Полк Примакова повинен був захопити станцію Кигичівку і зруйнувати залізницю в тилу ворога.

17 липня 1919 року полк виступив і надвечір досяг Лукашівки. Розвідники, підключившись до телефонних проводів, уточнили дані про розташування і сили ворога. На світанку 18 липня радянські кавалеристи, знявши охорону станції, оволоділи Кигичівкою. Підірвавши в кількох місцях залізницю та міст через річку Берестово, полк рушив у напрямі Костянтинограда, де розгорівся бій. Несподівана поява кінноти у ворожому тилу допомогла радянській піхоті вибити противника з міста. 19 липня, розгромивши білу піхоту в селі Шахове, полк Примакова захопив полонених, коней, військове спорядження та 15 кулеметів. Біля станції Путарівки, куди вже підходила радянська піхота, він під звуки сурм атакував біляків, розгромив їх і захопив багато полонених. За два дні запеклих боїв червоні козаки втратили убитими й пораненими 50 чоловік. Командир батареї Зюка, поранений в ногу, залишився в строю.

Ось як описує бій під Кигичівкою колишній червоний козак Олексій Ветошкін, нині генерал-майор:

«Ясна місячна ніч. Я і півсотник Іван Нікулін одержали завдання висадити в повітря стрілки на станції Кигичівка. До світанку добралися туди. В буфеті грівся самовар для коменданта, а сам поручик розгулював уздовж платформи. Я зірвав з сидла брезентове відро і на повному ходу надів його на голову коменданта. Вартового вбив з нагана, а другого зарубав комвзводу Гвоздін. Охорона команда втекла в степ, залягла в житі. Нікулін з півсотнею погнався за нею. Підривники висадили в повітря стрілки. Коменданта з відром на голові на кулеметній тачанці доставили Примакову».

У зв'язку з тим, що опір радянських військ посилювався, значно знизився темп наступу білогвардійців на центральній ділянці Південного фронту (Курськ — Воронеж). Але з другої половини липня добірні дивізії генерала Май-Маєвського повели наступ з району Лебедина — Охтирки на Київ через Полтаву — Ромодан.

Вважаючи своїм головним завданням оволодіння Москвою, Денікін водночас надавав великого значення і захопленню України. Він розраховував таким чином посилити блокаду молодого Радянської республіки, а також поповнити свою поріділу армію добровольцями з буржуазних та куркульських елементів і за рахунок примусової мобілізації трудящого населення України. Крім того, Денікін побоювався, що з захопленням Києва його можуть випередити петлюрівці, які наступали з Козятини. Не скидав Денікін з рахунку і армію Пилсудського.

Під натиском переважаючих сил ворога радянські війська змушені були відступати. Командування Полтавської ділянки поставило перед червоними козаками відповідальне завдання — стримувати наступ противника і тим забезпечити планомірний відступ військ та евакуацію військового майна.

В 20-х числах липня червоні козаки розташувались по річці Орчик і разом з батальйоном 46-ї стрілецької дивізії¹ стримували наступ ворога. Особливо тяжко довелося цьому загону, коли він прикривав евакуацію артилерійських складів з станції Селещина.

¹ Колишня 2-а Українська радянська дивізія, створена ще в нейтральній зоні.

Уперті бої розгорнулись тут 25 липня, коли червоним воїнам протягом цілої доби довелося відбивати люті атаки ворога. В цих боях високу відвагу і майстерність проявили артилеристи-червонці. Артилерійський навідник Харчук своїм влучним вогнем вивів із строю чимало офіцерів «залізної бригади» білого генерала Геймана. За словами одного з полонених денікінців, білогвардійський генерал, захоплюючись роботою червоного навідника, сказав: «Я нагородив би його всіма чотирма георгіями, а потім розстріляв».

Надвечір під тиском переважаючих сил противника піхота відійшла до Полтави, а полк Примакова — на станцію Перещепине. Але там уже були денікінці. Стрімкою атакою полк відкинув біляків і через пробиту бреш вирушив на Решетилівку, де і приєднався до своїх.

З Полтави червоних козаків направили на Бахмач, але до їх приходу місто було зайняте великими силами Денікіна. Полку довелося відходити на станцію Крути. Тут начальник бойової дільниці, колишній царський генерал Жданов зрадив і разом з своїм штабом перейшов до білих. Скориставшись з цього, денікінський бронепоезд захопив станцію разом з піхотою, що охороняла її.

В тяжкі дні відступу політпрацівники полку доклали багатьох зусиль для підтримання високої дисципліни, для згуртування підрозділів. Вони були попереду в бою, а на привалах розповідали бійцям про міжнародне становище і внутрішнє життя країни, про славні бойові традиції Червоного козацтва. Комуністи виховували у бійців вірність партії і Радянській владі, ненависть до ворога, інтернаціональну дружбу, взаємовиручку в бою.

Козаки захопили денікінську радіостанцію. Це дало змогу щодня слухати радіопередачі з Москви про становище на фронтах, про заходи для зміцнення фронтів, про широку хвилю добровольчества до Червоної Армії і т. д.

Політична робота забезпечувала міцну дисципліну, високий моральний дух бійців і незламну волю до перемоги. Стрункі, могутні колони кінноти, бадьорі і впевнені обличчя козаків — такий вигляд мав червонокозацький полк навіть у тяжкі дні відступу.

В безперервних боях загартувувались червоні козаки. Як писав пізніше В. М. Примаков, «вимушений відступ з Донбасу і Полтавщини не ослабив, а посилив ряди червоних козаків. З кожного села з нами відходив актив

сілради, відходив партійний осередок, відходили комсомольці. На куркульських і поміщицьких конях вони надганяли наш обоз, одержували гвинтівки і в першому ж бою намагались здобути справжнє сідло... Нове поповнення швидко навчилось військового мистецтва у старих бійців і, в свою чергу, посилювало партійні осередки сотень, партійний актив Червоного козацтва. Одночасно наші ряди поповнювались дрібними місцевими загонами кіннотників і кінної міліції»¹.

Полк Червоного козацтва зріс до 1500 шабель. Щодня він набував великого бойового досвіду. В полку виросло багато досвідчених командирів. Враховуючи все це, Реввійськрада 14-ї армії в серпні видала наказ про розгортання полку у двополкову бригаду. Її очолив В. Примаков, якого з того часу за порядком, встановленим в усій Червоній Армії, почали називати не отаманом, а командиром. Комісаром бригади був призначений Є. І. Петровський, начальником штабу — С. А. Туровський.

Євген Іванович Петровський — син народного вчителя села Бабиця Беспорайського повіту Люблінської губернії, після закінчення Варшавської гімназії навчався в Московському сільськогосподарському інституті, де в 1917 році вступив до рядів Комуністичної партії. В 1918 році він працював у чернігівському підпіллі, будучи головою губернського повстанського комітету. Потрапивши до рук загарбників, він був засуджений до 8 років каторжних робіт. У грудні 1918 року внаслідок загального повстання Петровський вийшов з тюрми і працював головою повітового ревкому. Влітку 1919 року, коли партія закликала одностайно піднятися на боротьбу з Денікіним, він очолив бойову дільницю під Черніговом, а в серпні 1919 року перейшов з своїм загonom у Червоне козацтво.

Командиром 1-го полку в щойно створеній бригаді Червоного козацтва призначили П. П. Григор'єва. Син кронштадтського портового робітника, Петро Петрович Григор'єв після закінчення чотирикласної школи став робітником на Миколаївській залізниці. У 1913 році його призвали в 1-й Московський драгунський полк.

¹ В. Примаков, Путь неувядаемой славы. Газ. «Правда», 3 грудня 1934 р.

На фронті в 1917 році Григор'єва обрали до армійського комітету 5-ї армії. Після Жовтневої революції він став червоногвардійцем, а з березня 1919 року — червоним козаком. В квітні він уже півсотник, в липні — помічник командира полку, в серпні — командир полку, а в листопаді — командир бригади. За бойові заслуги в боротьбі проти ворогів Радянської республіки П. П. Григор'єв був нагороджений двома орденами Червоного Прапора.

Ось як характеризував Григор'єва Примаков:

«Бравий кавалерист, молодець, спокійний в бою, шалений в атаці, він одразу став улюбленцем козаків. Одного разу ворог оточив його полк. «Нічого,— говорить Петя,— дайш у шаблі!» — і прорване кільце, полк з піснями йде на з'єднання з бригадою. «Шабля завжди виручить»,— говорив Григор'єв, і шабля, справді, жодного разу його не зраджувала. Під Черніговом Григор'єв з групою ординарців наскочив на взвод противника. Пострілом з нагана Григор'єв убив офіцера, і маленький загін з таким гиком ринувся на денікінців, що вони побігли, залишивши багато вбитих і поранених. Разюча холоднокрівність — ось що завжди відзначало Григор'єва. Тому він завжди в авангарді, в усіх рейдах відкривав шляхи дивізії. «Спритність і успіх — ось мої батьки»,— жартує Петро Петрович і додає: «Не можна силою — візьмемо хитрістю». І, справді, вправність та хитрість не раз ставали йому у великій пригоді»¹.

Командиром 2-го полку було призначено П. Р. Потапенка.

Переформування полку в бригаду проводилось у дуже складній бойовій обстановці, в умовах постійних боїв і розкиданості підрозділів полку на великій території. До бригади влили кілька щойно сформованих частин без бойового досвіду, з необстріляними бійцями. До неї ввійшли і деякі загоны, заражені духом анархізму. Все це вимагало найнапруженішої політичної роботи в бригаді.

Основний тягар по формуванню бойової бригади припав на командний склад і партійну організацію 1-го пол-

¹ У листопаді 1921 року Григор'єв був призначений начдивом 15-ї Сибірської кавалерійської дивізії, але в серпні 1922 року повернувся в Червоне козацтво і очолив 2-у дивізію. З 1935 року він командував кавалерійським корпусом.

ку Червоного козацтва, де було близько 150 авторитетних комуністів і співчуваючих їм. Багато комуністів-добровольців послала до Червоного козацтва Чернігівська партійна організація. Ці комуністи не мали ще бойової практики, зате мали значний досвід роботи серед мас.

На чолі підрозділів були поставлені перевірені командири, які пройшли сувору бойову школу. Особовий склад переданих Примакову частин і загонів пішов на поповнення старих сотень. Заражені анархізмом та есерівщиною елементи нещадно виганялись. Серед новаків проводили велику виховну роботу не тільки комуністи, але й безпартійні кадрові червоні козаки.

Багато було зроблено для зміцнення командної ланки, що стояла найближче до козака. Взводний командир, який виходив з рядової маси, дуже часто зливався з нею. Необхідно було піднести його авторитет, навчити користуватися командирськими правами, зробити його керівником і вихователем підрозділу.

Щоб уникнути зловживань з боку окремих нестійких елементів, були створені бюро скарг з козаків та представників місцевого населення. Самочинні реквізиції продовольства суворо каралися. Як правило, місцеве населення, привітно приймаючи козаків, само піклувалось про їх харчування.

Завдяки міцній партійній організації і бойовій спайці всієї маси козацтва, робота по формуванню бригади в бойовій обстановці була проведена за дуже короткий час. Молоді кавалеристи прагнули в усьому рівнятися на старих козаків. Про це свідчила поведінка бригади під час відступу і особливо в тривалих боях під Черніговом.

Становище радянських військ, які стримували білу армію, ускладнювалось ще й тим, що їм доводилось боротися проти петлюрівців та інших буржуазно-націоналістичних банд, які ожили завдяки денікінському наступу. Реальну загрозу становили і війська Пілсудського, які зосередились на західних кордонах.

Частини 12-ї армії під натиском петлюрівських січових стрільців з заходу і білогвардійців — з півдня, зазнавши великих втрат, 30 серпня залишили Київ. Відбиваючи напади окремих петлюрівських банд, вони відходили на північ — на Чернігівщину. Відступ здійснювався у дуже важких умовах. Стройові частини тяглися довгою валкою впереміж з обозами. Треба було забезпечити військам

12-ї армії безболісний відхід. Це завдання — прикривати відступаючих — поклали на червонокозацькі полки.

В районі містечка Ічня оперувала банда отамана Ангела. Бандити, напавши на роз'їзд червоних козаків, вбили командира взводу і політкерівника. На розгром банди було кинуте 2-й полк Червоного козацтва. Півсотня полку зав'язала з бандою перестрілку, а потім, інсценуючи втечу, повела її за собою. Після цього 2-й полк, що перебував у засідці, на чолі з своїм командиром Потапенком атакував бандитів з флангу. Понад 400 ангелівців залишилось на полі бою. Інші, разом з отаманом, рятуючись від гніву радянських бійців, поховались у навколишніх лісах.

В кінці серпня і на початку вересня бригада Примова, яка охороняла фланги 12-ї армії, стримувала ворога в районі станції Крути. Противник підтягнув свіжі резерви, і під їх тиском червоні козаки змушені були відійти до річки Вересоч. Тут вони одержали завдання, зайнявши підступи до Чернігова, дати змогу піхоті 12-ї армії привести себе в повний бойовий порядок. На річці Вересоч червонокозацька бригада надовго затримала денікінців. У ході жорстоких боїв деякі села по кілька разів переходили з рук у руки. «У селі Веркіївці, — пише пенсіонер Федір Недогін, який живе у Вінниці, — наша батарея так інтенсивно вела вогонь по білогвардійцях, що навіть дула гармат нагрівалися і ставали майже червоними».

Жителі Веркіївки активно допомагали червоним козакам у вигнанні білогвардійців. На шляхах, по яких відступали денікінці, селяни розкидали перевернуті борони, влаштовували завали. Виловлюючи біляків, що відставали, селяни розправлялися з ними на місці.

Вперті бої з білогвардійцями вели червоні козаки і під Дроздівкою, Жуківкою, Вересочю. У Дроздівці вони захопили денікінський штаб разом з французькими офіцерами. Населення цього району в 1918 році брало активну участь в очолюваному Кропив'янським збройному повстанні проти німецьких окупантів. Колишні учасники цього повстання, вступивши в Червоне козацтво, билися з денікінськими головорізами не на життя, а на смерть.

В боях на Вересочі добре показали себе батарейці-латиші. Про це розповідає харківський слюсар-механік Карл Лаце:

«Під Вересочю примаковці відбивали атаки денікінців. З лісу раптом налетіли чеченці. У четвертої гармати під час крутого розвороту зламалось дишло. До неї кинувся комвзводу Альберт Ейдукас, колишній слюсар Обухівського заводу. Разом з Карлом Найландом, який тепер живе в Ризі, вони, стріляючи прямою наводкою, відбили атаку чеченців».

Закрут Десни майже правильною підковою оточує природний плацдарм попереду Чернігова. Червоні козаки, розташувались в центрі плацдарму, тримали під вогнем всі підходи до нього. Міст через ріку прикривався 200 пішими козаками-обозниками. Незабаром денікінці, форсувавши Вересоч, з'явилися на підступах до Чернігова, але були відкинуті 1-м полком Григор'єва.

Колишній комвзводу Алексеев розповідає:

«Стояли ми в Дроздівці... Допомогали селянам молотити хліб. Раптом тривога. Помічник Потапенка Сергій Глот, москвич, завзятий рубака, крикнув: «Перша сотня, за мною!» Ми вискочили за село, а на нас вже летять денікінці. Їхній офіцер, помилившись, визнав нас за своїх і репетує до Глота: «Мое поважання, Вікентію Володимировичу». Глот відповів: «Мое поважання» і пальнув з нагана. Звалив біляка. Тут зав'язався бій нашого полку з чеченцями, що наспіли. Один наш взвод так гнав біляків, що потрапив в оточення, але пробився. Тільки трое козаків — Масловський, Маховський і Білик, зрозумівши, що порятунку немає, побили своїх коней, а потім постріляли себе».

Безсонні ночі змінювались важкими днями. Бригада вже протягом двох тижнів захищала від денікінців Чернігів і переправи через Десну. Козаки відчули полегшення лише тоді, коли підійшли піхотні частини і кавалерійська бригада Гребенка. Спільним ударом білі були відкинуті за Вересоч. У цих боях червоні козаки знищили багато ворожої піхоти, захопили великі трофеї — чотири гармати, кулемети.

В боях за рідне місто брали активну участь 1-й Чернігівський революційний полк, яким командував Олександр Зубок, і чернігівська міліція під командуванням Сергія Козачка.

Під час боїв під Черніговом виявились нездорові настрої серед командного складу гребенківської бригади і окремих нестійких бійців. Почастішали прояви анархіз-

П. Р. Потапенко.

Д. А. Шміт.

С. М. Іванина.

О. В. Горбатов.

му та випадки мародерства. За допомогою червоних козаків бригада Гребенка була розформована. Грабіжники і ворожі елементи були віддані під суд Ревтрибуналу. Більшість бійців бригади потрапила до піхоти, частина — в червонокозацькі ряди. У зв'язку з тим, що деякі нездорові явища спостерігалися і серед окремих червоних козаків, створена Українським урядом і ЦК КП(б)У Рада робітничо-селянської оборони зміцнила керівництво бригади Червоного козацтва рядом досвідчених товаришів.

В період боїв у районі Чернігова до Червоного козацтва влилося кілька дрібних місцевих загонів, а також сільських активістів з районів, захоплених денікінцями. Привів до Примакова великий загін з Козельця і старий революціонер Іванина.

Сава Макарович Іванина за участь у селянських «безпорядках» був арештований і в 1906 році засланий у Сибір, звідки повернувся лише після Лютневої революції. В квітні 1918 року його, як організатора повстанського руху, арештували німецькі окупанти і відправили в Бяла (Польща), там засудили на 20 років каторги і заточили до Кенігсберзької тюрми. Революція в Німеччині визволила його. В полку Червоного козацтва він був комісаром і зарекомендував себе як чудовий агітатор.

«Проводили ми роботу не тільки серед своїх козаків, — розповідає Іванина. — Як прийдемо в село, одразу збираємо мітинг... Дивишся, після виступу йдуть до штабу добровольці. А від денікінської мобілізації ховались. Бувало і так. Ранком проведеш мітинг, а увечері приходять до тебе і просять: «Збирай, комісаре, ще громаду, а потім оголошуй мобілізацію. По мобілізації всі підемо бити Денікіна».

Нещодавно Київська рада ветеранів Червоного козацтва віддала належну шану славному лєнінцю С. М. Іванині з нагоди його 85-річчя. А «Правда України» присвятила бойовому комісару бригади з Червоного козацтва статтю під назвою «До боя — словом, в бою — клинком».

По шляху від Барвінкового до Чернігова червоні козаки, ведучи тяжкі ар'єргардні бої, втратили майже половину свого складу. І тільки завдяки тому, що Червоне козацтво, як і всю Червону Армію, безперервно поповнювали добровольці, кількість бійців у бригаді не тільки не зменшувалась, а, навпаки, весь час зростала.

ЧЕРВОНІ КОЗАКИ ПРОТИ БІЛОЇ ГВАРДІЇ

Ударне денікінське угруповання, ядро якого становив чотиридивізійний офіцерський корпус генерала Кутепова, продовжувало наступ на головному напрямку — на Москву. За короткий час Денікіну вдалося захопити Курськ, Орел і поставити під загрозу Тулу. Ніколи ще білогвардійці не були так близько до Москви, як у вересні 1919 року.

У кінці вересня Пленум ЦК РКП(б) обговорював становище на Південному фронті і прийняв пропозицію В. І. Леніна направити на воєнну роботу максимальну кількість партійних працівників. В частинах була розгорнута велика політична робота. Південний фронт розділено на два: Південний і Південно-Східний. Командуючим Південним фронтом, до складу якого увійшли 8-а, 13-а і 14-а армії, а трохи пізніше — і 12-а, було призначено О. І. Єгорова.

Ці з'єднання в ході тривалих і тяжких боїв зазнали великих втрат. Для посилення військ Південного фронту були направлені Кінний корпус Будьонного, 55-а і Латиська стрілецькі дивізії, стрілецька бригада П. А. Павлова та інші військові з'єднання.

На боротьбу з Денікіним ЦК партії послав 30 тисяч комуністів, а комсомол — 10 тисяч своїх кращих представників. Війська Південного фронту поповнилися і 35 тисячами членів профспілок.

На найзагрозливішому, Орловському, напрямку була створена з кращих з'єднань Червоної Армії Ударна група військ. На неї покладалось завдання — розгромити відбірні офіцерські дивізії і вирвати ініціативу з рук ворога. Ядром Ударної групи була Латиська стрілецька дивізія, яка складалася з 9 полків загальною чисельністю до 7000 бійців. До Ударної групи входили також бригада Червоного козацтва В. Примакова і стрілецька бригада П. А. Павлова.

Бригада П. А. Павлова мала до 2500 багнетів. Вона складалася переважно з бійців Українського фронту, які пройшли сувору школу боїв з петлюрівськими бандитами на Правобережній Україні.

Кінна бригада Червоного козацтва, яка налічувала в своїх рядах близько 2000 бійців, була найстарішою

кавалерійською частиною революційної армії України. В результаті великої роботи, яка здійснювалася по бойовому оснащенню військ, бригада Червоного козацтва була повністю переозброєна.

На Ударну групу покладалось завдання вирвати ініціативу з рук ворога і в рішучій битві розгромити білу гвардію — офіцерський корпус генерала Кутєпова (корніловців, дроздовців, марковців, олексіївців) ¹.

Серед бійців Ударної групи, яка мала зіткнутися в запеклому поединку з відбірними силами денікінської білої гвардії, з особливою старанністю проводилась роз'яснювальна робота. В. Примаков, характеризуючи політикоморальний стан частин Ударної групи, писав: «Слід відзначити високий бойовий дух військ Ударної групи. Бойове молодецтво кінноти і тверда впевненість латиських стрільців ще більше зросли від величезного почуття революційного обов'язку — адже вони захищали Москву»².

Реввійська Рада Південного фронту 9 жовтня 1919 року поставила перед Ударною групою (під командуванням начальника Латиської дивізії А. А. Мартусевича) завдання — до вечора 10 жовтня розгорнутися на лінії Туррищево — Молодово (за 60 кілометрів на захід від Орла) і ранком 11 жовтня перейти в рішучий наступ на південно-східному напрямку, щоб завдати удару на дільниці Орел — Курськ між Малоархангельськом і Фатежем. 13-й і 14-й арміям було наказано всіляко сприяти наступу Ударної групи, на яку покладалось головне завдання наступу — розгром ворога в районі Орла.

Наступ військ Південного фронту почався 11 жовтня контрударами 13-ї і 14-ї армій на Орловському напрямку і 8-ї армії та Кінного корпусу Будьонного — на Воронезькому.

Виконуючи поставлене завдання, Ударна група, в авангарді якої йшли червоні козаки, 11 жовтня рушила в наступ і зав'язала перші бої з ворогом. 12 жовтня Ударна група зустрілася з головними силами противника, його відбірними частинами, на південний захід від Орла. В ході боїв деякі населені пункти переходили по кілька разів з рук в руки. Але вже надвечір першого дня явно визначився успіх радянських військ.

¹ В. М. Примаков, Разгром Деникина, журнал «Большевик», 1935, № 4, стор. 58.

² Там же.

Особливо жорстокий бій відбувся біля села Мелехово, за 18 кілометрів на північний захід від Кром. Ворога навально атакував 1-й полк червоних козаків. Атака була зовсім несподіваною для денікінців, і вони в паніці тікали. Радянські кавалеристи повністю розгромили офіцерський Самурський полк дроздовської дивізії Денікіна.

«Червоні козаки діють вище всякої похвали»¹, — писав про цю атаку у штаб фронту Г. К. Орджонікідзе, призначений уповноваженим Реввійськрази Південного фронту при Ударній групі. Перша серйозна перемога над денікінцями значно піднесла бойовий настрій у всіх червоноармійців Ударної групи.

Денікін, побоюючись прориву фронту, кинув проти Ударної групи кращі офіцерські полки Кутеповського корпусу. Бої стали ще запеклішими. Обидві сторони зазнавали великих втрат. Незважаючи на це, денікінці вперто рвалися до Орла. Неспроможні зламати опір Ударної групи і полку М. Медведєва, що складався з орловських комуністів та робітників, вони обійшли Орел із сходу і 13 жовтня захопили місто.

Частини 13-ї і 14-ї армій, зробивши спробу визволити Орел, успіху не мали і змушені були відступити на північ. Наступ ворога продовжувався аж до 17 жовтня. У той же час, щоб відтягнути сили Червоної Армії з Південного фронту, перейшов у наступ на Петроград генерал Юденич. Це ще погіршило і без того тяжке становище Радянської країни.

Білогвардійці та їх іноземні хазяї вважали, що з взяттям Орла наперед буде вирішено падіння Радянської влади. Білогвардійські газети, підбадьорюючи денікінське воїнство, після захоплення Орла писали: «Орел — орлам!». Генерал Май-Маєвський заявив, що він увійде до Москви не пізніше грудня 1919 року. «Нью-Йорк таймс» безапеляційно твердила: «Крах всієї будови більшовизму — справа найближчих днів». А Денікін, готуючись в'їхати на Красну площу на білому коні, хвастливо провіщав: «Я чую закличний бій кремлівських дзвонів».

15 жовтня Політбюро ЦК РКП(б) обговорило питання про становище на фронті. Було визнано необхідним посилити мобілізацію всіх сил і засобів на розгром ворога. Здійснюючи рішення Політбюро, партійні організації

¹ История гражданской войны в СССР, т. 4, М., 1959, стор. 266.

послали на Південний фронт тисячі комуністів, а військомати десятки тисяч добровольців. Із Західного на Південний фронт була переведена 12-а армія, а з Південно-Східного — 40-а стрілецька дивізія. Нові підкріплення давали змогу Південному фронту перейти до активних дій.

Падіння Орла і відступ радянських військ на північ значно погіршили становище Ударної групи, яка глибоко вклинилася в розташування денікінських військ. Дальший наступ на Малоархангельськ — Фатеж втрачав своє значення, не кажучи вже про те, що він міг поставити Ударну групу в надзвичайно тяжке становище. Командування фронтом, підпорядкувавши Ударну групу 14-й армії, поставило перед нею нове завдання — завдати удару ворогові в напрямі Куракіно — Малоархангельськ.

Воїни Червоної Армії усвідомлювали всю важливість покладеного на них Комуністичною партією, Радянським урядом, усією Радянською Батьківщиною завдання. З комуністами на чолі вони вперто просувалися вперед. Бойовий порив радянських військ був дуже високий. Частини Ударної групи, змінивши напрям атак, розгорнулись широким фронтом і стрімким натиском 15 жовтня примусили противника очистити район міста Кромі. Тим самим вони створили загрозу флангу і тилу Корніловської дивізії, яка захопила Орел.

Денікінське командування змушене було припинити наступ на північ від Орла і спрямувати основні зусилля своїх військ проти Ударної групи. Ворог мав намір фланговими ударами з району Орла і з боку Дмитровська знищити її¹. Але успішний наступ Ударної групи, який скоював значні сили противника, дав змогу 13-й і 14-й арміям перейти до активних дій. В ході триденних боїв радянські війська зламали впертий опір денікінців і 19 жовтня впритул підійшли до Орла. З північного заходу до міста наблизилася 9-а дивізія, з заходу — Естонська дивізія і з південного заходу — частини і підрозділи Ударної групи.

Побоюючись оточення, ворог під натиском радянських військ 20 жовтня залишив Орел. До міста вступила Червона Армія, радісно зустрінута трудящими.

¹ История гражданской войны в СССР, т. 4, стор. 266—267.

Однак ворог не втрачав ще надії на оволодіння Москвою, тримався міцно, часто переходив у контрнаступ, де-не-де навіть потіснив радянські війська.

Особливо вперті бої розгорнулись з 21 по 25 жовтня на південь від Орла і в районі Кром. Противник, незважаючи на величезні втрати, починав одну запеклу атаку за другою. Населені пункти по кілька разів переходили з рук у руки. Ворогові вдалося потіснити частини Ударної групи і 23 жовтня захопити місто Кромі. Але вже наступного дня він був звідти вибитий. Білі знову атакували частини Ударної групи і 25 жовтня знову оволоділи містом. Однак радянські війська, рішуче атакувавши противника, вибили його з Кром, на цей раз уже остаточно.

Денікінці, підтягнувши свіжі резерви, зробили відчайдушну спробу добитися успіху біля Кром. Сили Ударної групи танули з кожним днем. Червоні козаки в боях за Орел втратили 400 чоловік і 600 коней. Особливо багато втрат було у латишів, які наганяли страх на ворога своїми нічними атаками. Але воїни Червоної Армії, давши клятву відстояти Москву, рвались у бій з ворогом. При сприянні військ 13-ї і 14-ї армій частини Ударної групи відбили всі атаки і примусили білогвардійців до поспішного відступу.

У ці ж дні бійці Кінного корпусу С. М. Будьонного, разом з героїчними дивізіями 8-ї армії, зламали опір ворога і 24 жовтня визволили Воронеж. Перейшла в наступ і 12-а армія на Україні.

З визволенням Орла і Воронежа почався перелом в усій боротьбі Радянської країни проти нового об'єднаного походу іноземних імперіалістів та внутрішньої контрреволюції.

В. І. Ленін, який уважно стежив за всім, що відбувалось у ті дні під Орлом, говорив 24 жовтня 1919 року слухачам Свердловського університету, які відправлялись на фронт:

«Настає момент, коли Денікіну доводиться кидати все на карту. Ніколи не було ще таких кровопролитних, запеклих боїв, як під Орлом, де ворог кидає найкращі полки, так звані «корніловські», де третина складається з офіцерів найбільш контрреволюційних, найбільш навчених, найшаленіших у своїй ненависті до робітників і селян, з офіцерів, які захищають пряме відновлення своєї

власної поміщицької влади... Перемога під Орлом і Воронежем, де переслідування ворога триває, показала, що і тут, як і під Петроградом, перелом настав»¹.

Командування Південного фронту високо оцінило героїзм частин Ударної групи і наказом від 28 жовтня 1919 року оголосило їм подяку. «Реввійськрада Південного фронту, — говорилось в наказі, — не має сумніву, що в майбутніх вирішальних боях Латдивізія і червоні козаки будуть так само високо тримати прапор визволення трудового народу з-під ярма кровопивць і насильників капіталу»².

Орловсько-кромські бої були великою школою для червоних козаків, як і для всіх частин Південного фронту. Вони ще раз яскраво продемонстрували бойові і моральні переваги Червоної Армії над білогвардійськими військами.

У цих боях, як і в боях за Воронеж, виявилось зросте значення кінноти, як ударної і високоманевреної сили. У зв'язку з цим було вжито заходів для її посилення. Маси активно відгукнулися на заклик партії: «Пролетарій, на коня!». Це дозволило зміцнити кінноту комуністами і робітниками.

Незабаром корпус С. М. Будьонного, поповнений новими кавалерійськими з'єднаннями, розгорнувся в 1-у Кінну армію.

В цей час постало питання і про реорганізацію бригади Червоного козацтва в дивізію. Інспекторська комісія, яка перевіряла бригаду, відзначала в своїх висновках, що остання в усіх відношеннях є зразковою частиною і може бути основою для створення кавалерійської дивізії Червоного козацтва³.

Наказом по військах 14-ї армії від 21 жовтня 1919 року бригада перетворювалась у 8-у кавалерійську дивізію Червоного козацтва. Начальником дивізії було призначено В. М. Примакова, комісаром — Є. І. Петровського, начальником штабу — С. А. Туровського. Для її доукомплектування передавалась Кубанська кавалерійська бригада Карачаєва-старшого. Крім того, в дивізію прибула значна група комуністів-москвичів і путіловців, мобілізованих на Південний фронт.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 61.

² ЦДАРА, ф. 100, оп. 3, спр. 1132, арк. 172.

³ ЦДАРА, ф. 199, оп. 2, спр. 64, арк. 14—15.

З сформуванням дивізії починається новий етап і в партійно-політичній роботі. Оформляється партійно-політичний апарат.

Створюються партійні осередки в полках, сотнях та командах. Партійно-політична робота починає набирати систематичного характеру. Крім зборів та мітингів, все ширше проводяться групові бесіди в підрозділах. Активізується культурно-освітня робота, інтерес до якої у бійців неухильно зростає.

Наказ про реформування бригади в дивізію червоні козаки зустріли як свідчення визнання їх видатних заслуг перед Радянською Вітчизною. Вони з радістю приймали в свою бойову сім'ю поповнення з інших частин, тепло зустрічали мобілізованих робітників, селянську бідноту, комуністів, комсомольців-добровольців.

Створюючи нове з'єднання, командування звертало особливу увагу на підготовку його бійців до наступних складних операцій. Кубанську бригаду, в якій ще не зовсім був зжитий дух партизанщини, зміцнили перевіреними командирами. Для посилення агітаційно-масової роботи в бригаду направили прибулих з Москви і Петрограда комуністів і велику групу рядових бійців — ветеранів Червоного козацтва.

Словнені великою гордістю за високе довір'я, червоні козаки готувалися до нових боїв.

РЕЙД НА ПОНІРИ — ФАТЄЖ

Аналізуючи значення перемоги під Орлом та Воронежем, В. І. Ленін вказував, що наступ військ Південного фронту необхідно перетворити з дрібного і часткового в масовий, величезний наступ Червоної Армії, «в такий, що доводить перемогу до кінця»¹. Керуючись цими вказівками, командування Південного фронту розробило план розгрому головних сил ворога. І знову відповідальні завдання по виконанню цього плану були покладені на війська, які добре зарекомендували себе в попередніх боях.

Щоб прискорити розгром денікінців, в їх тили повинна була вийти спеціально створена для цього кінна гру-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 61.

па — червоні козаки, а також Латиський та Кубанський кавалерійські полки. Група складалася з 1700 шабель і мала 32 кулемети, 6 гармат. Начальником кінної групи призначили В. Примакова.

План операції передбачав прорив фронту білих Латиською дивізією. В прорив мала бути направлена кіннота, в завдання якої входило вирушити на Понирі — Фатеж, перерізати залізницю Орел — Курськ, а потім завдати удару по ворожих військах з тилу.

На дільницю Ударної групи прибули командуючий 14-ю армією І. Уборевич та член Реввійськради армії Г. Орджонікідзе, щоб на місці уточнити план операції, простежити за її підготовкою і спорядити бійців та командирів на відповідальне завдання.

Підготовка кінної групи до нового рейду проводилася в цілковитій таємниці. З метою обману ворога радянські кіннотники цього разу йшли в його тил під виглядом білогвардійців-шкуровців. Знімались зірки, одягались кокарди, погони, прапори були заховані в чохлах. Особовий склад був старанно проінструктований щодо того, як поводити себе з ворогом і з місцевим населенням. Величезна робота, проведена командирами, політпрацівниками, комуністами, вже через декілька днів дала свої результати. Комісар дивізії Є. Петровський повідомляв політвідділ 14-ї армії, що «червонці рвуться на фронт».

Залишивши одну латиську бригаду та стрільців бригади Павлова захищати сорокап'ятикілометровий фронт, начальник Ударної групи зібрав дві бригади (Вайняна і Стуцки) у кулак на дільниці у 8 кілометрів. Дивізію Червоного козацтва перемістили з Волобуєва в Похвіснево, ближче до фронту.

Пізно ввечері 2 листопада 1919 року в частинах Ударної групи було прочитано бойовий наказ. Він закінчувався словами: «Командирам, начальникам вжити всіх заходів і проявити енергійність в досягненні поставленої мети, пам'ятаючи, що при успішному рейді ми розгромимо орловську групу противника і ліквідуємо спроби ворога вийти на шляхи до серця революції — Москви. Дайош Україну!».

Про настрої червоних козаків перед виходом у складний, відповідальний рейд розповідає у своїх спогадах С. Медяньський, який пізніше став командиром авіаційної бригади:

«Нам, червонцям, йти в рейд було не вперше. Але денікінські офіцери — це не петлюрівська погань. Щоб швидше пробіг час до світанку, всі наші штабники, розіславши наказ частинам, зайнялися читанням... Від командарма Уборевича надійшов наказ, а з ним його особиста записка червонцям: «Не посоромте армії й себе, не відстаньте від будьоннівців. Не пізніше 13 листопада чекаю повідомлення про захоплення Льгова».

Примаков не спить, дає вказівки командирам: «Добре нагодувати коней. Негайно всім начепити погони. Збивайте з пантелику біляків. Громить їх і кажіть, що ми збунтовані шкуровці». У сотнях метушня. Молодняк чіпляється до командирів: «Товаришу командире, пробачте, ваше благородіє, як присобачити погони? А зірку залишити, чи чіпляти царські кокарди?» Мороки було багато з цим маскарадом, але якось перекрасились. Всі ми раптово стали корнетами, осавулами, полковниками, а наш безвусий начдив — генералом. На ранок, біля Чернодье, наші героїчні товариші — латиські стрільці, проводжаючи нас в тил до білих, підкидали вгору шапки і радісно кричали: «Ура «золотопогонникам», ура дорогим товаришам!» А Орджонікідзе то нахмурюється (він розумів — не на жарти йшли червонці), то посміхається, слухаючи вигуки латишів».

З листопада 1919 року, задовго до світанку, латиські стрільці по свіжій порохі вирушили на Чернь і Чернодье. Щільними колонами, без єдиного пострілу, славні сини Латвії підійшли до ворожих застав. Знявши їх, вони кинулися в окопи ворога. Зав'язався рукопашний бій. Незважаючи на відчайдушний опір денікінців, латишам вдалося протаранити їх фронт. Червоні козаки на плечах оскажених кутепівців кинулися в прорив.

Біля села Покровського кіннота, що рухалася слідом компактною колоною, потрапила під артилерійський вогонь відступаючих з фронту денікінців. Артилерійські розриви викликали замішання в головному полку. Тоді Примаков зі штабом, ставши на пагорбку, наказав полку пройти повз нього церемоніальним маршем. Спокійна поза начдива, який під ворожим вогнем віддавав чіткі команди, зразу ж вплинула на кавалеристів. В полку швидко відновився порядок.

Незабаром розвідка донесла, що денікінським резервам вдалося закрити прорив, зроблений латишами в ра-

йоні Чернь — Чернодье. Зате тил денікінців був відкритий. Цим і скористалася червона кіннота. В перший день рейду вона розбила дві роти, захопила обози білих і висадила в повітря міст через річку Свану, відрізавши денікінські бронепоїзди від головних сил білих.

Кінна група, ліквідуючи резервні частини біляків, здійснила важкий, виснажливий 24-годинний марш по тилах ворога. Пронизливий зустрічний вітер збільшував ожеледь. Коні губили підкови, розбивали копита об замерзлі грудки непрохідних доріг. Козаки, ведучи коней на поводах, йшли пішки. Але усвідомлення обов'язку допомагало їм переборювати всі труднощі, а віра в перемогу полегшувала боротьбу. В селі Талий Колодязь зробили привал. Застави щільним кільцем оточили бівуаки полків, що відпочивали. Рано-вранці 4 листопада група виступила «наводити порядок» в тилах білих.

Цікаво про цей похід, що відбувався в складних умовах, розповідає колишній комісар 2-ї бригади Червоного козацтва, в минулому робітник-залізничник, а тепер харківський інженер Роман Гурін:

«Багатьом було відмовлено вийти в рейд в зв'язку з незадовільним станом здоров'я або ж з-за поганих коней. Але бажання взяти участь в боях проти ненависних білогвардійців було настільки велике, що незабаром нас наздогнала група в кількості 200 козаків з числа тих, що не були взяті в рейд. Ми йшли під виглядом шкурівців. Іноді по декілька раз змушені були повертатися в одне і те ж село. Під кінець ми вже йшли як частини Червоної Армії. Населення настільки ненавиділо денікінців, що, пізнавши того чи іншого козака, заявляло про те, що він недавно служив у Шкуро. Щоб не видавати себе, доводилось такого червоноармійця відправляти в штаб для «вияснення».

На одному, дуже крутому, обледенілому спуску довелося гармати спускати на руках. Нас виручила кмітливість взводного Кобизького, який звернувся по допомогу до місцевого населення. Місцеве населення також лікувало наших козаків від тифу».

4 листопада перша бригада Григор'єва направилась на станцію Понири, щоб перерізати важливу комунікацію білих — залізницю Курськ — Орел. Забираючи по дорозі приголомшених полонених, бригада підійшла до станції і після годинного бою захопила її. В Понирях бригаді

дісталися 60 вагонів обмундирування. Там же було визволено 200 полонених червоноармійців, з яких сформували роту для прикриття артилерії. Бронепоезд денікінців, обстріляний артилеристами Зюки, відійшов на Курськ. Сапери 1-ї бригади підірвали стрілки і під'їзди в районі станції.

Одна з сотень першої бригади атакувала станцію Малоархангельськ, але батальйон денікінців, що знаходився там, відбив атаку. Опівдні 5 листопада 3-й червонокозачий полк (кубанці) увірвався в місто Фатеж, знищив ворожий гарнізон, захопив дві важкі 8-дюймові гармати і звільнив з тюрми близько 100 червоноармійців та радянських працівників. Надвечір 5 листопада кінна група, зчинивши паніку в денікінських тилах, зосередилася в селі Ольховатка. Під час цього рейду, як і наступних, серед воїнів і місцевого населення проводились бесіди, мітинги, розповсюджувались листівки, газети, плакати, звернення. Для посилення цієї роботи при штабі групи був створений спеціальний взвод кінних агітаторів.

За 37 годин червоні козаки заглибилися в тил ворога на 120 кілометрів, знищили два батальйони денікінців, захопили дві гармати, численні обози, ешелон обмундирування, а головне — зруйнували важливу для білих дорогу Курськ — Орел. В цей же час війська 13-ї і 14-ї армій також посилили свій рішучий наступ. Активність радянських військ на фронті і рейд червоних козаків по тилах денікінців змусили ворога приступити до евакуації Курська і Льгова. 6 листопада кіннота продовжувала свій рейд. В штабі Примакова не знали ще, що денікінці ввечері 3 листопада припинили атаки проти латишів, що, перелякані першими відомостями про розгром своїх тилів, білі 4 листопада почали відступати, переслідувані всіма дивізіями 14-ї і 13-ї армій.

Вночі з 5 на 6 листопада розвідка донесла, що з фронту на Понирі просуваються великі сили відступаючого ворога. Примаков вирішив повернути на північ з метою завдати удару денікінцям. Захоплені полонені показали, що корніловці і дроздовці відступають на нові позиції у зв'язку з проривом в їх тил «десяти тисяч червоних козаків».

На світанку 6 листопада комвзводу Грищенко, переправившись через позиції білих, зв'язався з радянською піхотою, що наступала з фронту. Через командування ла-

тишів він передав донесення командарму Уборевичу про дії кінної групи у ворожому тилу.

В той же день біля Сабуровки червонці зав'язали бій з найкращою піхотою Денікіна — колоною корніловців. Латиський кавалерійський полк під командуванням Яна Кришьяна (нині він живе у Ризі) у пішому строю затримував білих. Намагаючись вирватись з оточення, білогвардійці щільними колонами, при підтримці восьми гармат, кинулися в психічну атаку на латишів. Але їх гідно зустріла артилерія Зюки, яку козаки на руках підтягнули на саму околицю села. З флангу на біляків кінним строем вдарили червоні козаки. Корніловці розгубилися. В цей час шістнадцять кулеметних тачанок кар'єром винеслися з Сабуровки і з близької дистанції атакували золотопогонників. Кавалеристи Кришьяна, сівши на коней, разом з червоними козаками врізалися в ряди білих.

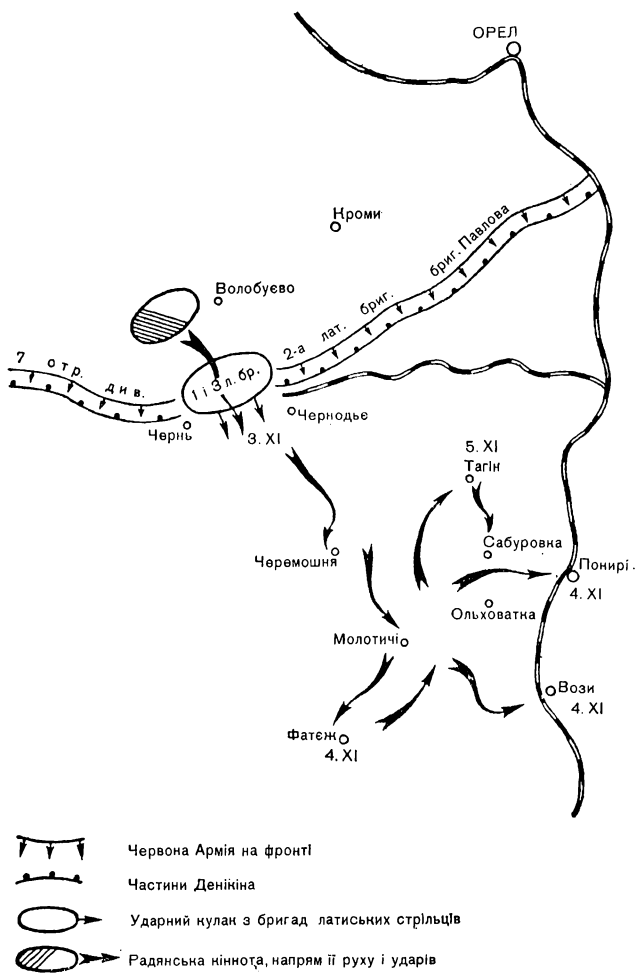
Шалено відбивалося денікінське офіцерство, але клинки червоних козаків і латишів, що по-братньому допомагали один одному, зробили свою справу. Все поле бою під Сабуровою було вкрите трупами корніловців. Їх гармати і кулемети дісталися радянським кіннотникам. Сотня 2-го полку, переслідуючи рештки корніловців, ввірвалася в Понири, але була вибита звідти вогнем бронепойзда.

В перші дні рейду в штаб кінної групи надійшло кілька скарг від місцевого населення. Деякі бійці, відірвані від своїх частин, займалися незаконними реквізиціями продовольства. Командування, політпрацівники, вся основна маса червоних козаків різко осудили подібні явища і вжили рішучих заходів для їх ліквідації. Наявність подібних випадків змусила командування уважно переглянути весь контингент молодшого командного складу і сотенних командирів. Водночас було звернено увагу на укріплення сотенних партійних організацій.

Рейд на Фатеж — Понири закінчився успішно. Відбір на денікінська гвардія — офіцерський корпус генерала Кутепова — в результаті рейду червоних козаків по тилах Денікіна і натиску всіх стрілецьких дивізій 14-ї армії з фронту змушений був відступити майже на 100 кілометрів на південь. А не так давно ще його вояки мріяли тріумфальним маршем увійти в Москву. На фронті наступив вирішальний перелом.

Схема №2

Рейд червоних козаків на Фатеж-Понирі 3-6. XI 1919 р.

Реввійська рада 14-ї армії в наказі від 8 листопада 1919 року високо оцінила бойові подвиги радянських воїнів.

«Солдати Червоної Армії, — говорилося в ньому, — в останній місяць вам випала висока честь не допустити

до Москви зухвалою ворога, кривавого царського генерала Денікіна. Погляди мільйонів гудящих з напруженою увагою прикуті до вас. Незважаючи на неймовірні труднощі, холод і бездоріжжя, хуртовину, ви, червоні герої, за цей місяць не тільки зупинили просування денікінських банд, але й вирвали з їх рук Орел, Кроми, Дмитровськ, Севськ, розгромили кращі відбірні офіцерські полки генерала Корнілова, Маркова, Алексеева, дроздовську дивізію і відкинули їх на 80 верст від Орла, захопивши багато полонених, гвинтівок, кулеметів та гармат.

В цих боях вічно славою вкрили себе частини Латиської дивізії і 8-ї кавалерійської дивізії (Червоне козацтво).

Реввійська рада 14-ї армії, пишаючись вашими подвигами, шле вам, беззавітні захисники робітничо-селянської Росії, своє братерське спасибі».

Після рейду Фатеж — Понирі дивізія дістала 4-денний відпочинок. Ці дні командування і партійна організація, яка складалася з 4-х полкових, 8-ми ескадронних і 16-ти сотенних осередків, використали для підготовки до нового походу.

Готуючись відзначити другу річницю Великого Жовтня новими перемогами, війська 14-ї армії з лозунгами «Смерть Денікіну!» і «Дайош Україну!» рвалися вперед. Водночас командуючий добровольчою армією генерал Май-Маєвський, одержавши свіжі підкріплення з Ростова і Харкова, намагався утримати Курськ і важливу для командування білої армії рокадну лінію Київ — Воронеж.

Латиська дивізія Ф. К. Кальніна, яка відзначалася високим бойовим духом, кілька разів переходила в атаки, але офіцерські полки генерала Кутепова, підкріплені сильною артилерією й бронепоездами, зупинили латишів і самі перейшли в наступ. Захопивши станцію Комаричі на дільниці 7-ї стрілецької дивізії, вони вийшли на залізничну лінію Льгов — Брянськ.

Командування 14-ї армії, підтримуючи наступальний порив своїх військ і враховуючи результати першого рейду кінноти, вирішило повторити маневр, застосований раніше. Латиській та Естонській дивізіям було наказано, наступаючи з фронту, прорвати позиції білих, а червоним козакам — наскоком з тилу на Льгов сприяти удару 46-ї і 41-ї дивізій по лівому флангу курського угруповання генерала Май-Маєвського.

Льгов, як важливий залізничний вузол, мав для білих велике значення. На його захист вони кинули великі сили.

14 листопада під прикриттям хуртовини латиші біля Фатежа сміливим ударом прорвали фронт білих. Перед цим червоні козаки, що розгорнулися вже у 8-у кавалерійську дивізію, використавши чотириденний відпочинок, перекували всіх коней. Маючи 1900 шабель, 42 кулемети, 6 гармат, вони направились в прорив. Селяни тих сіл, через які проходила кіннота, радісно зустрічали своїх визволителів і намагалися всіляко допомогти їм в їх важкій і небезпечній справі. Двадцять мешканців села Велике Городьково добровільно стали провідниками червоних козаків.

І все ж увечері дивізія збилася з шляху. Колона, оточивши себе заставами, зупинилася серед поля. Незважаючи на великий сніговий буран, козаки з розвідувальної сотні хороброго Сергія Глота незабаром вивели дивізію на дорогу. За 18 годин безперервного, надзвичайно важкого переходу червонокозачі полки без єдиного нарікання пройшли 50 кілометрів і о 2 годині ночі 15 листопада зупинилися на ніч в районі Ольшанки. До Льгова залишалося 25 кілометрів.

В Ольшанці козаки захопили в полон близько 100 денікінських солдатів і п'яних офіцерів. Полонені кутепівці повідомили, що в залізничних ешелонах Льговського вузла знаходяться великі військові запаси, а в самому Льгові, під охороною піхоти, артилерії та бронепоездів розмістився штаб Май-Маєвського.

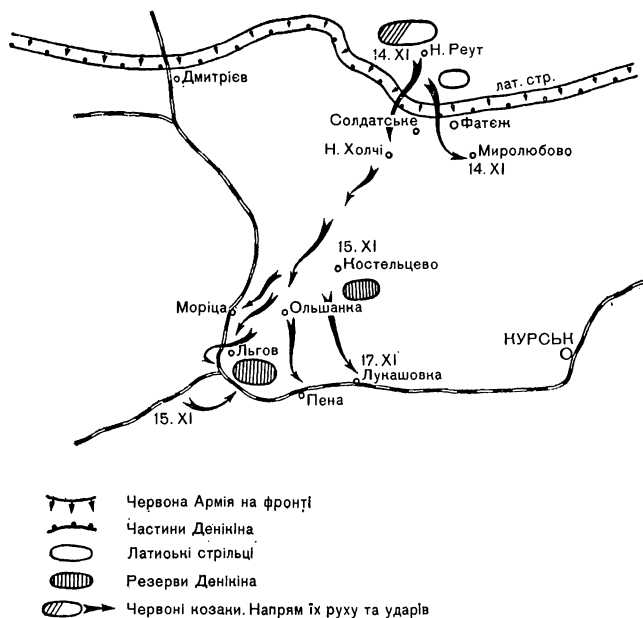
Вранці буря не стихала. Але тепер вона лише сприяла успіху сміливої операції. О 9 годині в напрямі Льгова виступила друга бригада на чолі з командиром латиського кавполку Кришьяном. Непомітно підійшовши до міста і відкривши вогонь по станції, бригада розгорнула свої сили. Після перших же пострілів задиміли паровози штабних поїздів — Май-Маєвський поспішно відступив на Суджу.

Сміливою атакою в кінному й пішому строю бригаді вдалося зайняти місто і станцію Льгов. Противник намагався утриматися за мостом по дорозі на Нижню Деревеньку, але два ескадрони латишів в пішому строю зламали його опір. Червоні кавалеристи захопили 700 полонених, 3 гармати, багато кулеметів та 200 вагонів з військовими припасами.

В цей же час сапери Примакова висадили в повітря мости по лінії Льгов — Курськ. Взвод 1-го полку червоних козаків, висланий на Панкеево, зустрівся дорогою з ротою білої піхоти, яка супроводила чотири гармати. Денікінці розгубилися і здалися, їх доставили в штаб.

Схема №3

Рейд червоних козаків на Льгов 14–17. XI 1919 р.

Захопивши Льговський залізничний вузол, червоні козаки перервали лінії зв'язку білого командування і захопили головні шляхи відступу денікінців. Як стало відомо пізніше, білі, не сподіваючись побачити червону кінноту в своєму тилу, думали, що лінії зв'язку з штабом Май-Маєвського зруйновані бурєю, яка лютувала й 16 листопада.

Під час Льговського рейду червоних козаків, які громилі глибокі денікінські тили, почали наступ і всі війська 14-ї армії — Латиська і Естонська дивізії з фронту, а 41-а і 46-а стрілецькі — з правого флангу.

Червоні козаки зайняли кілька сіл на шляхах відступу денікінців, щоб мати можливість з тилу завдавати

ударів ворогові. Вислані Примаковим посилені роз'їзди, рухаючись з півдня на північ, своїми раптовими нападами сіяли паніку в рядах відступаючих біляків. Денікінцям тепер уже всюди ввижались червоні кіннотники. Зміцнена в результаті заклику партії «Пролетарій, на коня!» червона кавалерія Будьонного під Воронежем і Примова — під Орлом і Курськом завдавала «непереможним» денікінцям удару за ударом. Розділившись на окремі групи, білогвардійці тікали в ліси і глухі хутори, але там їх чекали партизани.

17 листопада буря все ще не вщухала. Вранці роз'їзди донесли, що піхотний полк денікінців, відступаючи з фронту, розмістився в селі Костельцево. Частини 8-ї кавдивізії вступили в бій з білою піхотою. Один з роз'їздів, що охороняв фланги червоних козаків, в самий розпал бою привів великий обоз із зброєю, який належав четвертому батальйону дроздовців. Батальйон цей ішов на Костельцево, щоб приєднатися до полку. Перемерзлі денікінці поскладали гвинтівки в сани. Начальник роз'їзду в формі денікінського офіцера розмовами і жартами відвертав увагу прапорщика — начальника обозу. А тим часом козаки легко захопили обоз.

Бій за Костельцево тривав недовго. Дроздовці не змогли встояти проти навальних атак червоної кінноти, підтриманих артилерією. 8-й дивізії дісталися 2 гармати і 1000 полонених. 36 офіцерів здалися, деякі покінчили з собою. Встигла втекти лише прапороносна рота. Червоні козаки втратили 40 чоловік убитими і пораненими.

Всю ніч з 17 на 18 листопада роз'їзди виловлювали в навколишніх селах і перелісках окремі групи дроздовців. В бою під Костельцевим були використані полонені офіцери. Їм обіцяли свободу — за влучний вогонь і «стінку» — за промахи. Влучно падали снаряди, що їх послали денікінські офіцери з денікінських гармат по денікінських цілях. Вдалими діями червоні козаки посилили паніку серед денікінців і остаточно дезорганізували їх оборону в районі Курська¹.

17 листопада радянські війська визволили Курськ. Першою увірвалася в місто кавалерійська бригада полтавчан Федора Попова. Того ж дня червоні козаки зв'я-

¹ История гражданской войны в СССР, т. 4, стор. 278—279.

залися з червоною піхотою, яка наступала по п'ятах денікінців і досягла лінії Курськ — Льгов.

Команди п'яти відрізаних денікінських бронепоездів, скориставшись нічною темрявою, втекли. Один з трофейних бронепоездів — «Генерал Дроздов» був перейменований на «Червоний козак».

Так закінчився чотириденний рейд червоних козаків по тилах ворога. 8-а кавалерійська дивізія Примакова допомогла піхоті завдати денікінцям ще одного дошкульного удару. «Хоч я й був стрільним солдатом, але майже ніколи не бачив такого героїзму, з яким билися червонці», — пише колишній взводний Олександр Мацвейко.

Під час рейду дивізія знищила 500 і взяла в полон близько 2000 денікінців, захопила 11 гармат, 50 кулеметів, 5 бронепоездів з 25 гарматами. Деморалізований з тилу кіннотою і притиснутий на фронті радянською піхотою, ворог відкотився на 150 кілометрів на південь.

Червона піхота, ламаючи впертий опір розлюченого ворога, відвойовувала в нього все нові й нові простори радянської землі. Одночасно з визволенням Курського кіннота Будьонного, підкріплена піхотою 8-ї та 13-ї армій, після жорстоких боїв, в яких активну участь брала 42-а шахтарська дивізія, зайняла важливий залізничний вузол Касторну. Корпус Будьонного вклинився в стик між Добровольчою й Донською арміями противника і продовжував гнати його до Донбасу. Під нищівними ударами радянських армій денікінські війська, серед яких почалося масове дезертирство, відкочувалися все далі на південь. Цілі батальйони денікінців здавалися в полон без бою.

20 листопада Г. К. Орджонікідзе телеграфував В. І. Леніну, який уважно стежив за ходом бойових дій проти Денікіна: «Кращі полки противника дроздовський і самурський, так звана біла гвардія, в боях між Льговом і Дмитрієвом розгромлені завдяки сміливому удару червоної кінноти т. Примакова»¹.

Пролетаріат Москви, оцінивши по заслугі героїзм червоних козаків, направив до них з привітанням спеціальну делегацію, яка звернулася до Примакова з таким листом:

«Товаришу Примаков! Ми відряджені на фронт Московською Радою й пролетаріатом Москви... Весь час від

¹ Из истории гражданской войны в СССР, т. II, М., 1961, стор. 562.

міста Орла до міста Льгова ми прагнули попасти в бойову сім'ю червоних козаків, щоб передати найпалкіші привітання, найщирішу подяку від імені трудящих мас всьому командному складу і всім козакам червоної дивізії за ту хоробрість і стійкість, які вони проявили в останню й вирішальну хвилину, результатом чого були розгром противника і його втеча.

Доблесні червоні козаки нестримно йдуть вперед. Ми не можемо їх наздогнати протягом уже десяти днів, і оскільки нам необхідно терміново повернутися в центр, ми вирішили передати привітання 8-й червонокозачій дивізії листом.

В золоті сторінки історії визволення робітників і селян від гніту капіталу й царських генералів буде вписане ім'я червоних козаків. Ми розповімо тим, що послали нас, про червоних козаків, як про таких, які в першу-ліпшу хвилину, не вагаючись, віддають своє життя в боротьбі за владу робітників і селян.

Ми, робітники, перебуваючи в тилу, ні на одну хвилину не зупинимо своєї роботи для того, щоб ви, червоні герої, не відчували на фронті нестатків ні в обмундируванні, ні в патронах, ні в снарядах.

В знак єдності, в знак спаяності робітників з фронтом простягаємо вам руку, дорогі червоні козаки!»

На досвіді нищівних ударів кінноти Будьонного по флангах противника і сміливих рейдів Червоного козацтва в денікінських тилах ґрунтувалося нове переможне оперативне мистецтво радянської кінноти, відшліфовувалася військова майстерність її командного складу. За клопотанням командарма Уборевича і члена РВР 14-ї армії Орджонікідзе Радянський уряд нагородив орденами Червоного Прапора велику групу командирів та козаків, які відзначилися в рейдах на Фатєж — Понірі і на Льгов. Серед них були В. Примаков, начальник штабу дивізії С. Туровський, козак Г. Мозговенко та інші.

РЕЙД НА ХАРКІВ

Після відпочинку червоні козаки в складі військ Південного фронту у взаємодії з латиськими стрільцями продовжували гнати денікінців на південь.

22 листопада дивізія Примакова, невпинно переслі-

дуючи білогвардійців, зайняла село Велике Солдатське, а 23-го атакувала зі сходу Суджу. Три бронепоезди вогнем своїх гармат перегородили шлях радянській кінноті. Командир сотні Непомнящий повів своїх людей в атаку. Ряди білих похитнулися, вони відступили, хоча ця перемога була здобута ціною життя хороброго командира.

27 листопада 8-а кавдивізія звільнила Ракитне, а 28-го — станцію Готню. Тут червоні козаки одержали наказ готуватися до нового рейду для забезпечення наступу 14-ї армії на Полтаву—Харків. Ця армія мала зламати запеклий опір ворога, який, ввівши в дію всі резерви, зумів закріпитися в районі Белгорода. Перед дивізією червоних козаків командування армії поставило завдання прорватися через ворожий фронт на північ від Гайворона і здійснити рейд в глибокий тил ворога, відрізавши йому шляхи відступу на Зміїв — Лозову.

7 грудня 8-а червонокозака дивізія, посилена бригадою латиських стрільців Вайняна і кавполком Кришьяна, направилася в новий рейд. Щоб не відставати від кінноти, стрільці їхали на санях. За короткий зимовий день загін Примакова форсованим маршем пройшов 40 кілометрів і зупинився на відпочинок у Великій Писарівці та навколишніх селах. 8 грудня внаслідок раптового потепління зіпсувалися дороги. Санний обоз довелося замінити колісним; латиші в своїх важких валянках із-за сльоти не могли йти пішки. Тоді, за наказом В. Примакова, на кожного коня, крім козака, посадили по латиському стрільцю. В таких важких умовах, громлячи по дорозі окремі частини противника, дивізія три дні пробивалася вперед. Піхота 14-ї армії, невпинно переслідуючи білих, гнала їх в напрямі Валок.

10 грудня — на четвертий день рейду — група Примакова паралельними дорогами рушила на станцію Мерефа. В одній колоні йшла 8-а дивізія, в другій — латиші. Під Ординкою 1-й полк, зім'явши застави денікінців, захопив великі обози Терської білокозачої дивізії. Опівдні три полки білої кінноти, виступивши з Огульців, атакували 2-й полк червоних козаків. В скрутному становищі опинилася артилерійська батарея, що діяла разом з 2-м полком, але бійці 1-го полку прийшли на допомогу артилеристам. Після цього разом з колоною латишів комбрига Вайняна, що наспіла на цей час, 8-а дивізія навалилася на кінноту білих.

Весь день пройшов у безперервних маневрах і кінних атаках. Коні й люди вибивалися з сил. З наступом темряви зведений загін Примакова заночував у районі Ординки, звільнивши її від білокозаків.

11 грудня за Мерефою, на широкому полі біля Ракитного й Озерянки розпочався запеклий бій. Денікінці виставили проти червоних козаків дві кінні дивізії в 2000 шабель. Готові до бою білогвардійці зірвалися з місця, але на їхньому флангу раптово з'явилися два батальйони латишів. Вони обрушилися на білу кінноту, якій вже завдавали відчутних ударів примаковські полки. Червоні козаки й латиші, невідступно переслідуючи ворога, з ходу ввірвалися в Мерефу.

Незважаючи на важкі бої, в дивізії ніколи не припинялася виховна робота серед особового складу. Змінювалися лише її форми й методи. Партійні та загальночервоноармійські збори в тилу ворога проводилися рідко. Під час рейду найбільше значення мав особистий приклад комуніста-бійця, індивідуальна бесіда в поході й на короткому привалі.

11 грудня червоні козаки Примакова з боку Мерефи і латиська бригада Вайняна з боку Дергачів вступили в Харків, залізничний вузол якого був забитий ешелонами денікінського інтендантства. Тоді ж у Харків увійшла і 41-а дивізія Юрія Сабліна, яка наступала з заходу.

Прошло два роки з того часу, коли невеличкий загін під командуванням Примакова виступив з Харкова на боротьбу проти Центральної ради. І рівно рік тому виволовив Харків від петлюрівців уже загартований в боях полк Червоного козацтва. Тепер в другу столицю України вступило славне бойове з'єднання української радянської кавалерії — перевірена в боях багатотисячна червонокозака дивізія Примакова, що користувалася заслуженою любов'ю народу і армії.

Радянський уряд високо оцінив героїзм радянських воїнів, проявлений в боях за визволення Харкова. Багато бійців та командирів червонокозачої і Латиської дивізій були нагороджені високими урядовими нагородами.

Серед нагороджених були командир 1-ї бригади Латдивізії Р. Вайнян, командир 2-ї бригади А. Фрейберг, командир 1-ї бригади Червоного козацтва П. Григор'єв, командири полків Максеев, Кришьян, Ляховенко, Потапенко, Лабренс і ряд червоноармійців-латишів та черво-

них козаків¹. Багато бійців та командирів було нагороджено цінними подарунками.

Після удару кінноти Будьонного під Касторною і рейду червоних козаків на Льгов Добровольча армія Денікіна змушена була під могутнім натиском 14-ї, 13-ї і 8-ї армій відступити на 150 кілометрів. Тепер же, після рейду червоних козаків і латишів на Харків, що сприяв успішним операціям військ 14-ї армії, розгромлені денікінці, биті водночас військами 1-ї Кінної й 13-ї армій на підступах до Донбасу, відкотилися на південь ще на 250—300 кілометрів.

Денікінська армія наближалася до своєї катастрофи. Героїчні зусилля робітничого класу і трудяшого селянства, які на заклик партії одностайно піднялися на боротьбу проти ненависного ворога, увінчалися успіхом. Під керівництвом Комуністичної партії в тилу у ворога повстало пограбоване й тероризоване денікінцями українське селянство.

Урочисто, з хлібом-сіллю зустрічали всюди Червону Армію. Селянська молодь добровільно йшла в червоноармійські ряди. Багато політпрацівників було залишено у визволених районах для відновлення Радянської влади.

Значно посилювався бойовий порив червоних козаків після того, як дивізія вступила на визволену територію України. Адже багато з них проходило повз свої рідні місця. Не обійшлося, проте, і без шкідливих місницьких настроїв: «Звільнив свій повіт від контри — ну й марш додому». Коли дивізія проходила повз райони, де орудували махновці, «чорна анархія» розпочала шалену агітацію, намагаючись переманити червоних козаків в свої ряди. Але гаряче більшовицьке слово впливало на червонців значно більше. Ветерани дивізії давно переконалися в тому, що остаточного визволення можна добитися лише після повного розгрому ворога. Вони й були активними помічниками комуністів у перевихованні відсталих бійців. Лише одиниці з числа нестійких елементів залишили ряди дивізії.

Весь грудень 1919 року Червона Армія продовжувала переслідувати ворога. 8-а червонокозака дивізія з Харкова через Мерефу й Лозову направлялася в Донбас, де денікінці по-звірячому розправлялися з населенням.

¹ ЦДАРА, ф. 199, од. зб. 36, арк. 133; од. зб. 49, арк. 119.

В Гришиному вони розстріляли й повісили близько 1500 робітників. З ще більшою ненавистю рвалися в бій воїни Червоної Армії. В районі Гришиного червоні козаки захопили кілька ешелонів з військовим спорядженням. В полон був захоплений запасний дивізіон кірасирів, укомплектований гімназистами. Високо оцінивши бойові заслуги Латиської та 8-ї червонокозачої дивізій, Реввійськрада республіки 28 грудня нагородила їх почесними Червоними Прапорами.

8 січня 1920 року червоні козаки визволили місто Бердянськ, де взяли в полон 300 офіцерів і захопили 3 гармати, 20 кулеметів і 10 автомашин. 9 січня 1-а Кінна армія в тісній взаємодії з 8-ю армією несподіваною атакою зайняла Ростов-на-Дону.

Протягом лютого вся Україна була повністю очищена від ворога. 27 березня Червона Армія вигнала денікінців з Новоросійська, завершивши цим самим звільнення Кубані і Північного Кавказу. Лише незначна кількість білогвардійців на чолі з бароном Врангелем на англійських та французьких суднах встигла переправитися в Крим.

На початку 1920 року Червона Армія завершила також розгром Колчака (Сибір), Юденича (в районі Петрограда), Міллера (Архангельськ). І хоч на Далекому Сході, в Закавказзі і Криму продовжували ще безчинствувати білогвардійські та буржуазно-націоналістичні банди, Радянська країна одержала мирний перепочинок, який дав їй, нарешті, можливість приступити до відбудови свого народного господарства.

Під час тяжких осінньо-зимових боїв героїчна Червона Армія з її ударними частинами — кіннотою Будьонного та червоними козаками Радянської України, менш ніж за три місяці з жорстокими боями переможно пройшла шлях в 700 кілометрів від Орла до Азовського моря. Під час наступу Червона Армія розгромила Добровольчу армію — головну ударну силу Денікіна і кінні корпуси Шкуро, Мамонтова, Улагая, Юзефовича, Покровського, Барбовича.

Війська Червоної Армії захопили понад 40 тисяч полонених, 750 гармат, 1130 кулеметів, 23 бронепоезди, 11 танків, 400 паровозів і багато всяких військових припасів¹.

¹ Див. В. М. Примаков, Разгром Деникина, журн. «Большевик», 1935, № 4, стор. 62.

В запеклих боях проти денікінських банд, озброєних до зубів англо-американськими імперіалістами і керованих досвідченими генералами, офіцерами, іноземними інструкторами й радниками, Червона Армія ще більше загартувалася й зміцніла. Вона продемонструвала свою військову й моральну перевагу, безмежну відданість соціалістичній Батьківщині.

Ще раз безславно провалилися плани повалення влади робітників і селян, розчленування й поневолення Радянської країни. Розвіялися в прах мрії іноземних імперіалістів, білогвардійщини і всієї внутрішньої контрреволюції про реставрацію буржуазно-поміщицького ладу.

НА КРИМСЬКОМУ ПЕРЕШИЙКУ

Завдання по ліквідації білогвардійців в Криму командування новоствореного Південно-Західного фронту доручило 13-й армії, в яку входила і 8-а червонокозака кавалерійська дивізія.

Командування 13-ї армії виділило проти білогвардійців, що засіли за Перекопом, лише одну, до того ж невелику і перевтомлену від довгих переходів та жорстоких боїв 46-у дивізію. Решта з'єднань охороняла узбережжя Азовського моря і була готова допомогти 8-й армії, яка вела бої в районі Ростова-на-Дону.

Проте вже перші бої 46-ї дивізії показали, що в неї абсолютно недостатньо сил для виконання завдання по визволенню Криму. Тоді командарм 13-ї армії наказав червоним козакам вирушити до Кримського перешийка. 8-а дивізія в цей час перебувала у надзвичайно важкому стані. В ході боїв вона зазнала значних втрат. Крім того, від епідемії тифу щоденно вмирало багато бійців. Невистачало командирів сотень, взводів. В підрозділах залишилось лише п'ять політруків сотень. Бракувало коней. Бійці дивізії були перевтомлені вкрай¹.

14 січня 1920 року 8-а дивізія, посилена 11-ю кавалерійською бригадою, виступила з Бердянська. Дощі й бездоріжжя уповільнювали марш кінноти. Визволивши Мелітополь, дивізія лише 26 січня змогла вирушити далі.

¹ ЦДАРА, ф. 102, оп. 3, од. зб. 383, арк. 43.

Біля станції Сокологорне врангелівці, маючи на озброєнні англійські танки, вчинили опір радянській кінноті, але під тиском останньої відійшли до Генічеська. Майстерністю пішого бою відзначилися тут козаки Пантелеймона Потапенка. 2-й полк, розбивши білогвардійців, зайняв місто. Біля станції Новоолексіївка 3-й червонокозачий полк, зав'язавши бій з білочеченцями, змусив їх відступити. Через Чонгарський міст ворог тікав на Джанкой.

Залишаючи Новоолексіївку, ворог підпалив кілька десятків високих буртів ячменю, заготовленого денікінцями. Бійці 2-ї бригади погасили пожежу, і цінний фураж залишився червоним козакам. В Новоолексіївці козаки захопили великі продовольчі запаси.

В ці дні в «Правде» була надрукована така замітка: «Козаки — Москві. Із станції Мелітополь 6-м червонокозачим полком (колишній 1-й Московський кавалерійський полк) робітникам міста Москви надісланий подарунок — один вагон, 390 пудів білої муки. Представник полку тов. Жуков повідомив: «Посилаючи подарунок, козаки знають, що він не дорогий як цінність, але дорогий, як знак взаємної підтримки товаришів. Козаки вірять, що поки вони на фронті добивають зовнішнього ворога, робітники, в свою чергу, не складуть рук і будуть відчайдушно боротися з внутрішнім ворогом — розрухою».

400 кілометрів — від Маріуполя до Сиваша — дивізія пройшла з важкими боями за 12 діб. Коні зовсім вибилися з сил, перевтомилися й бійці. В такому важкому стані дивізія брала участь в боях за оволодіння Кримом.

В той час, коли 46-а дивізія вела наступ на Перекоп, 8-а кавдивізія безуспішно намагалася прорватися через Чонгарський міст в Крим. Білі, підтримані сильним вогнем артилерії та бронепоездів, міцно утримували вузьке дефіле, яке було для кінноти нездоланною перешкодою.

Не рахуючись ні з якими принципами військового мистецтва, кінноту примушували робити те, що було непосильно і для піхоти. Все це робила ворожа рука, що діяла до певного часу в штабі 13-ї армії в Александровську (Запоріжжя). Пізніше, в дні найгарячіших боїв під Перекопом, штаб 8-ї дивізії перехопив радіограму, адресовану в Хорли білогвардійському десанту: «З північного сходу на вас іде кіннота червоних». І лише через три години після цього Примаков одержав наказ виступити

й атакувати білий десант. Це була справа рук білогвардійського агента — помічника начальника штабу 13-ї армії Орлова.

В перших числах лютого Червоне козацтво було перекинута до Перекопу. Змінивши піхоту 46-ї дивізії, 1-а бригада Григор'єва вступила в бій з кіннотою ворога і зразу ж захопила Перекопський перешийок.

Під час цих боїв старий більшовик М. Л. Павлович-Вельтман вручив червоним козакам прапори ВЦВК РСФРР і Петроградської Ради.

В своїй грамоті пітерці писали:

«...Червоний Петроград посилає прапор 8-й Червонокозачій дивізії, щоб відзначити цим актом свою братерську вдячність дивізії за її героїчні подвиги в боротьбі за визволення пролетаріату й трудового селянства від ярма капіталу.

Червоний Петроград сподівається, що 8-а Червонокозача дивізія, яка завдала тяжких ударів денікінцям, розіб'є на своїй ділянці останні залишки білогвардійських банд».

В зв'язку з врученням прапорів в бригадах і полках були проведені мітинги. Визнання трудящими високих заслуг дивізії ще більше запалило червоних козаків на нові подвиги.

23 лютого 1920 року великі сили кавалерії й піхоти ворога потіснили 1-у бригаду. Три рази ходили в атаку на знаменитий Турецький вал¹ бійці бригади, подолали рів, але, атаковані переважаючими силами ворога, змушені були відійти. Червоні козаки дали слово в найближчий час відігнати противника.

Слова свого вони дотримали. Несподіваною нічною атакою радянські кіннотники відігнали білогвардійців і закріпилися на Турецькому валу. Після цього на фронті наступило затишшя.

На важкому досвіді командування 13-ї армії переконатися, що на перешийку, з його складним рельєфом місцевості, більш сприятливим для оборони, ніж для наступу, добити ворога силою однієї кавалерійської дивізії неможливо. З-під Чонгара до Перекопу була знову пере-

¹ Турецький вал мав 11 кілометрів в довжину, 5 метрів в ширину і 8 метрів у висоту. Вал прикривався ровом глибиною до 10 метрів і шириною понад 20 метрів.

кинута 46-а дивізія під командуванням більшовика й поета Роберта Ейдемана. Дивізія ця була значно поповнена за рахунок особового складу розформованої Естонської дивізії. У 8-у дивізію Червоного козацтва увійшов 1-й Московський кавалерійський полк під номером 6.

18 березня 1920 року полки Ейдемана, підтримані 1-м червонокозачим полком, перейшли в наступ, маючи завдання прорвати фронт противника і тим самим дати можливість 8-й кавалерійській дивізії Примакова вийти у ворожі тили. Радянській піхоті вдалося оволодіти Вірменським Базаром і Юшунью. Велику допомогу подавало радянським частинам місцеве населення. Про це розповідає колишній червоний козак Омелян Богаченко. «Вночі улагаївці залетіли в Карт-Казак, — пише він. — Нас, десять бійців, відрізали. Хуторяни нас заховали, а коли чеченці полягали спати, вивели до моря і показали дорогу на Первокостянтинівку».

Підтягнувши резерви, білогвардійці відповіли контрударом. Бригада білокозаків обрушилася на перевтомлених, голодних і змучених кавалеристів 1-го полку, але смілива атака 2-го полку врятувала становище. Біла кіннота намагалася зім'яти й полки 46-ї дивізії, але 1-а червонокозача бригада Григор'єва допомогла піхоті, в полках якої уже залишалось по 150 бійців.

Після важких боїв в районі Юшунських озер 8-у дивізію відвели у резерв за Сиваш. Проте відпочивати червоним козакам довелося недовго. З Кавказу й Кубані на англійських та французьких транспортах в Крим поспішно переправлялися залишки денікінців, притиснутих військами Червоної Армії до Чорного моря.

В. І. Ленін уважно стежив за всіма підступами ворога і своєчасно оцінив нову небезпеку. Ще 15 березня він вказував Реввійськраді республіки звернути особливу увагу на явно допущену помилку з Кримом і вимагав направити всі зусилля на ліквідацію білогвардійських військ в Криму¹.

Главком в той же день наказав Реввійськраді Південно-Західного фронту в найкоротший час визволити Крим, але необхідних сил для цього не виділив. Командування Південно-Західного фронту, плануючи покінчити з армією Врангеля на кінець квітня, вирішило створити ударну

¹ Див. *В. І. Ленін*, Твори, т. 35, стор. 377.

групу з 3-ї, 52-ї дивізій та однієї бригади 29-ї дивізії. Але ці з'єднання знаходилися ще дуже далеко від Перекопу.

Тим часом 25 березня білогвардійська піхота під прикриттям кінноти Улагає вийшла з-за валу, відтіснила піхоту 46-ї дивізії і захопила Чаплинку. Значні сили білих просунулися до Первокостянтинівки. Викликана по тривозі 8-а кавалерійська дивізія почала збиратися в кулак, виславши назустріч ворогові кілька кінних сотень. Червона кавалерія, підтримана артилерією, своїми сміливими атаками затримала просування білогвардійських сил.

Згрупувавшись, червоні козаки накинулися на ворога. З півночі, вдаривши на Чаплинку, атакував білих 3-й полк, а зі сходу навалилася на кінноту Улагає 3-я бригада. Улагаєвці не витримали натиску червоних козаків і почали тікати до Перекопу, потягнувши за собою свіжий полк кінноти, який ішов їм на допомогу. Довідавшись про невдачу атак кінноти, біла піхота під натиском 3-ї бригади 8-ї дивізії відійшла на вихідні позиції.

25 березня білогвардійці зробили ще одну невдалу спробу перейти в наступ. Після цього під Перекопом знову настало затишшя, яке лише іноді порушувалося короткою перестрілкою.

ПОЛІТВІДДІЛ РОЗГОРТАЄ РОБОТУ

В кінці 1919 року в місті Бельові Тульської губернії сформувався політвідділ дивізії, начальником якого призначили старого більшовика латиша А. Церіна. Під час походу від Орла до Криму більшість співробітників політвідділу була залишена у визволених районах для відновлення Радянської влади. Тому всю політичну роботу повинні були вести комісари бригад, полків і сотенні партійні організації.

В Таврії, де частини дивізії розташовувалися компактно в найближчих до Перекопу селах, політична й культурно-освітня робота провадилася вже систематично, за певним планом.

Розташовувалась дивізія в селах, віддалених більш як на 100 кілометрів від залізниці. В таких умовах важко було підтримувати регулярний зв'язок з політвідділом

армії. Газети й останні новини приходили з великим запізненням. І бійці, які надзвичайно цікавилися життям країни, жадібно накидалися на кожного, хто прибував з штабу. Поява кожної свіжої газети була великою подією. Зразу ж організовувалось голосне читання. В обговоренні новин брала участь більшість козаків.

Агітаційно-масова та політико-виховна робота проводилася в частинах безперервно. Керівники Червоного козацтва за цей час набули вже великого досвіду роботи з червоноармійськими масами.

Начдив Віталій Примаков, комісар дивізії Євген Петровський, комісари бригад Олександр Сашков, Роман Гурін, Сава Іваніна, начальник розвідки Євген Журавльов, помначштабу Яків Рубінов, помкомбриг Данило Самуць, командири полків Сергій Козачок, Володимир Примаков (брат начдива), Федір Святогор, комендант штабу Олександр Смоляров — ці більшовики-чернігівці становили міцно спаяне ядро дивізії. Разом з присланими в дивізію комуністами Харкова, Донбасу, Москви, Петрограда вони об'єднали навколо партії всю безпартійну масу Червоного козацтва.

В січні 1920 року в дивізії була проведена перша безпартійна конференція. Її делегатами були найавторитетніші козаки, смільчаки, які нещадно громили австро-німецьких окупантів, петлюрівців, денікінців.

Делегати з великою увагою вислухали доповідь комісара Є. Петровського про внутрішнє становище республіки і взяли активну участь в її обговоренні. Козаки, що побували в тилу, розповідали про велику відбудовну роботу в місті і на селі; говорили і про недоліки, які ще мали місце. За пропозицією Віталія Примакова конференція одностайно прийняла рішення, яке закінчувалося так: «Хай живе єдність фронту й червоного тилу, смерть шкурникам, дезертирам і паразитам, що руйнують тил і фронт!».

Першою важливою політичною кампанією було проведення в дивізії партійного тижня в березні 1920 року.

В ході важкої боротьби з денікінцями безпартійні козаки на власні очі бачили, як їх товариші по зброї — комуністи виконують ленінські вказівки — в бій вступають першими, з бою виходять останніми. Цей особистий приклад комуністів забезпечив величезний успіх кампанії партійного тижня.

Під час підготовки до тижня вся дивізія була ознайомлена з програмою партії. В ряди РКП(б) приймали лише перевірених товаришів, які зі зброєю в руках довели свою відданість Комуністичній партії і Радянській владі. 600 червоноармійців — червоних козаків — стали комуністами під час партійного тижня.

Семен Остапенко¹, з 14 років вихованець 2-го полку червоних козаків, який багато років працював завідувачим кафедрою Київського інституту фізкультури, а тепер персональний пенсіонер, згадує: «Проводив партійну неділю комісар, пітерський робітник Скворцов. Одного разу Скворцов зібрав нас в школі і розповів про Леніна, про великі перемоги Червоної Армії і роль комуністів у їх досягненні. Після цього вся наша сотня вступила в партію».

З приходом 13-ї окремої кавалерійської бригади зі складу 42-ї шахтарської дивізії партійна організація червоного козацтва поповнилася — в неї влилося ще 150 комуністів і 300 співчуваючих. На 15 квітня в 68 первинних партійних організаціях дивізії було на обліку 1412 комуністів². Тепер кожний третій козак був членом партії. Такого великого прошарку комуністів не було в жодному з'єднанні фронту. До того ж понад чверть особового складу дивізії були робітники — більше, ніж в інших частинах Червоної Армії³. Цим і пояснюється той величезний героїзм, з яким боролися червоні козаки проти зовнішніх і внутрішніх ворогів.

В зв'язку з прийомом до партії значної кількості козаків партійна організація дивізії зайнялася більшовицьким вихованням новоприйнятих і залученням їх до партійної роботи. В березні 1920 року проведено першу дивізійну партійну конференцію, на якій спеціально обговорювались питання поліпшення виховної роботи з молодими комуністами. Виконуючи рішення цієї конференції, частіше почали скликатися бригадні та полкові збори з питань внутріпартійного життя. У відкритих зборах брали участь і безпартійні козаки.

Головну увагу політвідділ приділяв масовій роботі. З метою її посилення вирішено було видавати газету

¹ З 1970 року С. В. Остапенко очолює Київську раду ветеранів Червоного козацтва.

² *И. Дубинский, Н. Савко, Первая червоная, М., 1934, стор. 111.*

³ Журн. «Военный вестник», 1928, № 6, стор. 20.

«Червоний козак». «Газета прагнула,— говорила редакція в своєму зверненні до читачів,— не лише дати козаку свіжу інформацію. Вона хотіла жити його життям, відобразити бої, подвиги сміливих, нестатки — вона хотіла бути дзеркалом Червоного козацтва».

«Перший номер «Червоного козака» вийшов в Мелітополі,— пише перший редактор газети С. Давидсон.— Другий номер поїхав я друкувати в Херсон. Статті про революцію, що назрівала на Заході, погрози на адресу вітчизняної контрреволюції та всесвітньої буржуазії, про тиф і холеру, звернення з проханням підтримати газету кореспонденціями та свіжі телеграми — ось другий номер. На поганому папері, неправильно зверстаний, віддрукований лише з одного боку аркуша, він мав жалюгідний вигляд, але читався козаками з запоем».

З самого початку організації Червоного козацтва в його полках велася велика робота по ліквідації неписьменності. Неписьменному козаку давали розрізну азбуку чи буквар, папір, олівець. В дивізії свято виконувалося неписане правило — кожний письменний повинен навчити неписьменного.

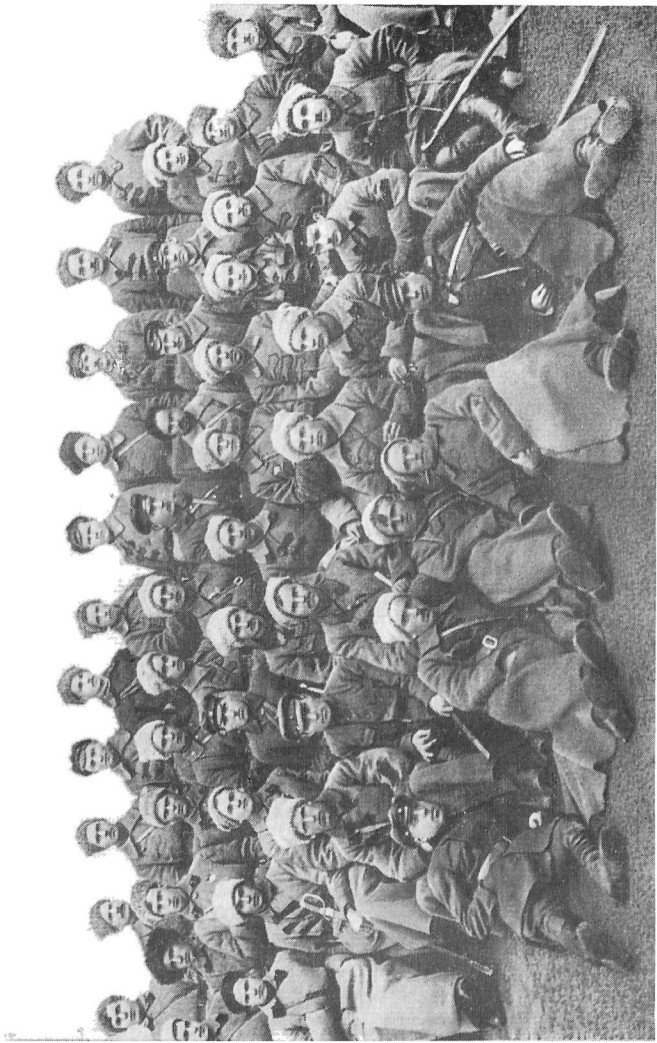
Про те, з яким величезним бажанням вчилися червоні козаки, розповів якось Є. Петровський: «В середині лютого 1920 року у Вірменському Базарі учитель місцевої гімназії поділився зі мною своїми думками.

— Я вже старий, багато бачив на світі, але те, що пережив кілька днів тому, не забуду до смерті,— говорив він.— Ваш воєнком полку Рекстін¹ попередив мене — будемо відкривати школу для неписьменних. «Це ще один красивий жест»,— подумав я. На ранок я остаточно вирішив, що відкриття школи не відбудеться. На світанку почалася стрілянина. Пролетіло кілька кінних сотень. Увечері я раніше, ніж завжди, ліг спати. Раптом постукали. Ввійшов козак і ввічливо попросив зайти в школу. Іду. Великий каганець яскраво освітлює клас. Козаки за партами. Тиша, прямо моторошно. Комісар Рекстін звертається до мене: «Товаришу вчитель, розпочнемо перший урок». Признаюсь, мені стало страшно. Ці незвичайні дула гвинтівок біля парт, ці суворі загорілі обличчя дорослих людей, які не охололи ще після гарячого бою... Починаю говорити. Відчуваю — сотні очей з напруженою

¹ Ленінградський робітник, член КПРС з 1903 р.

**С. Ф. Батароль, член КПРС з 1915 р.,
командир сотні.**

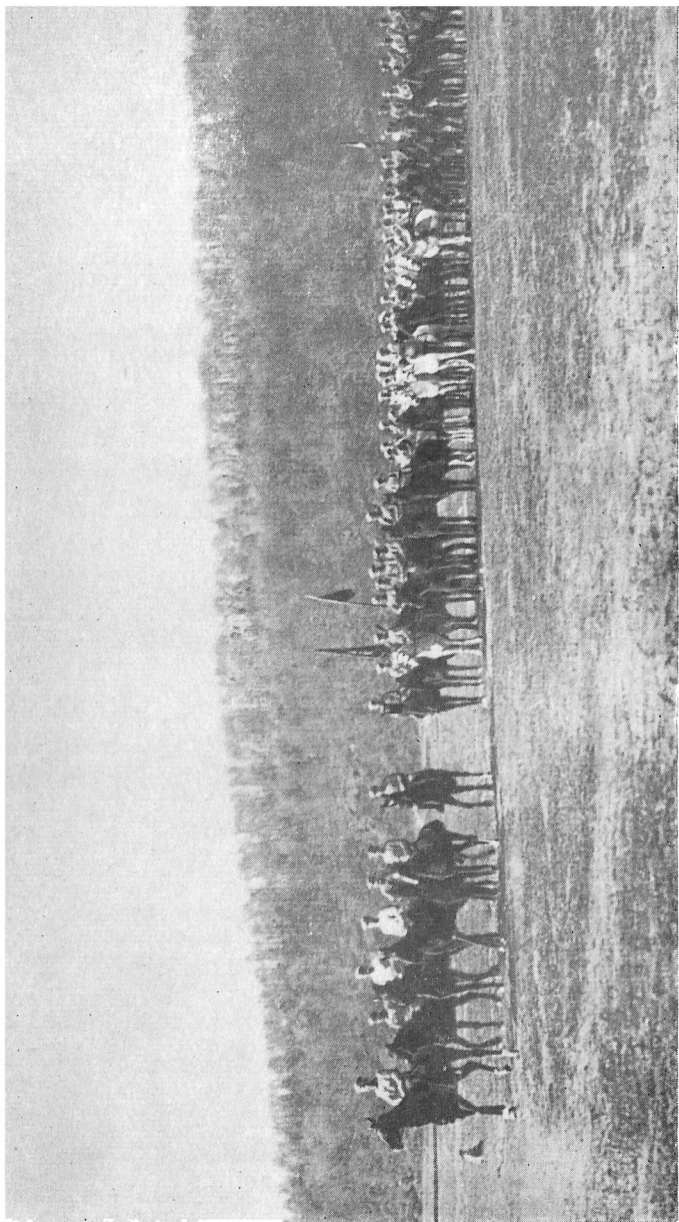
Командний склад і політпрацівники 2-ї дивізії Червоного козацтва. 1922 р.

Група командирів Червоного козацтва.

Політпрацівники 7-го полку Червоного козацтва.

8-й полк Червоного козацтва в поході.

допитливістю вдивляються в мене. Мене вважають хорошим учителем, але такого хорошого уроку я, мабуть, ніколи ще не давав. Мене підкорила ця напружена, сувора маса, що владно вимагала знань. На цьому уроці я зрозумів великий сенс тієї справи, за яку ви боретесь. Я зрозумів — хто здатний після напруженого бою, не охолонувши від гарячої боротьби, так жадібно слухати перший урок навчання, тому належить майбутнє...»

Під час перекопських боїв радянські політоргани проводили велику агітаційну роботу серед білогвардійських солдатів. Спеціальні листівки розкидалися з літаків над місцем розташування ворога. Наслідки цієї роботи виявилися дуже швидко.

Якось під час затишшя під Перекопом розвідники 3-ї бригади зішлися з білогвардійським дозором. Посідали на траві, закурили. В розмові з'ясувалося, що Сімферопольський полк разом з офіцерами згодний перейти на сторону Червоної Армії. «Що ж, переходьте», — сказали розвідники. «Нехай ввечері прийде сюди ваша впливова людина, поговоримо», — відповіли білогвардійці.

Вислухавши розвідників, Примаков послав на переговори комісара Іванину. Він і домовився з сімферопольцями по всіх пунктах. В ніч на 16 березня перебіжчики наблизилися до позицій 6-го полку. Їх зустрів Іванина і поставив вимогу, щоб вони переходили частинами. Командир полку Новиков на всякий випадок тримав напоготові дві сотні. Перейшло 1000 чоловік із зброєю, обозом, кулеметами. Комісар дивізії Петровський запитав: «Офіцери є?» Перебіжчики спочатку відповіли: «Немає!». А потім сказали: «Дайте слово честі, що не розстріляете». Їм дали слово, і вони назвали сім офіцерів. Двоє з них тут же добровільно вступили в ряди червоних козаків.

Комісар дивізії Є. Петровський на партійних зборах, що незабаром відбулися, так розповідав про цю подію:

«Через кілька днів я зустрів Новикова. На голові в нього появилася сивина. «Розумієте, — сказав він, — ніколи не був боягузом в боях, але в ті хвилини, коли я пропускав у тил озброєних білогвардійців, мені було моторошно. Я міг занепасти весь свій полк. До цього часу не розумію, як я міг зважитися на таку безрозсудну справу». Що ж примусило командира повірити своїм

недавнім ворогам? «Легковажність»,— скажуть деякі. «Вірний класовий інстинкт»,— скажуть ті, що знають складні перипетії громадянської війни».

Солдати Феодосійського та Сімферопольського полків, що перейшли до Червоної Армії, були зворушені гуманним ставленням до них. Вони звернулися з листом до білогвардійських солдатів, в якому викривали брехню врангелівців про звірства над полоненими і закликали наслідувати їх приклад.

Політпрацівники і комуністи допомагали відновлювати органи влади на місцях і проводити в життя закони Радянського уряду, виступали на мітингах і зборах трудящих з доповідями в найактуальніших питаннях.

Червоноармійці дивізії часто допомагали селянській бідноті і в першу чергу сім'ям червоноармійців в посівних роботах. В с. Колончак вони організували масовий суботник по ремонту дороги. За прикладом червоних козаків в ньому взяло активну участь і місцеве населення.

Посланці партії несли в червоноармійські маси, в маси робітників і селян більшовицьке слово, яке згуртовувало їх і запалювало на нові подвиги.

БОІ ЗА ПЕРЕКОП

Намагаючись зробити Крим одним з головних плацдармів для нового антирадянського походу, військові представники США, Англії, Франції вжили заходів для його укріплення.

Біля Перекопу, Юшуні, Чонгарського мосту, на всіх підступах до Криму під керівництвом французьких інженерів швидко будувалися бетонні укріплення, розраховані на довготривалу оборону. В кримських портах безперервно вивантажувалися зброя, боеприпаси, танки, літаки, обмундирування для білогвардійців.

За рекомендацією Антанти головнокомандуючим білогвардійських військ замість Денікіна 4 квітня 1920 року був призначений барон Врангель.

Щоб виграти час для підготовки білогвардійських військ, англійський уряд в квітні направив кілька нот Радянському уряду з вимогою припинити військові дії проти Врангеля. В цей же час значно зросла небезпека нападу на Радянську країну з боку буржуазно-поміщицької Польщі.

На початку квітня командування Південно-Західного фронту намітило ряд рішучих заходів для ліквідації білогвардійського вогнища в Криму. До Перекопу були перекинуті додаткові сили — 42-а, 3-я і Латиська дивізії.

Ціною величезних зусиль бійцям Латиської та 42-ї дивізій вдалося прорватися на вал. Ворог, відкривши ураганний вогонь більше ніж з 100 гармат і 300 кулеметів, завдав значних втрат радянській піхоті і відбив атаку. Але гірська кіннота Врангеля, спрямована на латиських стрільців, не витримала удару 2-ї бригади червоних козаків, які йшли слідом за піхотою.

14 квітня частини 13-ї армії повторили штурм Перекопу. Прикриті з флангів 8-ю кавдивізією В. Примакова і 13-ю окремою кавалерійською бригадою В. Микуліна, пішли в атаку латиші, бійці 42-ї і 3-ї стрілецьких дивізій. Вони захопили Турецький вал, але генерал Слащов, кинувши в контратаку офіцерські полки, танки, штурмову авіацію, оволодів валом і розпочав наступ проти радянських військ.

Начдив Примаков і комісар дивізії Петровський, об'їхавши полки, роз'яснили козакам, що танки, які йдуть з швидкістю 3—4 кілометри на годину, не страшні для кавалерії. Командир 2-го полку Потапенко з 200 бійцями засів за кам'яними будівлями Преображенки. Козаки зустріли заморські чудовиська, що повільно повзли, ручними гранатами і вогнем з гвинтівок. Козак Калиниченко з гранатою в руках ішов слідом за танком, прикидаючи в думці, куди б краще приткнути свій «гостинець». Кинута ним граната передчасно розірвалася, поранивши бійця, але сміливий вчинок Калиниченка викликав загальне піднесення серед червоних кавалеристів.

Батарея С. Лозовського, нині пенсіонера, який проживає в Москві, прямою паводкою підбила один танк, решту примусила відійти до Перекопу. Зведений офіцерський полк, що засів на преображенському цвинтарі, був атакований 1-ю бригадою Григор'єва. Після шаленої сутички з червоними козаками 500 врангелівців загинуло, а 300 потрапило в полон. На допомогу піхоті вийшли бронемашини білих. Їх зупинив шквальним вогнем з кулеметної тачанки командир одного з кулеметних ескадронів 13-ї бригади безстрашний матрос Шаршаков.

Намагаючись не випустити з рук ініціативи, біле командування почало наступ з-за Турецького валу об'єдна-

ною групою кавалерії генералів Улагая та Морозова. На поєдинок з червоними козаками і 13-ю окремою кавбригадою вийшли татарська бригада, два кірасирські та драгунський полки, 2 сотні інгушів, сотня особистого конвою Улагая і полк німецьких колоністів.

Почався запеклий кавалерійський бій, який тривав кілька годин. То біла, то червона кіннота посилювали натиск. Літаки врангелівців, допомагаючи своїй кінноті, безперервно бомбили бойові порядки 8-ї кавдивізії. 2-й полк кавдивізії разом з 1-м Московським полком 13-ї окремої бригади атакували фланг білих. На центр врангелівців наступала решта полків 8-ї дивізії. На допомогу їм Примаков кинув свій останній резерв — дві сотні, посилені вершниками зв'язку дивізії Червоного козацтва і розвідниками батареї.

І червоні козаки здобули перемогу. Кірасири, татари, інгуші, новоросійські драгуни — вся «окраса» білої кінноти — були відкинуті назад. За день червоні козаки захопили 40 кулеметів, 4 гарматні замки, 400 коней, взяли в полон 600 піхотинців, 200 кавалеристів. Білі залишили на полі бою близько 300 убитих та поранених. Козаки втратили 100 чоловік убитими, понад 200 пораненими. Серед них було близько 30 командирів і політпрацівників.

Про цей важкий бій згадує Георгій Сазикін, нині лєнінградський інженер. «Наближались танки, били кулемети,— пише він.— Навкруги ні єдиного деревця, ні лощинки. Бомбили літаки, а наш полк не похитнувся, утримав відкритий фланг. Багатьох ми не долічилися після цього бою. Славною смертю загинув естонський боець Кункель, розірваний разом з конем врангелівським снарядом. Поранені були майже всі ескадронні командири. Це був безсмертний подвиг комуністів, всього колективу полку. Недаром на одному з його бойових прапорів золотими буквами було накреслено: «Дорогу, буржуазія! Твої могилишки ідуть!».

15 квітня з-за Турецького валу знову з'явилася кіннота Морозова, але, не вступаючи в бій з червоними козаками, повернула назад.

Вночі під прикриттям флоту білі висадили на півострові Хорли десант з 3000 одчайдушних головорізів-дроздовців. Їх начальник генерал Вітковський одержав наказ Врангеля вдарити з тилу по перекопській групі радянських військ.

З метою відвернути увагу від десанту на світанку 16 квітня активізувалася ворожа піхота під Перекопом. 10 літаків безперервно бомбили бойові колони 8-ї кавдивізії. Тим часом дроздовці відтіснили бригаду 46-ї дивізії (комбриг М. Я. Германович) і, переслідуючи її, просувалися далі. Затримані радянською піхотою, врангелівці заночували в Горлівці. По сусідству з ними зупинилися на ніч і полки Червоного козацтва.

Роз'їзди 5-го червонокозачого полку донесли про вивідку білогвардійців в районі с. Хорли. Проти них вирушив 5-й полк, з яким ішов і комісар бригади Іванина. Полк потрапив під артилерійський обстріл і змушений був прийняти бій. В цьому бою загинув командир полку Гончаренко; военком бригади Іванина був тяжко поранений.

Скупі рядки рапорту нового комбрига Сметаннікова, що зберігається в архіві Червоної Армії, донесли до нас короткі відомості про славні діла І. Гончаренка. «Командиром 5-го полку Іллею Прокоповичем Гончаренком,— говориться в ньому,— здійснені такі подвиги: 9 лютого 1920 року особисто тов. Гончаренко зробив розвідку позицій противника біля хутора Молокани і доставив найточніші дані про його сили. 13 лютого полк Гончаренка, обійшовши правий фланг противника, зайняв хутір Молокани. 25 березня під селом Григорівка тов. Гончаренко рішучим ударом прорвав фронт противника. 14 квітня під Преображенкою тов. Гончаренко, побачивши, що танк противника пошкоджений, кинувся на його піхоту, повів за собою 6-й полк, захопив 55 полонених, 3 гармати, 3 кулемети і знищив понад 100 піхотинців. 16 квітня тов. Гончаренко попереду свого полку атакував село Адамань, захоплене піхотою противника, був смертельно поранений і помер через чотири години».

А ось як описується подвиг т. Іванини. «14 квітня 1920 року під хутором Преображенка военком 3-ї червонокозачої бригади т. Іванина, ведучи за собою козаків 5-го полку, першим кинувся в атаку проти наступаючої піхоти...

16 квітня т. Іванина разом з командиром 5-го полку повів козаків в атаку. Тяжко поранений в груди осколком снаряда, т. Іванина залишився на полі бою»¹.

¹ ЦДАРА, ф. 7939, спр. 382, арк. 55.

Ніч на 17 квітня 1920 року була тривожна. Вранці почався бій. Дроздовці, відкривши вогонь з гвинтівок і 100 кулеметів, відбили атаку піхоти Германовича й червоних козаків. Лише 2-му полку вдалося знищити кілька десятків врангелівців, взяти близько сотні в полон і захопити кулемети та обоз.

Кавалеристи, підтримані артилерією латишів, спішилися і оточили вогненным кільцем врангелівський десант. Щоб дати йому можливість відійти до Перекопу, англійські літаки обрушилися на полки червонокозачої дивізії. Слідом за літаками з'явилася кіннота Врангеля, і білогвардійський десант був врятований від повного розгрому.

Вилазка врангелівців зірвалася, їм вдалося захопити лише одну батарею 46-ї дивізії. Від клинків червоних козаків загинуло 500 білогвардійців, 300 були взяті в полон. Але цей успіх недешево коштував і 8-й кавдивізії. 14 квітня в її рядах було 1500 шабель, а ввечері 17-го — 960. З строю вибуло 100 командирів і політпрацівників та близько 500 козаків.

Героїчною смертю загинув помічник командира сотні 1-го полку Комарницький. В бою під ним убили коня. В цей же час на нього накинулися п'ять врангелівських офіцерів, намагаючись захопити червоного командира в полон. Комарницький убив з нагана трьох дроздовців, а останню кулю залишив для себе.

Про мужність і героїзм політрука сотні Єломістрова в бою з врангелівським десантом розповіла газета «Червоний козак»:

«Розвиднялося. Полк розмістився за поміщицьким парком біля хутора Преображенка. Латиші під самим Перекопом вели запеклу перестрілку з врангелівцями. Ворожі танки відкрили вогонь. Снаряд упав біля політрука 2-ї сотні тов. Єломістрова, контузивши його. Спокійно звернувся він до козака і попросив очистити вухо від землі, перев'язати його. З усмішкою на устах сказав: «Привітало з добрим ранком». Через годину тов. Єломістров знову був поранений — в ліву руку. Після перев'язки залишився в строю. Сотня кинулася в атаку на офіцерський полк, і тов. Єломістров, ніби нічого й не трапилося, з клинком полетів вперед: «Товариші, за мною! Ура!..» Офіцерський полк був стертий з лиця землі, але не стало в наших рядах і одного з кращих бійців.

Коли смертельно пораненого в груди Єломістрова везли до перев'язочного пункту, він побачив полковий прапор і з сльозами на очах сказав: «Прощай, завітний прапор свободи! Товариші, передайте сотні, щоб трималась тісніше, та доглядайте мого коня. Можливо, ще видужаю».

Героїзм червоних козаків не дав врангелівському десанту змоги вийти в тили перекопської групи військ, а також добратися до позицій її важкої далекобійної артилерії, яку за наказом Врангеля повинен був захопити генерал Вітковський.

Дивізія відійшла на відпочинок в село Адамань. Частина козаків була послана на Харківщину, Полтавщину й Чернігівщину вербувати поповнення. Очолював цю роботу один з найстаріших червоних козаків Михайло Барон. 1000 добровольців дав робітничий клас і селянська біднота цих губерній на поповнення Червоного козацтва¹. В районі Адамані частини дивізії безперервно проводили військово-політичне навчання. Комісар дивізії Червоного козацтва Є. Петровський писав у своїх спогадах: «Потягнувся до навчання і командний склад дивізії. Маючи велику практику в постійних сутичках з колишніми офіцерами, командири-червонці прагнули підкуватися й теоретично. Вони жадібно накидалися на кожну книжку, на кожний статут».

Велику роботу по військово-політичному навчанню командного складу вів працівник штабу В. Логінов. Старий більшовик, Валентин Логінов раніше займав пост начальника штабу Української Радянської Армії, а після поранення працював у штабі 8-ї дивізії і носив цілком заслужене ім'я «більшовицького Мольтке». Згоряючи від хвороби і відмовляючись від лікування, він працював в бойовій обстановці до виснаження всіх сил. Помер товариш Логінов від туберкульозу, віддавши всі свої знання й здібності справі робітників і селян, справі Леніна.

Під час стоянки в Адамані до складу 8-ї червонокозачої дивізії увійшла міцно спаяна, загартована в боях 13-а окрема кавалерійська бригада Володимира Микуліна, полки якої — 5-й Алатирський і 3-й Орловський — брали участь в усіх кровопролитних перекопських боях. На початку весни Алатирський полк, переправившись по крихкому льоду через Сиваш, вночі перейшов у наступ

¹ Журн. «Юный коммунар», 1922, № 3—4 (9—10), стор. 31.

на Тюп-Джанкой, де розгромив Керч-Єнікальський полк Денікіна і завдав серйозних пошкоджень важким гарматам берегової артилерії. Багато алатирців було нагороджено за цю операцію орденами Червоного Прапора. Утворивши 3-ю бригаду дивізії, ці полки своїми новими подвигами ще вище піднесли значення Червоного козацтва як могутньої ударної сили Червоної Армії.

Влітку в Криму зосередилося вже 130—150 тисяч білогвардійських військ. У зв'язку з нападом білополяків на заході ліквідація врангелівської армії відтягувалася до осені.

ПЕРШІ СУТИЧКИ З БІЛОПОЛЯКАМИ

Червона Армія, розгромивши в запеклих боях основні сили іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції, визволила від ворога Україну, Дон, Кубань, значну частину Туркестану, Сибір, Урал — важливі промислові, паливні та продовольчі райони країни. Радянський суспільний і державний лад здобув величезну перемогу. Ще вище піднявся авторитет Комуністичної партії. Зміцнилося й міжнародне становище Радянської країни.

Користуючись завойованим в жорстоких боях мирним перепочинком, Комуністична партія спрямувала всю енергію трудящих мас на відбудову народного господарства, на подолання тієї неймовірної розрухи, яку переживала країна. Проте В. І. Ленін ще в січні 1920 року попереджав, що буржуазія Заходу безперечно буде робити спроби боротися проти Радянської республіки і закликав бути напоготові для відсічі ворогові.

Імперіалісти Антанти вже в грудні 1919 року, як тільки став очевидним провал їх ставки на Денікіна, почали підготовку до нового походу. Вони докладали багато зусиль для того, щоб організувати новий антирадянський блок з прибалтійських країн за участю боярської Румунії.

Але ці плани зазнали краху. Під тиском трудящих мас Естонія в лютому 1920 року уклала мирний договір з Радянською Росією. Слідом за нею готувалися до підписання такого договору Латвія та Фінляндія. Антанта

не змогла втягнути в антирадянський блок і Румунію. Єдиною силою, на яку вона могла розраховувати, була буржуазно-поміщицька Польща.

Радянський уряд неухильно проводив політику миру і всіляко намагався не допустити нової війни. Він неодноразово звертався до урядів Англії, Франції, Америки, Польщі з пропозицією про укладення мирних угод. Але пропозиції Радянського уряду про мир ці уряди розцінювали як ознаку слабості Радянської Росії і готувалися до нового походу.

Особливо активну антирадянську політику проводив буржуазно-поміщицький уряд Польщі на чолі з Пілсудським.

Пілсудчики скористалися з дуже важкого становища Радянської країни в 1919 році і захопили велику територію Західної України, Західної Білорусії та Литви. Польські правлячі кола і католицьке духовенство розгорнули широку антирадянську кампанію. Вони розпалювали серед польських трудящих національну ворожнечу до українців та росіян.

Активну участь в підготовці нового антирадянського походу проти молодого Радянського республіки брав Ватикан, який намагався за допомогою буржуазно-поміщицької Польщі поширити свій вплив на Східну Європу. Ватикан вів переговори і з Петлюрою, обіцяючи постачати його зброєю.

В підготовці нового розбійницького нападу на Радянську країну активну участь брали українські та білоруські буржуазні націоналісти під командуванням Петлюри та Булак-Булаховича, а також білогвардійські формування Бориса Савінкова в Польщі.

У квітні 1920 року Петлюра підписав так званий «Варшавський договір». За цим договором Польща, визнавши самостійність неіснуючої петлюрівської держави, зобов'язалася відновити буржуазно-поміщицькі порядки на Україні. За це петлюрівці — вірні васали Пілсудського — віддавали йому західноукраїнські землі з населенням понад 8 мільйонів чоловік. Союз Петлюри з буржуазно-поміщицькою Польщею викликав у трудящих мас ще більшу ненависть до українських буржуазних націоналістів.

У зв'язку з посиленою підготовкою імперіалістів до нового походу ЦК РКП(б) і Радянський уряд поряд

з розгортанням робіт по відбудові народного господарства наполегливо готували країну до оборони.

На весну 1920 року озброєна на кошти Антанти польська армія, яка нараховувала 740 тисяч солдатів, була повністю готова до походу. Головні її сили зосередились в східній частині Польщі, на кордоні з Радянською країною.

За планом інтервентів перший удар польської армії з заходу і врангелівської з півдня мав бути спрямований на Україну. Антанта розраховувала знищити тут Радянську владу, захопити продовольчі ресурси, промислові райони — Донбас та Криворіжжя і створити плацдарм для повалення Радянської влади в Росії.

Прикриваючись демагогічними заявами про «допомогу» українському народу в його «визволенні», білополяки 25 квітня 1920 року, без оголошення війни, перейшли в наступ на широкому фронті — від Прип'яті до Дністра. Ударна група, яка складалася з 2-ї, 3-ї, 6-ї армій білополяків, посилених на правому фланзі військами Петлюри, рвалася на Київ і Одесу. Проти 65 300 білопольських солдатів стояли 12-а і 14-а армії Південно-Західного фронту, в яких налічувалося 19 750 бійців¹. У фронтовій смузі діяли також буржуазно-націоналістичні та махновські банди, які відволікали на себе значні сили радянських військ.

Все це створило дуже несприятливу обстановку для 12-ї й 14-ї червоних армій. Незважаючи на впертий опір ворогові, вони змушені були відступити.

6 травня найманці Антанти зайняли Київ. По Брест-Литовському шосе, в одній машині з своїм опікуном Пілсудським, приїхав у місто і Петлюра. Біля стін Софійського собору він оголосив легіонерам та київським зівачам, що зібралися на площі, свій ганебний універсал.

Всупереч планам загарбників радянської війська, відступаючи з боями, зберегли свою живу силу. Ворог, витративши в запеклих боях всі резерви, не міг уже просуватися вперед і 12 травня припинив наступ на всьому Південно-Західному фронті.

Комуністична партія і Радянський уряд, закликавши трудящі маси стати на захист соціалістичної Батьківщи-

¹ Н. Ф. Кузьмин, Крушение последнего похода Антанти, М., 1958, стор. 65.

ни, приступили до перебудови роботи всієї країни на воєнний лад. «У нас немає сумніву,— говорив В. І. Ленін,— що польський уряд почав цю наступальну війну проти волі своїх робітників. Ось чому ми до цієї нової авантюри ставимось цілком спокійно; ми знаємо, що вийдемо з неї переможцями...»¹.

У своєму зверненні до трудящих від 30 квітня Радянський уряд заявив, що він ніколи не проявляв ніяких ворожих намірів щодо Польщі і йшов на великі поступки, щоб забезпечити мир. Проте польський буржуазно-поміщицький уряд відкинув всі ці миролюбні пропозиції і розв'язав загарбницьку війну.

Закликаючи Червону Армію «завдати такого удару польським поміщикам і капіталістам, щоб відгук його пролунав на вулицях Варшави і в усьому світі», Радянський уряд висловлював тверду впевненість в тому, що польські загарбники будуть розбиті.

Розгорнута програма мобілізації всіх сил країни була викладена в тезах ЦК РКП(б) «Польський фронт і наші завдання», розроблених при безпосередній участі В. І. Леніна і опублікованих 23 травня.

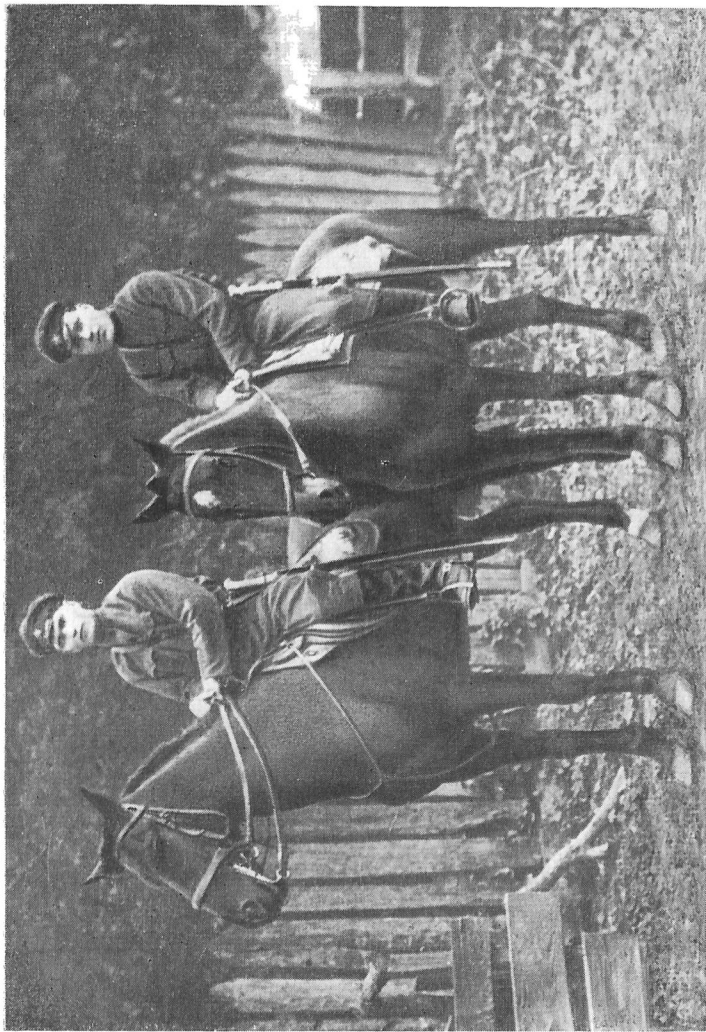
Напад білополяків сколихнув всю Радянську країну. Понад 30 тисяч комуністів поповнили ряди Червоної Армії.

28 квітня 1920 року Політбюро схвалило стратегічний план оборони країни. В середині травня війська Західного фронту перейшли у вирішальний наступ в Білорусії. Допоміжного удару мали завдати війська Південно-Західного фронту в напрямі Ровно — Брест-Литовськ.

На захід направлялися значні сили Червоної Армії: з Туркестанського фронту була перекинута знаменита 25-а Чапаєвська дивізія під командуванням І. Кутякова, з Уралу — башкирська кавалерійська бригада Муси Муртазіна, з Північного Кавказу — 1-а Кінна армія С. Будьонного. З-під Перекопу на Захід переводилася і 8-а кавалерійська дивізія Червоного козацтва В. Примакова.

Вже перші відомості про напад польських інтервентів викликали велике обурення серед червоних козаків. Вони заявляли про свою готовність дати нищівну відсіч новому ворогові. Переміщення на Південно-Західний фронт червоні козаки розцінювали як свідчення величезного

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 95.

Червоні козаки О. Бондалегов і М. Бражник.

Марсель Кашен у червоних козаків. 1928 р.

В гостях у Червоного козацтва його ветерани-орденоносці. Проскурів, 1929 р.

**Святкування 45-ї річниці Червоного козацтва.
Зустріч ветеранів Київ, 1962 р.**

Геллохід-трудівник «Червоний козак».

довір'я до них Батьківщини й партії. Вони давали обіцянку виправдати це довір'я з честю.

Дивізія переправилася через Дніпро біля Каховки — Бериславля. Здійснивши 800-кілометровий перехід, в середині червня вона прибула в район містечка Голованівська.

Дорогою політпрацівники роз'яснювали червоним козакам, що війна ведеться не з польським народом, а з його панами та імперіалістами Антанти. Червоних козаків знайомили з тим, що являє собою суспільний і державний лад польської держави, як живуть там робітники й селяни. Комуністи прищеплювали бійцям почуття пролетарського інтернаціоналізму. Це завдання полегшувалося тим, що серед Червоного козацтва було багато пролетарів-поляків: комісар бригади — лодзинський ткач Генде-Роте, командир полку — шахтар Хвістецький, командир сотні — робітник Добровольський і багато інших.

Як і 1-а Кінна армія, червоні козаки на шляху свого просування розгромили багато махновських та петлюрівських банд. В той же час політпрацівники проводили велику роз'яснювальну роботу серед населення, тероризованого місцевими отаманами. В дивізію широким потоком йшли добровольці, які прагнули разом із своєю Червоною Армією боротися проти нової навали інтервентів та внутрішньої контрреволюції.

Перейшовши в наступ 14 травня в Білорусії, війська Західного фронту просунулися на 100—120 кілометрів на захід. Пілсудський змушений був зняти з України на Західний фронт дві дивізії, за допомогою яких наступ радянських військ в Білорусії було зупинено. Зате це переведення військ ослабило сили білополяків на Україні і створило сприятливі умови для переходу до активного наступу армій Південно-Західного фронту.

Наступ почався 26 травня і мав на меті оточення й розгром головних сил ворога в районі Києва.

Перші бої йшли з перемінним успіхом. Лише 5 червня Кінна армія в районі Попільня — Козятин прорвала міцно укріплені позиції 2-ї польської армії. На 8 червня кіннота розширила прорив до 140 кілометрів, визволивши при цьому десятки населених пунктів, в тому числі міста Житомир, Бердичів, Козятин.

На лівому фланзі Південно-Західного фронту, в на-

прямі на Вінницю — Жмеринку, успішно діяла 14-а армія, в складі якої була 8-а дивізія Червоного козацтва.

Ламаючи опір ворога, успішно просувалися на Захід і інші з'єднання Південно-Західного фронту. 12 червня радянські війська визволили Київ.

2-а, 3-я і 6-а білопольські армії, безперервно відступаючи, втрачали живу силу і техніку. Успіхи радянських військ на Україні забезпечили перехід в наступ і армій Західного фронту. Цьому наступу не перешкодило й те, що Врангель, рятуючи білополяків, за вказівкою Антанти розгорнув активні воєнні дії в Таврії.

Прорив фронту білопольських інтервентів на Україні мав вирішальне значення для всього ходу боротьби проти нового об'єднаного походу Антанти.

Радянські війська визволили Жмеринку, Вінницю, Козятин, Бердичів, Житомир і з боями просувалися вперед до лінії Новоград-Волинський — Летичів — Могилів-Подільський. Тут, на завчасно укріплених рубежах, противник розраховував зупинити наступ Червоної Армії.

Особливо запеклі бої розгорнулися в районі Летичева, де наступали 8-а червонокозака кавалерійська і зведена стрілецька дивізії. На цій ділянці ворог мав найсильнішу оборонну лінію, що являла собою цілу систему окопів, попереду яких були встановлені чотирирядні дротяні загородження. Захищали ділянку кращі білопольські війська — познанські частини.

Перші сутички 8-ї червонокозачої дивізії з білополяками відбулися в 20-х числах червня в районі Хмільника. 6-й червонокозачий полк під командуванням В. Краскова повів фронтальний наступ на Терешпіль і прикував до себе значні сили ворога. Скориставшись з цього, 5-й полк під командуванням М. Дьомичова увірвався в село, відтіснив дві роти інтервентів і оволодів ним.

Звістка про перемогу кавалеристів, які недавно влилися в ряди Червоного козацтва, швидко поширилася по всіх полках дивізії. Відзначився на новому фронті й 1-й червонокозачий полк.

26 червня батальйон польських легіонерів вийшов з-за дротяних загороджень і почав тіснити передовий загін зведеної дивізії. 1-й полк її під командуванням бахмутського шахтаря Василя Федоренка лавиною обрушився на інтервентів і примусив їх відступити. Під час цієї атаки особливо відзначився сотник І. Нікулін із своїми

бійцями-курдами. Вони наганяли страх на ворога чорними бурками, що розвівалися від вітру, і гучними криками «алла», «алла».

За бій під Старою Синявою І. Нікулін був нагороджений високою бойовою нагородою — орденом Червоного Прапора.

Іван Юхимович Нікулін, чернігівець, до революції працював машиністом у поміщика. Призваний у царську армію, служив у драгунах. В 1917 році він став бійцем Могильовського загону Червоної гвардії, а з 1918 року — червоним козаком. Своєю відвагою й безстрашністю Іван Нікулін швидко завоював довір'я товаришів, і комуністи обрали його секретарем парторганізації сотні. Потім він став помічником командира сотні, командиром сотні, командиром полку, командиром дивізії.

27 червня зведена дивізія зробила кілька безуспішних спроб прорвати ворожу лінію оборони. 28-го на світанку п'ять піхотних батальйонів противника перейшли у наступ і дещо потіснили зведену дивізію. В бій була кинута 2-а бригада 8-ї кавалерійської червонокозачої дивізії (комбриг Сметанніков, военком Гурін). Зав'язалася запекла сутичка в районі села Шпичинці, в якій незабаром взяла участь і 3-я бригада В. Микуліна, яка завдала сильного удару по флангу противника. Це й вирішило результат бою.

В рядах пілсудчиків почалася паніка. Всі п'ять батальйонів противника були оточені. В полон здалися близько 400 солдатів. Радянські війська захопили значні трофеї.

В цьому бою смертю героя загинув славний витязь Червоного козацтва — командир 4-го полку Степан Новиков. Червоні козаки з військовими почестями поховали його в Шпичинцях. В 1969 році в цьому селі споруджено пам'ятник мужньому козаку.

Однак зламати оборону противника на всьому фронті радянським військам не вдалося. Тоді командування 14-ї армії вирішило послати червонокозацю дивізію в рейд по тилах інтервентів.

ПРОСКУРІВСЬКИЙ РЕЙД

Ще в ході боїв під Старою Синявою розвідка дивізії Примакова виявила в районі Старокостянтинова велику групу військ. Полонені передали, що командує військами генерал Роммер, який має завдання розбити 1-у Кінну армію і не дати їй можливості вийти на лінію Ровно — Дубно.

Командування фронту дало директиву 14-й армії разом із 45-ю стрілецькою дивізією знищити старокостянтинівську ударну групу ворога і зірвати її плани. В цій операції важлива роль відводилась 8-й дивізії Червоного козацтва.

Згідно з планом Зведена стрілецька дивізія повинна була прорвати фронт противника на дільниці Івки — Гречани. В прорив входить 8-а кавдивізія Червоного козацтва, маючи завданням пройти по ворожих тилах і захопити Старокостянтинів, Проскурів, Чорний Острів і розгромити угруповання генерала Роммера.

Для керівництва діями Зведеної і Червонокозачої дивізій на фронт прибув командуючий 14-ю армією І. П. Уборевич.

Але й ця — четверта уже спроба Зведеної дивізії прорвати фронт противника зазнала невдачі. Тоді командир 8-ї кавдивізії Червоного козацтва В. М. Примаков запропонував новий план прориву ворожого фронту. Його повинна була здійснити 60-а стрілецька дивізія в районі Вовковинці — Комарівці — Іванів. В прорив входить 8-а дивізія. Одночасно з її діями Зведена стрілецька дивізія повинна була наступати з фронту, а 45-а стрілецька разом з 14-ю кавдивізією 1-ї Кінної армії завдати удару з району Ізяслава в напрямку Старокостянтинів — Кульчин¹. Три дні кілька сильних роз'їздів вели активні бойові дії на дільниці Гречани — Стара Синява, відвертаючи тим самим увагу противника від району, в який перекидалася червонокозача дивізія. В ніч з 2 на 3 липня непомітно для ворога червоні козаки зосередилися в лісах і гаях біля сіл Овсяники — Чорніголівці.

Для участі в рейді були виділені шість кінних полків по 400—500 вершників у кожному, 48 тачанок з кулеметами, 6 польових гармат та близько 100 повозок — сані-

¹ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр. Том третій, стор. 299—300.

тарних і з боеприпасами. Політпрацівники й командири інструктували бійців, як поводити себе в тилу ворога. В політвідділі спішно друкувалися листівки — звернення до населення та військ противника.

В листівках викривався грабінницький, загарбницький характер війни, яку вели білополяки проти Радянської країни, зрадництво українських буржуазних націоналістів. Відозви закликали обманутих петлюрівських солдатів переходити на сторону Червоної Армії і разом з нею захищати свою країну від іноземних поневолювачів.

Увечері 3 липня 60-а дивізія почала артилерійську підготовку. Слідом за першими артилерійськими пострілами два бронепоезди один за одним вирушили на Комарівці і з ходу ввірвалися на станцію.

Десанти з бронепоездів захопили в полон штаб польського полку, гарнізон станції Комарівці і батальйон легіонерів.

В цей же час вся артилерія 60-ї стрілецької¹ і 8-ї кавалерійської дивізій обрушилася суцільним вогнем на вузьку дільницю фронту ворога, на його артилерійські позиції і резерви.

Після артпідготовки в атаку пішла піхота. Вона прорвала фронт від станції Комарівці до містечка Вовковинці. А слідом за піхотою, закидаючи дротяні загороження кожухами, кинулися на пілсудчиків партизани — селяни Летичівщини.

Вночі до станції Комарівці була підтягнута 8-а червонокозака дивізія, яка в абсолютній тиші вступила в утворений прорив. Просунувшись на два кілометри вперед, авангард — дивізіон 1-го полку під командуванням П. Безпалова знищив заслон противника. Дивізія без перешкоди пішла вперед.

За Комарівцями червоних козаків зустріла група селянської молоді, озброєна гвинтівками, шаблями, відібраними у білополяків. Вони заявили про своє бажання боротися разом з Червоною Армією проти ненависних загарбників. Така ж зустріч відбулася і в селі Галузинцях. Начальник дивізії Примаков наказав новоприбулим йти до Бара на допомогу піхоті, що вони тут же й зробили.

¹ Одинадцять полків цього бойового з'єднання були сформовані в Чернігові Миколою Кропив'янським.

На ранок, коли дивізія зайшла далеко в тил ворога, Примаков дозволив трубачам грати, а козакам співати. Прикриваючи колони з флангів і з фронту, йшли сильні роз'їзди і похідні застави, які громили гарнізони пілсудчиків та їх обози, а також роздавали місцевому населенню листівки й газети. Біля села Шеїнці дивізіон П. Безпалова захопив обоз противника. За наказом командування дивізії всі підводи й коні були роздані найбіднішим селянам.

В авангарді дивізії йшла перша бригада Григор'єва. Вперед, до Михамполя, Нікулін вислав перший взвод своєї сотні, яким командував Никифор Трубило.

«Перед світанком,— згадує київський інженер Н. Трубило,— в'їжджаємо в село. Кінь в мене був добрий, по мені, а в мені може всі два метри. Ну, а одяг, правду казати, поганий. Трофейний френчик, поки йшли від Перекопу, зносився. Думаю — потурбувалася про нас Англія, може й Франція про нас не забула. Правда, була в мене папаха добра, улагаївського полковника. А спека! Пришив я до неї ремінець, і теліпається вона в мене за спиною.

Так ось в тому селі питаю одного діда: «Солдати тут є?» Відповідає: «Жолнерів нема, є жандари — контрибуціонери». Мої козаки слухають, дивуються: «Що це за контрибуціонери?» А дід мружить око й каже: «Ви що, хлопці, з неба звалилися? Чули — є різні контрибуціонери, а тепер наїхали на наші голови і оці контрибуціонери. Їхній пан-поручник наклав контрибуцію — двадцять корів, тридцять свиней, сорок овець, там курочок, качок, гусей, ну, звичайно, яйки і млеко. Не здамо завтра — до вечора сплять село...»

Я скомандував козакам схопити всіх «контрибуціонерів», а сам прошу діда провести мене до пана-поручника. Зупинилися біля гарної хати, покрівля під бляху... Там на ліжку спав офіцер в одних трусах. Вся його форма висіла тут же на гвіздочках. Скинув я з себе англійське дрантя, заліз в голубу французьку форму, зняв з гвіздка й зброю, польову сумку пана-поручника. Буджу його, а він мимрить щось, лається спросоння: «Геть, бидло!» Тоді я почав його тормозити. Він схопився, вилупив очі на мою офіцерську форму, питає: «Ви хто?» Дістаю я з-за спини папаху, надіваю на голову, збиваю чуба. «Пан козак!» — заверещав офіцер... і все зрозумів. Одяг-

нув мое англійське дрантя і поплівся на вулицю. А там мої козаки вже стерегли з десятків цих самих «контрибуціонерів». З конвоєм відправили ми їх в сотню».

Одна з сотень 1-ї бригади була зупинена вогнем пілсудчиків, що засіли в Михампільському лісі. Командир сотні В. Хлебцов, вирвавшись уперед, кинувся на офіцера, але той пострілом з карабіна вбив під червоним командиром коня. Пілсудчики швидко почали оточувати Хлебцова, щоб захопити його живим, але він стійко оборонявся. Командир відділення Ф. Єфіменко, побачивши, що життю Хлебцова загрожує небезпека, кинувся з своїми козаками на допомогу. Зім'явши противника, вони врятували командира і, наслідуючи його героїчний приклад, ввірвалися в ліс, порубали й захопили в полон багато пілсудчиків та їх обоз. За бої того дня командир полка Павло Безпалов був нагороджений орденом Червоного Прапора. Цю високу бойову нагороду одержали і командир 2-ї сотні 1-го полка Василь Хлебцов, і командир відділення Федір Єфіменко.

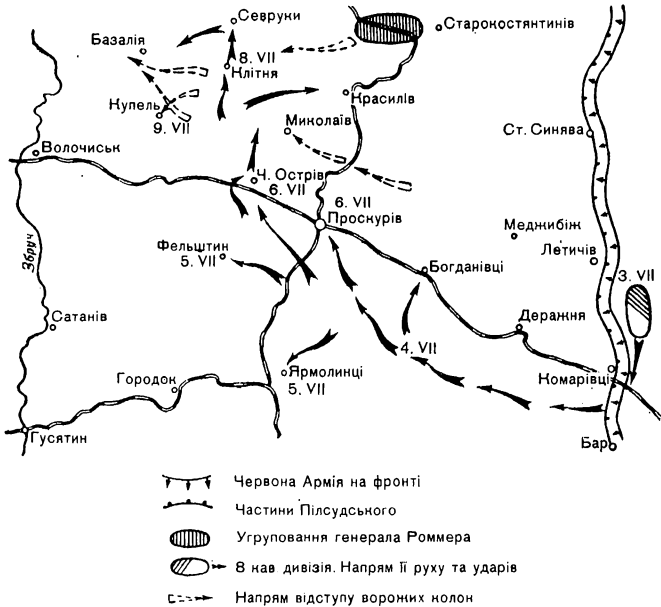
Увечері 4 липня дивізія підійшла до містечка Михамполя. Після короткого впертого бою, під час якого було знищено двісті інтервентів і близько 100 захоплено в полон, червоні козаки вступили в містечко, радісно зустрінути місцевим населенням.

Селяни тепло приймали своїх визволителів. Вони всіляко допомагали їм продуктами, а іноді й безпосередньо брали участь у боях.

Незважаючи на те, що петлюрівські агітатори на всі лади розхвалювали інтервентів, подільські селяни вороже зустріли появу непрошених гостей — білопольських загарбників. Ще більш зросла ненависть селян до чужинців тоді, коли на Поділля під прикриттям військ Пілсудського й Петлюри знову повернулися поміщики, власники цукрових і винокурних заводів. Люто ненавиділи селяни і жовтоблакитників. Найкраще про це говорять самі петлюрівці. В оперативному звіті штабу петлюрівської армії за 9 липня 1920 року відзначалось: «Села Іванківці та Горчишне, де в основному мешкає більшовицьке населення, повстали проти наших частин і вбили наших трьох козаків Волинської дивізії, які збирали підводи для вивезення цукру. Посланий туди загін вилловив призвідників, які були заслужено покарані, і повстання було ліквідоване. Хати цих повстанців були спалені».

Схема №4

Проскурівський рейд червоних козаків 3–9. VII 1920 р.

Встановивши кільцеву сторожову охорону і виславши сильні роз'їзди, дивізія розташувалася на ніч.

Незважаючи на пізній час, михампільські селяни не розходилися по хатах. Політпрацівники провели в селі мітинг, розповівши селянам про внутрішнє і міжнародне становище Радянської республіки, про переможний наступ Червоної Армії на Захід. Тут же михампільцям було роздано багато газет і листівок, а селянській бідноті — і трофейне майно.

В цю ж ніч з 4 на 5 липня командування дивізії послало розвідку на залізничну лінію Жмеринка — Проскурів. Здобувши потрібні відомості, радянські кавалеристи зруйнували залізницю в районі станції Богданівки, відрізавши шлях відступу польським бронепоездам і ешелонам, що знаходилися в Деражні. В оперативному звіті штабу армії УНР від 6 липня 1920 року петлюрівці зазначали, що червоні козаки навели «велику паніку на

частини 12-ї польської дивізії, яка відступила в невідомому напрямку і оголила наш правий фланг»¹.

Рано-вранці 5 липня дивізія виступила. По дорозі з Ярмолинців на Проскурів роз'їзд дивізії затримав легковий і санітарний автомобілі. В легковому автомобілі знаходилися декілька офіцерів з штабу 6-ї польської армії і два американські інструктори, які працювали при штабі армії.

Нагороджений за бої під Ярмолинцями колишній взводний 3-го полку Микола Харченко (нині мешканець Львова, полковник у відставці) так розповідає про ці події:

«Мій взвод увірвався на станцію Ярмолинці. Тут стояв військовий ешелон з боеприпасами, продовольством, обмундируванням. В класних вагонах розміщувався штаб головного інтенданта 6-ї польської армії. Білополяки не чекали нас. Від страху вони порозбігалися в поле і ліс, звідки періодично стріляли з гвинтівок.

Ми познімали замки з гармат, розбили приціли, зв'язок перервали, продовольство облили мазутом, паровоз зіпсували, в букси вагонів понасипали піску.

Другий ешелон, який стояв на перегоні, ми також захопили. Він віз худобу, свиней, птицю в Польщу. Ми випускали худобу з вагонів...

Розвідка донесла, що по шосе іде легкова машина. Ми організували засаду. Пасажири, що їхали в машині, чинили опір і були вбиті. Це були американці. Серед них один генерал. Ми забрали в нього документи і топографічну карту з бойовою обстановкою 6-ї польської армії. Під час цієї операції ми втратили двох козаків пораненими і одного коня».

Після полудня дивізія розташувалась на короткий відпочинок в селах Водички, Німчинці і Возниця.

Враховуючи високий бойовий дух бійців, начдив Примаков вирішив розділити сили і одночасно атакувати Проскурів, де знаходився штаб 6-ї польської армії, і Чорний Острів, в якому розміщувалися всі її бази. На Проскурів рушила 3-я бригада під командуванням В. Микуліна (комісар А. Генде-Роте), а 1-а бригада П. Григор'єва (комісар А. Сашков) повинна була взяти Чорний

¹ Оперативні документи штабу армії УНР, ч. I, Варшава, 1933, стор. 81.

Острів. 2-а бригада направлялася в село Педоси для прикриття тилу і як резерв командира дивізії.

Вночі 6 липня біля Чорного Острова 1-й полк був зустрінутий сильним вогнем ворога. Комбриг Григор'єв направив дві спішені сотні в лобову атаку з завданням прикувати до себе головну увагу пілсудчиків, а сам з рештою сил ввірвався в Чорний Острів з півночі. Інтервенти не витримали дружного натиску і почали відходити на захід. Але там їх зустріли козаки, що сиділи в засаді, і довершили справу розгрому.

Для спостереження за дальніми підступами до Чорного Острова Примаков вислав сильний роз'їзд 3-го полку на чолі з военкомом сотні Іваном Шуєвим.

Біля Ставчинців роз'їзд зіткнувся з кінним загonom Петлюри. Незважаючи на кількісну перевагу ворога, Шуєв з криком «ура!» першим кинувся на чолі свого невеликого загону в атаку. Охоплені панікою петлюрівці, залишаючи на полі бою багато вбитих і поранених, кинулися врозтіч. За цей подвиг Шуєв був нагороджений орденом Червоного Прапора.

При взятті Чорного Острова 1-а бригада, розгромивши польський гарнізон, захопила 130 вагонів з боеприпасами, обмундируванням, продовольством і один вагон з медикаментами, які були дуже потрібні Червоній Армії. Про бої в районі Чорного Острова розповідає колишній козак Лаврухін.

«Наша сотня одержала завдання висадити в повітря міст. Темної липневої ночі ми направилися до станції Мартинівка. Козаки не спали вже три ночі і їхали, дрімаючи в сідлах. Незабаром ми спішилися і направилися до мосту.

Сотник доручив Станіславу Янковському — в Червоному козацтві було чимало козаків-поляків — зняти вартового. Стась пішов. Слідом за ним поповз наш командир. Пролунав окрик вартового: «Стій, хто йде!» Стась відповів: «Свій, свій, жолнеж, нас розбили більшовики».

Стась, плигнувши вперед, наставив дуло гвинтівки на вартового. Той тільки крикнув: «Що пан робиш?». Ми роззброїли караул. Тим часом підійшли наші сапери. Незабаром до нас донісся вибух звідти, де був міст.

Раптом ми почули шум поїзда. Роздався гуркіт і тріск. Паровоз полетів у воду. На платформах були гармати та автомобілі. Наша атака зустріла незначний опір. Ли-

ше один козак був поранений. Ми налетіли на вагони, що залишилися цілими. Там були озброєні петлюрівці».

В той же час перед світанком 3-я бригада В. Микуліна підійшла до Проскурова. Лише за дві версти від застави ворог помітив червону кінноту і відкрив по ній вогонь. Але червоні козаки, не відповідаючи на постріли, галопом увірвалися в місто і зав'язали вуличні бої.

5-й полк Дьомичова атакував станцію, а 6-й Краскова — район Білгородських казарм і центр, де в будинку колишнього реального училища розміщався штаб армії Роммера. Захопивши штаб, сотня М. Скрипниченка оволоділа цінними документами, двома гарматами і великим обозом. Броньовий загін, багато петлюрівських чинів на грузовиках з установленими на них кулеметами прорвалися на шаленій швидкості через ряди 6-го полку і втекли на Кам'янець-Подільський. Петлюрівський Мазепинський полк підпалив міст через Буг і тікав на Миколаїв. Командарм білопольської армії Роммер, що знаходився з ударною групою під Старокостянтинівом, прилетівши на літаку, недовго покружляв над містом і взяв курс на захід.

Бригада пробула в Проскурові всього близько двох годин. Забравши з собою обози і документи польського штабу, вона залишила місто і вночі прибула в село Педоси, де і з'єдналася з рештою частин дивізії.

Паніка, про яку згадувалося в оперативному звіті петлюрівців, охопила і самих жовтоблакитників. Маючи, крім піхоти, 10 кінних полків, вони не наважилися на активні дії проти дивізії Червоного козацтва. В наказі по петлюрівській армії від 7 липня 1920 року передбачалися виключно оборонні дії проти червоних козаків: підривання мостів, руйнування залізничних колій, влаштування завалів тощо.

Опівночі на ім'я Примакова надійшла радіограма. Командарм Уборевич виносив подяку червоним козакам за успішні дії в рейді і дав їм завдання «продовжувати просування на Старокостянтинів з метою ліквідації роммерівської групи».

Вночі розвідка встановила, що з Старокостянтинова в район Миколаєва й Красилова перекидаються великі ворожі сили. Намагаючись перерізати їм шлях, Примаков вранці 7 липня направив свої частини в район села Зозулинці. Тут червоні козаки розгромили петлюрівську

бригаду в складі близько 2000 багнетів. Після розгрому червоними козаками ворожих гарнізонів Проскурова й Чорного Острова ворог під тиском дивізій 14-ї армії почав відступати по всьому фронту.

Командування польської армії вживало найжорстокіших заходів, щоб зупинити відступ своїх військ. Генерал Роммер в наказі по 6-й армії від 10 липня 1920 року писав:

1. «Полки повинні всіма заходами виправити тих солдатів, які проявили себе боягузами.

2. Кожний, хто тікає, повинен бути розстріляний на місці.

3. Всіх, хто був виявлений в не досить активній поведінці в бою, негайно віддати польовому суду»¹ і т. д.

Намагаючись всіма засобами підтримати дисципліну в армії, білопольське командування створило загороджувальні загони, які відкривали вогонь по своїх військах, коли вони відступали. Але й це не допомагало. Армія білополяків швидко розкладалася. В чималій мірі сприяла цьому велика робота червоних козаків серед військовополонених-поляків.

13-а дивізія легіонерів під натиском піхоти 60-ї дивізії залишила лінію Хмільник — Бар і почала відходити до Збруча. Через райони, зайняті червоними козаками, пілсудчикам доводилося пробиватися з запеклими боями. В ніч з 7 на 8 липня вони вклинилися в розташування частин 8-ї кавалерійської дивізії, відрізавши від неї 3-ю бригаду.

8 липня дивізія вела жорстокі бої з білопольськими військами в районі сіл Зозулинці, Великі Зозулинці, Купель. Вночі в штаб 2-ї бригади прийшли делегати від петлюрівської бригади, яка вирішила порвати з інтервентами. Не дочекавшись кінця переговорів, з'явилися в Красилів і кілька сот січовиків. Весь день 8 липня вони билися з легіонерами Пілсудського — своїми недавніми союзниками. Після рейду перебіжчики були передані 60-й дивізії для поповнення її поріділих рядів.

День 8 липня був дуже важким для червоних козаків. Коні й люди за чотири дні напружених боїв в глибокому ворожому тилу вибилися з сил. Боеприпасів не

¹ Див. В. Руднев, Крах білопольської окупації на Україні в 1920 р., К., 1941, стор. 122.

КОЗАКИ!

Не по приміру дідів і прадідів своїх йдете ви зараз класти свої буйні голови на широких просторах України.

Діди ваші і прадіди, славні запорожці і гайдамаки захищали своєю кров'ю і своїм життям робочий люд України перед наскоками турецьких султанів і татарських ханів. Вони проливали свою кров у завзятих довоглітніх боях з лютим ворогом робочого люду України, з бундючною польською шляхтою, котра захопивши Україну, заставляла її робочий люд томитися у важкому ярмі кріпацтва, у невспучій важкій праці на користь розгульних польських магнатів.

І от тепер, після того, як робочий люд України, вслід за робітниками і селянами Росії скинув з себе ярмо визиску і неволи розбив старий, прогнилий капіталістичний лад, прогнав капіталістів, фабрикантів, банкірів і поміщиків, царських офіцерів і генералів, коли робітники і селяне стали вже було братися до мирної одбудови зруйнованого 4-х літнього війноного краю, найшлися на Україні свої „рідні“ зрадники-запроданці робочого люду, всякі самозванні атамани з зрадником Петлюрою на чолі, котрі вслід за своїми предками, злої памяти розгульними атаманами і гетьманами стали продавати Україну на право й наліво.

Схаменіться, козаки, покіль не пізно! Бо інакше пятно ганьби не змиється з вашого чола і з тим пятном ганьби на чолі, як зрадники робочого люду ви зійдете у могилу. Робочий люд всего світу глядить на вас, як на катів, що вішають своїх братів за марну плату з гідких рук гнобителів і визискувачів.

Та ще пора, хоч і недовга, схаменуться, згадають слова великого поета, Тараса Шевченка:

—..Схаменіться, будьте люде,

Бо ляхо вам буде..—

Цей останій наш заклик до вас. Остання година всім ворогам робочого люду швидко наближається. Спішіть, козаки, розправтесь з підлими зрадниками і йдіть до нас, у наші червоні ряди змити пляму ганьби з свого чола. Вступайте в наші ряди Червоного Козацтва, щоб вкупі з нами піти на останній бій проти польської шляхти, щоб розбити її до тла. Ми подамо руку польському робітникові і селяннові і разом з ними підемо новим шляхом життя на з'устріч сонцю золотому, з'устріч нового ладу. Спільно візьмемось за мирний труд для добра всего робочого люду нашої славної Вольної Соціалістичної, Радянської України.

Червоні Козаки.

Видання Галицького Організаційного Комітету К. П. У.

Звернення червоних козаків до петлюрівського воїнства.

було. Характер місцевості, порізаної ярами й струмками, більше сприяв діям піхоти, ніж кінноти. А противник продовжував насідати. Особливо далася взнаки червоним козакам артилерія, яка стріляла з відкритих позицій і прямою наводкою. Білополяки билися з відчаєм приречених. Від перебіжчиків-січовиків та захоплених полонених стало відомо, що 8-й дивізії протистояли частини Старокосянтинівської групи ворога, яка так і не змогла завдати флангового удару по 1-й Кінній армії Будьонного.

В долині річки Случ, на невеликій території в трикутнику Клітня — Ординці — Базалія, відбувалися запеклі бої червоних козаків з білополяками. В цей же час 3-я бригада Микуліна в районі Михеринців один на один вела бої з колоною інтервентів, що накинулася на неї. Незважаючи на величезну перевагу в живій силі і техніці, білополякам не вдалося розбити оточених червоних козаків, які відбивалися клинками й скупим кулеметним вогнем.

Поранений в обидві ноги, залишився на полі бою під Зозулинцями командир взводу Тарас Юшкевич (пізніше командир 1-го полку). Йому подала першу допомогу під вогнем білополяків, а потім вивезла його в надійне місце медична сестра й бойовий козак 1-го полку Лідія Лівенцова.

Особливо складна обстановка створилася біля села Зозулинці. 8-й кавалерійській дивізії, на яку тиснули великі сили польських легіонерів, необхідно було переправитися через Случ. Біля мосту, утворивши пробку, скупчилися кавалеристи 1-ї та 2-ї бригад, обози, поранені. Переправу прикривав один полк.

Пілсудчики зосередили сильний артилерійський вогонь по рядах спішених кавалеристів. Бійці нервували. Примаков під'їхав до рядів, зліз з коня і звернувся до ад'ютанта:

— Борис, є закурити?

Кузьмичов, який добре знав свого начдива, поліз в кишеню за тютюном.

Примаков взяв тютюн, розпалив свою люльку, задимів.

— Ач, чорти, як шкварять! — сказав він і, повертаючи кисет Кузьмичову, додав:

— Ану, передай по рядах.

Козаки, поглядаючи на Примакова, що усміхався, забули про небезпеку, закурили, повеселішали. Наступ білополяків зустріли шквальним вогнем. Полк відійшов в повному порядку.

За відвагу, проявлену в боях у заплаві річки Случ, були нагороджені бійці 1-го полку — Сергій Минайко, Павло Михайличенко і Густав Шурман. Минайко на чолі півсотні стримував натиск великого загону противника і цим дав можливість всій 1-й бригаді переправитися через Случ. Успішним діям півсотні сприяли Михайличенко з своїм легким кулеметом «Льюїс» і Шурман, який обстрілював ворога з важкого «максима».

Увечері 8 липня роз'їзди червоних козаків зв'язалися з передовими частинами бригади Котовського, яка захопила Кульчини. Частини 8-ї кавдивізії зосередилися в районі містечка Купель, звідки зв'язалися з 60-ю дивізією, яка захопила Чорний Острів.

Так кавалерійська дивізія Примакова успішно виконала складне завдання. В результаті рейду червоних козаків по ворожих тилах була дезорганізована оборона білополяків, пошкоджений зв'язок бойових частин із штабом армії, що сприяло загальному успіху радянських військ. Противник змушений був відступити на захід на 120—140 кілометрів. Частини 14-ї армії, успішно просуваючись вперед, звільнили Старокостянтинів, Проскурів і 9—10 липня вийшли на лінію річки Збруч.

Червоні козаки вивели з строю близько 5000 ворожих солдатів, зруйнували три залізничні станції, висадили в повітря три мости, захопили близько 1000 вагонів військового спорядження та боеприпасів, 20 паровозів, близько 500 повозок і 300 коней, значна частина яких була роздана селянській бідноті. Крім того в боях між селами Сорочодуби і Клітня червоні козаки розгромили петлюрівську піхотну бригаду, захопили в полон 400 ворожих солдатів, 100 кулеметів, великий обоз, багато спорядження і зброї¹.

Успішним рейдом по ворожих тилах червоні козаки зірвали плани білопольського командування, яке намагалось завдати удару 1-й Кінній армії з тилу і з флангу. Дивізії 1-ї Кінної армії з ліквідацією загрози їх лівому

¹ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр. Том третій, стор. 301.

флангу оволоділи Шепетівкою. «Червоні козаки розгромили штаб польської 6-ї армії... Сміливий рейд червоних козаків по тилах противника дезорганізував ворожу оборону, порушив зв'язок бойових частин ворога з штабом 6-ї армії і тим самим сприяв загальному успіху наступу радянської 14-ї армії»¹.

Успішно діяли і війська Західного фронту. 11 липня вони визволили столицю Білорусії — Мінськ і, переборюючи впертий опір ворога, продовжували наступ на Захід.

На кінець липня 1920 року Україна і Білорусія були повністю очищені від іноземних загарбників та їх буржуазно-націоналістичних прихвоснів.

В ГАЛИЧИНУ. СТРИЙСЬКИЙ РЕЙД

Пілсудський всіляко намагався привести в порядок свої війська, розгромлені на Україні. Ворог розраховував, що Червона Армія надовго затримається біля річки Збруч, вздовж якої тягнулися міцні укріплення, споруджені під керівництвом французьких інженерів.

Центральний Комітет партії, Радянський уряд дали вказівки командуванню продовжувати наступ на Захід з метою повного розгрому ворога і подання допомоги трудящим Західної України, Західної Білорусії, Польщі в їх справедливій боротьбі за свободу.

Підготовка до нового етапу боротьби з білопольськими загарбниками відбувалася в надзвичайно складних умовах. Підтягнувши резерви, ворог продовжував чинити шалений опір. Відчувалася загальна перевтомленість радянських військ, які зазнали великих втрат. З виходом військ до Збруча, до колишнього державного кордону, серед відсталої частини бійців з'явилися нездорові настрої. Все частіше можна було почути: «Шляхту вигнали, Україну визволили, пора й по домівках».

В цей час політичний апарат дивізії мав уже великий досвід роботи в найрізноманітніших умовах. Зміцнили партійні організації Червоного козацтва.

Політпрацівники роз'яснювали червоним козакам необхідність уважного, чуйного ставлення до галицьких селян, підкреслюючи, що по поведінці наших військ вони

¹ История гражданской войны в СССР, том 5, стор. 141.

будуть оцінювати і Радянську владу. Широко розгорнулася й культосвітня робота. Лише в стройових частинах дивізії працювало 24 культосвітні комісії. Діяльність їх була досить широкою і багатогранною. Вони створювали школи по ліквідації неписьменності, червоноармійські бібліотеки, розповсюджували газети й листівки, проводили голосні читки книг, газет, ставили спектаклі.

Бійці дивізії розуміли, що простягнути руку допомоги галицьким братам, які знемагають в шляхетській неволі, бити тут інтервентів, щоб полегшити виконання завдання військ, які наступають на лігвище Пiлсудського — Варшаву, є їх священним обов'язком.

На Збручі протягом двох тижнів відбувалися жорстокі бої. Нелегко було форсувати річкову перешкоду, посилену різноманітними інженерними укріпленнями. Вогонь французьких далекобійних гармат «Канне» завдавав великих втрат червоним військам. Проте біля Волчківців, недалеко від Волочиська, піхоті 60-ї дивізії вдалося форсувати Збруч. За нею переправилася 1-а бригада червоних козаків. Полк Пантелеймона Романовича Потапенка, підійшовши до сіл Токи й Скорики, атакував пілсудчиків з тилу. Батареї противника відкрили масований вогонь по 1-й бригаді. Зазнавши великих втрат — поранені були 30 бійців, а також комбриг Петро Петрович Григор'єв і помічник командира бригади Самусь, — червоні козаки відійшли на східний берег Збруча.

Данило Самусь був одним з активних організаторів Комуністичної Спiлки Молоді в Чернігові. Під час австро-німецької окупації він перебував на нелегальній роботі в Києві. Гетьманській розвідці вдалося вислідити й арештувати його. Розправа була короткою: кати вивели комсомольського вожака на кручі Купецького саду, кілька разів вистрілили в упор, пішли. Нічна прохолода привела Самуся до пам'яті. Тяжко поранений, він доповз до близьких друзів, які й переховали його. Восени 1919 року Самусь добровольцем вступив до Червоного козацтва і не раз демонстрував чудеса безстрашності і хоробрості в боях з денікінцями. Вмираючи на полі бою біля Збруча, Данило, зібравши останні сили, сказав: «Прощайте, товариші! Передайте хлопцям — вперед! Нехай відплатять за мене».

24 липня полки 60-ї дивізії, форсувавши Збруч, зайняли Підволочиськ. 3-я бригада, якою тепер командував

М. Дьомичов, завдаючи ударів через Токи по тилах загарбників, розбила два батальйони і захопила багато французьких солдатів з кулеметами на грецьких ішаках. Ці підрозділи інтервентів прибули з Салонікського фронту (Греція), з армії генерала Франше д'Еспере, битого в 1919 році на півдні України.

Наступного дня 2-а бригада червоних козаків під командуванням В. Микуліна, оволодівши Тернополем, вийшла на лінію ріки Серет. В цей же день 3-я бригада тричі наступала на Збараж, і лише третя її атака завершилася успіхом. В боях за Збараж відзначився переведений з 1-ї бригади новий командир 6-го полку Василь Гаврилович Федоренко, нагороджений за цю операцію орденом Червоного Прапора. Йдучи завжди в перших рядах, запалював червоних козаків на перемогу комісар 3-ї бригади комуніст Альберт Генде, учасник революційних подій 1905 року в Лодзі, полум'яний захисник завоювань Жовтневої революції в Росії, а пізніше — заступник голови Московської міськради.

Після форсування річки Серет червоних козаків перекинули до Підкаменя — Радзівілова, в проміжок між піхотою 45-ї дивізії і Кінною армією Будьонного, яка вела запеклі бої з противником в районі Брод. Під ударами Кінної армії і групи Якіра в районі Броди — Підкамень, а також 8-ї кавдивізії під Золочевом, інтервенти почали відкочуватися на захід. Радянські війська направилися до Львова — серця Галичини. Тепер червоні козаки йшли між групою Якіра і 60-ю дивізією.

«Перехоплений нами опернаказ по 6-й польській армії дав в руки нашого командування всі розрахунки противника... Він повинен був затриматися й укріпитися по лінії річок Буг, Золота Липа... Наша кіннота директив не мала через відсутність зв'язку з штабом армії. Завдання начальнику дивізії (червонокозачої) здавалося зрозумілим — швидким кидком вперед захопити переправи через р. Золота Липа»¹, — писав В. Примаков. Поставлене перед собою завдання дивізія виконала.

18 серпня полки Примакова залишили далеко Золоту Липу і Гнилу Липу. Пройшовши за день 40 кілометрів,

¹ В. Примаков, Рейд Червоноказацької дивізії на Стрий (в Галицині) в августі 1920 года. «Красная Армия. Вестник Военно-научного общества при Военной Академии», 1921, № 7—8, стор. 25—26.

червоні козаки опинилися в районі Бібрки в глибокому тилу противника. На дорогах, що ведуть до Львова, було затримано кілька сот екіпажів — перелякані раптовою появою червоних, тікали з своїх фільварків галицькі поміщики.

Основна маса населення радо зустрічала радянські війська. Лише незначна частина, що знаходилася під впливом шаленої шовіністичної агітації пілсудчиків та українських буржуазних націоналістів, дивилася на Червону Армію як на стару царську армію, з недовірям ставлячись до неї. Тому необхідно було виявляти величезну обережність і витримку, щоб не піддатися на провокації, роз'яснити населенню різницю між старою і новою арміями, розкрити мету свого походу на західно-українські землі, розказати населенню про національну політику Радянської влади.

Політпрацівники дивізії проводили мітинги, на яких роз'яснювали мету свого походу, суть Радянської влади, її національну і земельну політику. Така діяльність не тільки викликала прихильне ставлення населення. Чимало робітників, селян подавали допомогу радянським військам у здійсненні їх благородної місії. Як доповідав 20 серпня продпрацівник 5-го полку червоних козаків, населення 17 сіл, які входили в район його діяльності, охоче постачало Червону Армію пшеницею й житом¹.

18 серпня радянська кіннота перервала залізничне сполучення на лініях Львів — Бржезани, Галич — Львів і захопила в полон понад 100 солдатів польської армії. Після короткого мітингу, проведеного комісаром бригади Генде, з полонених взяли слово, що вони більше не воюватимуть з червоними військами, і відпустили їх додому. В цьому та інших подібних мітингах брали участь також інструктор Політвідділу червоних козаків Томашевич (Болеслав Берут), командир полку Іван Хвистецький — домбровський шахтар та інші червоні козаки-поляки.

До ночі полки зайняли район Сарники — Лани — Бібрка. Ще вдень ординарець начдива Й. Якіра повідомив, що Кінна армія взяла Буськ і направляєтся на Львів. Туди ж іде й 45-а дивізія. Директив для 8-ї кав-

¹ Українська РСР в період Громадянської війни 1917—1920 рр. Том третій, стор. 354—355.

дивізії ординарець не привіз. Тому начдив вночі терміново скликав широку нараду в Сарниках, на якій обговорювалося питання про дальший напрямок рейду. Вирішено було вести червонокозачу дивізію на Стрий.

«Полкам було наказано: «Вважати себе в рейді», — писав В. Примаков. — Наказ цей був прочитаний в сотнях, командах і батареях, він викликав величезне піднесення серед звичної до нападів на ворога козачої маси».

Вранці 19 серпня дивізія виступила в похід. 1-а бригада під командуванням П. Потапенка направилася на Ходорів. Місто було взяте з бою. Червоні козаки захопили 200 полонених, 7 кулеметів, гармату, 16 паровозів і 6 ешелонів з військовим майном.

В цей час частини 2-ї бригади Микуліна атакували Жидачів. Станцію, яку вперто охороняли білополяки, вдалося взяти лише після повторної атаки. Бронепоезд противника не зміг допомогти пілсудчикам — кавалеристи заздалегідь встигли перервати залізничне сполучення. В Жидачеві червоні козаки захопили 60 полонених і 2 кулемети.

Ворожа піхота, яка обороняла місто й станцію Миколаїв, була зім'ята 3-ю бригадою Дьомичова. На станції було захоплено багато ешелонів з цінним вантажем, який був розданий місцевому населенню. Два вагони з динамітом козаки направили до мосту через Дністер і висадили міст у повітря.

За один тільки день 19 серпня 8-а червонокозача дивізія пройшла з боями 50 кілометрів, захопила три міста, перервала зв'язок на двох залізницях, взяла в полон 400 ворожих солдатів і великі трофеї. Полонених згодом розпустили по домівках. В цей час група Якіра (45-а і 47-а дивізії) з боями просувалася на Львів.

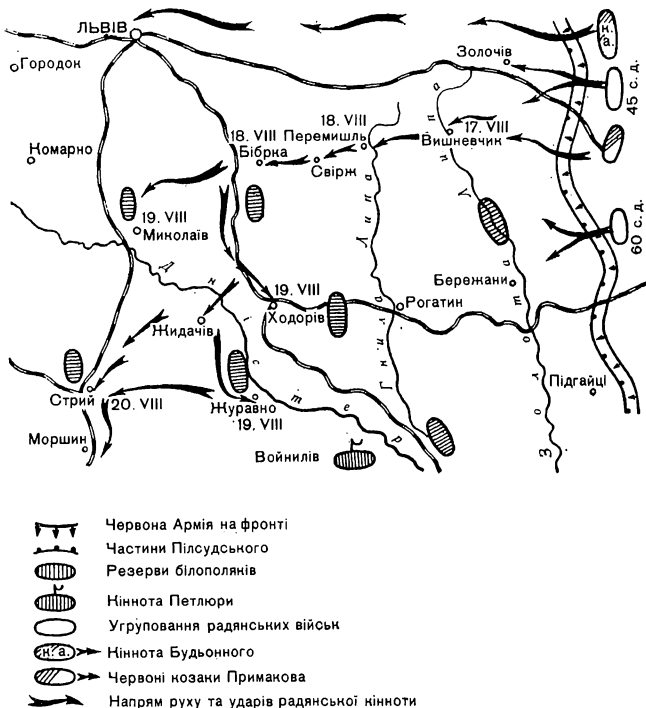
Наступного дня 8-а червонокозача дивізія направилася на Стрий. На марші колону кінноти атакували літаки з американської ескадрильї майора Фаунт Лероя, що базувалася у Львові, але бомбардування не зупинило колони. Щоб спантеличити противника, полки повернули назад. Аероплани, покружлявши з півгодини в повітрі, залишили кінноту в спокої. 4-й полк А. Карачаєва Примаков послав на Журавно для ліквідації ворожих обозів, які переправлялися через Дністер. Успішно виконавши це завдання, полк приєднався до дивізії.

Взяти Стрий було наказано 3-й бригаді, посиленій

3-м полком, яким замість пораненого під Нущею Івана Хвістецького командував Федір Спаський. 1-а бригада вела дальню розвідку і охороняла фланги атакуючих. 4-й полк залишався в резерві. Щоб відрізати шляхи відступу бронепоездам і ешелонам, скупченим на станції

Схема №5

Рейд червоних козаків на Стрий 18–22. VIII 1920 р.

Стрий, в сторону Белехува, Сколе, Дрогобича і Львова були надіслані спеціальні загони для руйнування залізниць.

П'ятий полк дивізії в пішому строю повів атаку на ворожу піхоту, яка захищала переправи через численні річечки і струмки, що були природною перешкодою на підступах до Стрия з півдня. Атака затягнулася. На допомогу атакуючим прийшов 6-й полк Федоренка. Крики «ура», що лунко роздавалися в Карпатах, тупіт копит

козачих коней по мосту приголомшили ворога. Спішившись на галопі, вершники розкидали наспіх побудовані ворогом барикади, а потім скочили в сідла і знову рушили вперед. Пілсудчики в паніці відступили. Захоплені в Стрії полонені виявилися колишніми денікінцями — в Польщі з них було сформовано так звану «3-ю російську армію», якою командував генерал Перемикін.

«Ще навколо тріщали кулемети, ще в місті був ворог, — згадує лєнінградець Г. Сазикін, — а наша передова сотня, проходячи вночі головною вулицею Стрия, заспівала гімн. Із строю доносилися російські, українські і естонські слова. І якою б мовою не виконувався «Інтернаціонал», він був зрозумілий і навіки залишиться зрозумілим пролетарям всіх країн. Попереду сотні, вимальовуючись на темному фоні Карпат, колихався наш полковий прапор, на якому було написано: «Дорогу, буржуазія, твої могильщики ідуть».

Які ж були результати Стрийського рейду?

Дивізія, пройшовши по тилах ворога понад 200 кілометрів, захопила 5 міст, зруйнувала залізничні вузли в Стрії і Ходорові, в 20 місцях підірвала залізниці, знищила продовольчі та інтендантські склади противника і вивела з строю близько 1500 пілсудчиків. Завдяки рейду був перерваний зв'язок фронтних військ противника з своїм тилом і з вищим командуванням. В результаті Стрийського рейду 8-ї кавдивізії інтервенти не змогли закріпитися на вигідних рубежах річок Золотої Липи та Бугу і змушені були під натиском піхоти 14-ї армії відступати в глиб Галичини до Львова.

Стрийський рейд дав не тільки військовий, але й великий політичний ефект. Червоні козаки були першими представниками Радянської влади на визволеній землі. З їх уст галицькі селяни і робітники почули багато нового про Червону Армію, про те, як живуть їх брати в Радянській Україні, про політику молоді Радянської держави. Місцеве населення охоче вступало в ряди Червоного козацтва.

Навіть вороги змушені були визнати велике значення визвольного походу Червоної Армії для політичного прозріння трудящих Галичини. У звіті розвідки штабу петлюрівської армії за період з 1 по 9 серпня 1920 року відзначалося: «Шалена агітація більшовиків починає впливати досить широко. Спостерігається добровільний вступ

галичан в Червону Армію. З Пробужна записалося 120 добровольців...»

Рейд червоних козаків, які донесли революційні прапори до підніжжя Карпат, сколихнув трудове населення Західної України, яке перебувало під гнітом польської шляхти. Селяни Галичини, з тріумфом зустрічаючи червоних бійців, все тісніше згуртовувалися навколо тимчасового крайового органу Радянської влади — Галицького ревкому, який перебував у Тернополі.

В дні Стрийського рейду в Карпатах В. Бекешом була утворена Бойківська радянська республіка, яка мужньо трималася кілька днів.

На відзнаку тієї знаменної події в 1970 році новий міст в Стрию було названо ім'ям «Червоного козацтва». В тому святі брало участь багато ветеранів примаківського корпусу.

НА ШЛЯХАХ ДО ЛЬВОВА

Стрийський рейд Червоного козацтва збігався з початком невдач радянських військ на головному — Західному фронті. Незважаючи на те, що в результаті цього рейду війська 14-ї армії, зломивши опір польських частин, наблизилися до Львова, взяти його вони не змогли.

Що ж відбулося на головному операційному напрямі?

Війська Західного фронту — 3-я, 4-а, 15-а, 16-а армії, Мозирська група, охоплені високим наступальним поривом, без упину гнали білополяків на Захід, пройшовши з боями сотні кілометрів. 14 серпня 15-а армія вже штурмувала позиції на підступах до Варшави. Передові частини 4-ї армії та Кінного корпусу Гая, досягнувши Влоцлавська, стали загрожувати польській столиці з північного заходу. Переоцінюючи свої сили й недооцінюючи противника, командування Західного фронту не турбувалося про закріплення завойованих позицій. Дуже відстали тили з боеприпасами, продовольством, резервами. Війська надзвичайно втомилися, зазнали втрат. В деяких полках 16-ї армії налічувалося тільки по 160—250 багнетів.

В іншому становищі опинився противник. При допомозі Антанти, зокрема французьких інструкторів, пошар-

пані польські війська були переформовані і забезпечені іноземною зброєю, одягом і амуніцією. 10 свіжих дивізій були поставлені на оборонні рубежі на підступах до Варшави. Керівництво збройними силами ворога фактично було зосереджено в руках французького генерала Вейгана і його штабу. Зібравши міцний кулак на річці Вепрж, Пілсудський 16 серпня 1920 року завдав контрудару по тилу і флангу Західного фронту. Водночас з боку Варшави перейшла в наступ 1-а армія легіонерів. Радянські війська, втомлені й поріділі на той час, не витримали сильного натиску ворога і змушені були відступати.

До негативних наслідків привела також відсутність взаємодії між радянськими фронтами. Замість того, щоб допомогти Західному фронту розвинути успіх і оволодіти Варшавою, командування Південно-Західного фронту (Єгоров, Сталін) в кінці липня — на початку серпня спрямувало зусилля військ на виконання самостійного завдання — взяття Львова. Це суперечило рішенню ЦК РКП(б) від 5 серпня 1920 року, яке зобов'язувало головкома зміцнити Західний фронт шляхом передачі йому 12-ї, 14-ї і 1-ї Кінної армій Південно-Західного фронту. Але ця передача військ надто затягнулася, що означало по суті невиконання директиви головкома з боку командування Південно-Західного фронту. Дії радянських фронтів у різних напрямках розпорошували їх сили, що створило сприятливі умови для військ буржуазної Польщі, які перейшли в наступ.

В той час, коли група військ Якіра і 60-ї дивізії атакувала підступи до Львова, 23 серпня червоні козаки одержали наказ вдарити на Комарно—Городок, щоб цим самим сприяти успіху радянських дивізій.

24 серпня 2-а бригада червоних козаків перейшла в наступ, але білополяки, що обороняли Миколаїв, відтіснили її. До Комарно — Городка червоні козаки пробитися не змогли. Та в цьому не було вже й потреби. 45-а і 60-а дивізії під натиском переважаючих сил ворога почали відходити від Львова.

Протягом тижня йшли бої між пілсудчиками й червоними козаками, які утримували містечко Свірж. Кілька разів парк на західній околиці і центр містечка переходили з рук в руки. В хід ішли гранати, а часто бої кінчалися штиковими ударами. Кінець кінцем стійкість червоних козаків перемогла — містечко залишилося за ними.

Петлюрівська кіннота, вважаючи, що настав її час, напала на тили 41-ї дивізії і захопила місто Підгайці. Загроза нависла над Тернополем, в якому знаходився Галицький ревком. 8-а кавалерійська червонокозацька дивізія одержала наказ перейти в новий район і ліквідувати прорив. Гайдамаки не забули ще клинків Червоного козацтва і після перших же сутичок з хоробрими червоними бійцями в районі Галич — Станіслав відкотилися за Дністер.

Під час цієї операції велику мужність виявив колишній харківський друкар Дмитро Хлонь, який командував у той час 3-м полком. Попавши під Станіславом в оточення, його полк в кінному строю кинувся на бойові колони окремої дивізії Омеляновича-Павленка (молодшого) і пробився до своїх.

8-а кавалерійська дивізія за наказом командарма 14-ї армії перейшла в район Рогатина, який оборонявся бригадою польських уланів. Але в цей час противник одержав підкріплення: прибула свіжа піхотна дивізія. Успіх під Варшавою дав Пiлсудському можливість перекинути в Галичину нові сили. Добре знаючи, що вдруге добратися до Дніпра їй не вдасться, шляхта намагалася до початку мирних переговорів вийти хоч би до Збруча. Радянські війська під натиском переважаючих сил противника почали відходити. Білополяки посилено наступали на червонокозацьку дивізію.

Батальйон львівських волонтерів — «охотників», одягнених в чорні шинелі, наступав суцільними рядами на село Княгнице. 1-й полк під командуванням Володимира Примакова направився їм назустріч і був обстріляний вогнем бронепoїздів. Противник встиг заволодіти висотами, що панували над місцевістю. Полку залишалося або відступити, або ж піти на ризиковану атаку висот, зайнятих противником. Козаки прийняли сміливе рішення: атакувати висоту. Незважаючи на великі втрати, заподіяні ворожим вогнем, козаки вихором вилетіли на висоту і кинулися на Львівський батальйон. 2-й полк підтримав атаку 1-го. Червоні козаки взяли в полон багато ворожих солдатів і офіцерів.

Особливо відзначилися в цьому бою сотники 2-го полку Марійчук і Шулейко, які атакували легіонерів кінним строєм. За проявлений героїзм відважні воїни були нагороджені орденами Червоного Прапора.

Але в Пiлсудського було чимало iнших батальйонiв. Шалена нацiонал-шовiнiстична i релiгiйна агiтацiя, поспiшно прийнятiй сеймом закон про земельну реформу забезпечили приплив в армiю добровольцiв з мiщан, iнтелiгенцiї, студентiв, гiмназистiв та обманутих селян. Сформованi з них частини зразу ж кидали в бiї.

Невдачi пiд Варшавою не зломали бойового духу вiйськ 14-ї армiї. Впертi бої кипiли пiд Рогатином. Мiсто кiлька разiв переходило з рук в руки. Кiлька разiв червонi козаки разом з пiхотою 60-ї дивiзiї йшли на приступ Чортової гори. Взяв її 6-й полк червоних козакiв пiд командуванням Федоренка.

Командир сотнi 1-го полку Костянтин Наливко смiливим ударом з тилу дезорганiзував ряди бiлополякiв, чим i сприяв успiху 6-го полку. Поранений Наливко залишився командувати сотнею. За вiдвагу, проявлену в цьому бою, вiн був нагороджений орденом Червоного Прапора.

В бою за Рогатин смертю героiв полягли командир дивiзiону розвiдникiв москвич Сергiй Глот i сотник 6-го полку Мурашко. В ар'єргардних галицьких боях смертю хоробрих загинув i помічник командира 5-го полку Поух, пiднятий на штики бiлополяками¹.

Але успiх пiд Рогатином не мiг змiнити ходу подiй. Ворог мав значну перевагу в силах. Пiхота вiдступала. В стрiлецьких полках нараховувалося по 200 багнетiв.

Скориставшись перевагою сил, ворог знову захопив Рогатин. 8-а червонокозака дивiзiя 16 вересня 1920 року одержала наказ термiново йти на Пiдгайцi, де знову орудувала кiннота жовтоблакитникiв. Як i ранiше, комунiсти проводили велику виховну роботу серед козакiв. Червонцi мiцно тримали свої клинки не лише при маршi вперед, а й при вiдступi.

Шлях 8-ї кавалерiйськiй дивiзiї, яка поспiшала до Пiдгайцiв, перегородила велика колона пiлсудчикiв. Почуваючи себе переможцями, вони пiд звуки оркестру направлялися на схiд до Шумлян. Комбриг Дьомичов прийняв рiшення обiйти колону. Виявивши червоних козакiв на своїх флангах i в тилах, бiлополяки згуртувалися, пiдтягнули застави й ар'єргарди, зайняли панiвнi висоти.

¹ Червонi слiдопити Захiдної України найшли могiлу бойових козакiв i зараз там споруджено монумент.

Вогнем кількох артилерійських батарей пілсудчики обстріляли район Шумлян, зайнятий 1-ю і 2-ю бригадами червоних козаків.

Після артилерійської підготовки білополяки, спустившись з висот, повели навальну атаку на Шумляни і вдерлися на околицю міста. Але контрманевром радянської кінноти вони були відбиті. 4-й полк Карачаєва, підтриманий бійцями з бригади Григор'єва, залишивши коноводів в селі, пішим строем пішов у наступ по схилах висоти «383».

В цей час артилеристи Зюки відкрили влучний вогонь по висоті «383», чим дали можливість 6-му полку Федоренка вдарити з тилу по ворожій артилерії і захопити дві гармати. 1-й полк, не чекаючи наказу, полетів кінним строем в атаку, але противник міцно утримував висоту. Приклад бійців Володимира Примакова наслідували і козаки 4-го полку, проте їх атака також була відбита.

За наказом начдива Примакова гармати посилили вогонь по висоті. Пілсудчики, приголомшені наполегливими атаками козаків, почали нервувати. Їх вогонь був уже не такий влучний. Червоні козаки, підтримані вогнем всіх гарматних стволів безстрашного Зюки, знову кинулись на ворога. Незабаром козачі шаблі заблищали над головами ворожих наводчиків. Пілсудчики-піхотинці, не сподіваючись на порятунок, чинили шалений опір, але козаки, піднявшись на гребінь висоти, були вже господарями становища. Шумлянська колона інтервентів і її артилерія перестали існувати.

Полки легіонерів, що наступали праворуч і ліворуч від шумлянської колони, довідавшись про розгром останньої, почали просуватися обережніше. Проте вони не зупинилися: петлюрівська кіннота послужливо розчищала їм дорогу.

17 вересня червоні козаки відходили до Серета разом з 123-ю бригадою 41-ї дивізії. Інтервенти неодноразово намагалися розгромити цю ізольовану піхотну колону, але щоразу на перешкоді їм ставали клинки радянських кавалеристів.

Ворог, спішаючи до Збруча, заповнив усі дороги своїми військами. Ухиляючись від бою з переважаючими силами противника, 8-а кавдивізія, охороняючи своїх товаришів-піхотинців, часто змушена була пробиватися до своїх через поля і ліси.

Наступного дня стало відомо, що петлюрівці, захопивши в Теробовлі штаб 41-ї дивізії, своєю кіннотою прорвалися до Тернополя. Група Примакова, маючи попереду кінноту і позаду досить активну піхоту ворога, опинилася в дуже важкому становищі. А надвечір роз'їзди привели до Примакова пійманих ними гайдамаків і друкарку штабу 41-ї стрілецької дивізії, яка втекла з петлюрівського полону. Вони підтвердили відомості, які були в штабі, про вихід Тютюнника в тил радянських військ і захоплення ним Волочиська.

Попереду на кожному кроці дивізію підстерігала небезпека, але залишатися на місці теж не можна було. В ніч з 18 на 19 вересня 8-а кавдивізія здійснила один з найважчих переходів.

Петлюрівці зі сходу і пілсудчики, що тиснули вже на похідні застави червонців з заходу, могли от-от зімкнути кільце оточення. Патронташі були порожні, але не здригнулися червоні козаки і перед лицем грізної небезпеки. На літучих мітингах вони поклялися битися до останнього подиху, але не здаватись ворогу.

О 24 годині 20 вересня червоні козаки двома щільними колонами вирушили на схід. Після важкого напруженого маршу вдалині заблищала срібна стрічка Збруча. У Волочиську червоні козаки з'єдналися з частинами 60-ї дивізії.

Бої на Збручі тривали протягом тижня. В кінці вересня частини противника перейшли в наступ. 14-а армія під натиском пілсудчиків і гайдамаків Петлюри змушена була відійти ще далі на схід на лінію Старокостянтинів — Проскурів.

З болем у серці проводжали трудящі Західної України війська Червоної Армії. Їх перебування там назавжди залишилось у пам'яті народній, викликало у трудящих віру, що визволення Галичини від панського гніту прийде зі Сходу, що настане час і Західна Україна возз'єднається з Радянською Україною. Свою тугу і надію вони виливали в піснях і думках. В одній з таких пісень «Про Приймака», досить популярній у свій час, говориться:

«Ой, Приймаче, Приймаче,
Ти слашний козаче,
За твоїми червонцями
Галичина плаче.

Ой, вона ж плаче,
Та ще й виглядає,
Ой, чи скоро сонце,
Для неї засяє...»¹.

Польща була виснажена антинародною війною і, незважаючи на опір урядів країн Антанти, змушена була в жовтні підписати перемир'я, а потім і мир. Вперше після трьох років громадянської війни червонокозачі полки одержали заслужений, але занадто короткий відпочинок. Ворог не дрімав.

¹ Ця пісня була популярною серед червоних козаків уже в 1922 році. Вона співалася на мотив відомої української народної пісні «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці».

РОЗГРОМ ПЕТЛЮРІВЩИНИ ТА ОТАМАНЩИНИ

ЛІКВІДАЦІЯ ПЕТЛЮРІВСЬКОЇ АРМІЇ

За умовами перемир'я війська буржуазно-поміщицької Польщі відійшли до Збруча. Ріка Збруч, по якій проходив колишній державний кордон з Австро-Угорщиною, ставала прикордонною лінією не лише між двома країнами, а й між двома світами — соціалістичним і капіталістичним.

Пілсудський, відтягнувши свої сили за кордон, залишив на захопленій ним території війська Петлюри. Польські магнати, що не зуміли власними силами повернути свої колишні латифундії і цукрові заводи Правобережжя, вирішили ще раз спробувати зробити це за допомогою свого васала.

В жовтні 1920 року армія жовтоблакитників займала плацдарм 150×150 кілометрів — від Дністра до Південного Бугу. Петлюра, неодноразово битий радянськими військами та партизанами України, вирішив востаннє спробувати щастя. Одержавши від Пілсудського велику допомогу, він знову створив армію в 35 000 багнетів і 5000 шабель, зайнявши нею фронт від Мурафи до Летичева.

Петлюра встановив зв'язок з Врангелем, прийнявши вимогу забезпечити за ним владу «над усіма збройними силами і забезпечення загальнодержавних інтересів»¹. Прийняття цієї вимоги по суті означало позбавлення ук-

¹ Журн. «Красный архив», 1930, № 40/3, стор. 34.

раїнського народу свободи й національної незалежності. Цим самим петлюрівці ще раз викрили себе перед українським народом як його найлютіші вороги.

Згідно домовленості між петлюрівцями і врангелівцями перші обіцяли найближчим часом почати наступ на фронті від Могилева-Подільського на Вінницю і таким чином подати допомогу білогвардійським військам в їх боротьбі проти Червоної Армії. На плацдарм, зайнятий петлюрівцями, з Польщі направлялись білогвардійські формування під командуванням генерала Перемижкіна, так звана 3-я російська армія. Остання повинна була виступити разом з петлюрівцями і пробитися на з'єднання з врангелівською армією¹.

Проти Петлюри стояла 14-а армія під командуванням І. Уборевича в складі чотирьох стрілецьких дивізій, кавбригади Котовського, 8-ї дивізії Червоного козацтва і 17-ї кавалерійської дивізії. Дві останні дивізії наказом по Південно-Західному фронту від 26 жовтня 1920 року були зведені в 1-й Кінний корпус Червоного козацтва під командуванням В. Примакова.

Нечисленна 17-а кавалерійська дивізія, що прибула з Мозирської групи, була укомплектована кубанцями. На чолі її був поставлений командир 2-ї бригади червоних козаків Володимир Микулін. Пізніше — влітку 1921 року — 17-а дивізія була поповнена кавалеристами-українцями і утворила 2-у Чернігівську червонокозачу дивізію. 8-у кавдивізію перейменували в 1-у Запорізьку червонокозачу.

З 12-ї армії в розпорядження Примакова була передана і башкирська бригада з трьох полків. Вона хоробро билася під Петроградом з військами Юденича і під Києвом та Ковелем — з білополяками Пілсудського. Командиром бригади був відважний і мужній О. В. Горбатов.

17-а дивізія і башкирська бригада, які щойно прибули, займали район Літина, 8-а кавалерійська дивізія — район Красного під Жмеринкою. В полках, які готувалися до нових, вирішальних боїв з запеклим ворогом, проходило напружене військово-політичне навчання.

В штабі 14-ї армії стало відомо, що Петлюра, виконуючи волю Пілсудського і його паризьких хазяїв,

¹ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр. Том третій, стор. 421.

збирається перейти в наступ 11 листопада. План жовтоблакитників був такий. Група генерал-хорунжого Удовиченка в складі 3-х дивізій мала стримувати найбільш небезпечного противника — радянську кінноту — на південній половині плацдарму, де круті береги кожної з 15 приток Дністра являли собою серйозну перешкоду для кавалерії. Тим часом на північній — рівнинній половині плацдарму, в районі Деражня — Летичів, повинна була розгорнутися група генерала Загородського. До неї, крім петлюрівських військ, входила 3-я російська армія Перемикіна, що складалася з колишніх денікінців, які втекли з Правобережжя до панської Польщі. На цей ударний кулак покладалося відповідальне завдання — відкинути нечисленні полки 24-ї і 60-ї радянських дивізій і на їх плечах увірватися в Жмеринку і Вінницю. А там, говорили петлюрівці, рукою подати і до Києва. «Самостійники» розраховували також на допомогу великих куркульських банд, яких в жовтні 1920 року, за неповними даними, діяло на Україні кілька десятків, в яких налічувалося понад 23 тисячі чоловік.

Щоб зламати плани ворога, командування вирішило випередити його і перейти в наступ 10 листопада. 8-а дивізія під командуванням нового начдива Дьомичова одержала наказ командира корпусу Примакова — прорвати петлюрівський фронт і, направившись рейдом на Могилів, відрізати кінноту жовтоблакитників від їх основних сил.

Уже в перший день наступу бригада Григор'єва завдала поразки петлюрівцям у селах Шостаківці, Кунівці та містечку Лучинець і захопила в полон 1200 ворожих солдатів, 2 гармати, 10 кулеметів, великий обоз та інтендантські склади.

Прорвавши фронт петлюрівців, того ж дня добилися великих успіхів 45-а дивізія Якіра і бригада Котовського.

Наступного дня 2-а бригада Дмитра Хлоня вирушила на Могилів. 1-а билася з петлюрівською піхотою під Озаринцями і Вендичанами. 3-я бригада І. Самойлова зупинилася в балці між цими селами.

Коли по дорозі з Вендичан на Могилів з'явилася колони кінноти з розгорнутим білим штандартом, козаки вирішили, що ворог думає здаватися. Але вислані для переговорів наші парламенти були обстріляні. Ворог — це була кавалерійська бригада осавула Фролова — при-

готувався до атаки. На 5-й червонокозацький полк Івана Щербакова насідали три полки кавалеристів, які раніше служили в армії Денікіна.

5-й полк червоних козаків з Примаковим і Дьомичовим на чолі швидко накинувся на ворожих вершників. Фроловці не витримали натиску і, переслідувані червоними козаками, кинулися тікати, але потрапили під кулемети 2-го полку.

Зазнала поразки і велика група петлюрівців, що йшла на Могилів. Червоні козаки захопили 300 полонених, 20 кулеметів і багато іншої зброї.

На кінець дня 12 листопада радянська кавалерія, пронизавши оборону ворога, залишила позаду п'ять приток Дністра. Піхота 45-ї, 60-ї і 41-ї червоних дивізій, підтримана бронепоездом «Бела Кун», добивала війська генерал-хорунжого Удовиченка. «Наші частини відійшли,— говорилося в таємному наказі петлюрівського командування.— ...Втрати тяжкі. Вирішальне значення в результаті боїв на користь ворога мала 8-а кінна дивізія (Червоне козацтво)»¹.

Поки радянські війська розправлялися з південною групою петлюрівців, на півночі ворожа кінна дивізія осавула Яковлева захопила Літин. В Деражню, націлюючись на жмеринський вузол, прибула «російська дивізія» генерала Бобошка з армії генерала Перемикіна.

14 листопада біля Комарівців армії Перемикіна вдалося потіснити полки 60-ї дивізії, якою командував замаскований петлюрівець, колишній штабс-капітан Л. Крючковський. 16 листопада білокозацькі полки осавула Яковлева вирушили з Літина на Вінницю. А в цей час червоні козаки 17-ї дивізії у взаємодії з башкирською бригадою О. В. Горбатова, під командою начдива Володимира Микуліна зайняли Літин.

В боях під Літином один з башкирських полків, не витримавши контратаки яковлівців, почав відступати. Врятував становище комбриг Горбатов. На чолі невеликої групи командирів він врізався в гущу ворожих вершників і, орудуючи то клинком, то револьвером, викликав в їх рядах замішання. Підбадьорені башкири самі перейшли в наступ і погнали ворожу кінноту на Захід.

¹ Оперативні документи штабу армії УНР, ч. I, стор. 335.

15 листопада В. Примаков за наказом командарма І. Уборевича вирушив з 8-ю кавалерійською дивізією на північний захід в тил групі генерала Загородського. Слідом, знищуючи по дорозі оточених петлюрівців, пішли 60-а і 45-а дивізії.

16 листопада на захід від Бара відбулася сутичка 8-ї кавалерійської дивізії з військами Перемикіна, підкріпленими Оренбурзьким білокозачим полком. Спочатку ворог чинив шалений опір. Але дружний і рішучий натиск червоних козаків вирішив дальшу долю «російської дивізії». Солдати й офіцери сотнями здавалися в полон. Біла кіннота й артилерія встигли втекти на Михампіль. Поява червоних козаків у Деражні, в тилу жмеринської групи ворога, змусила її скласти зброю. 17 листопада 8-а кавдивізія виступила на Вовковинці.

Згодом, коли основні сили гайдамаків були сковані

піхотою 14-ї армії і червоними козаками в районі Деражня — Бар, бригада Котовського, діючи з тилу, 18 листопада з боєм очистила Проскурів. Петлюра з його урядом і французьким радником полковником Льоле тікав на Волочиськ.

Відступала на захід і петлюрівська кавалерія — дивізія Яковлева і окрема дика дивізія Омеляновича-Павленка (молодшого), до якої приєдналися залишки піхоти і кулеметної дивізії. 18 і 19 листопада корпус Червоного козацтва і полки 60-ї стрілецької дивізії невідступно переслідували петлюрівців. 20-го радянські війська зайняли Чорний Острів. Телеграфісти перехопили тут петлюрівський наказ, з якого стало відомо, що вся гайдамацька кіннота групується в районі Войтовці — Писарівка, щоб дати бій червоним козакам.

В цей час на сторону червоних перейшла сотня осетинів з кінноти Яковлева. Їх загітував сотник-осетин 2-го полку червоних козаків Тахіус Попов.

21 листопада 17-а дивізія направилася на Купель, а 8-а — до Писарівки. Під Писарівкою у запеклій кавалерійській битві, під ударами радянських військ розсипалася «гордість» Петлюри — його «дика» дивізія гайдамаків. 700 чорношличників з кіньми та кулеметами попали в полон. Того ж дня разом з бригадою Котовського червоні козаки раптовою атакою зайняли Волочиськ. В їх руки потрапили рештки кулеметної дивізії і бронепоезд «Ян Кармелюк».

21 листопада 1920 року радянські війська остаточно розгромили армію головного отамана Петлюри. Її жалюгідні рештки втікали за кордон. Через кілька років жовтоблакитна газета «Літопис червоної калини» писала: «Наше щастя, що більшовики розгромили нас поблизу польської границі. Коли б це трапилось поблизу Києва, напевне, наші виразники високої визвольної ідеї давно були б занесені на поминальні сторінки».

РОЗГРОМ МАХНОВСЬКОЇ ТА ІНШИХ БАНД

Укладення перемир'я з панською Польщею, розгром білогвардійських військ Врангеля на півдні і петлюрівської армії на заході означали велику перемогу ра-

дянського народу над іноземними імперіалістами і внутрішньою контрреволюцією. Здобувши цю всесвітньо-історичну перемогу, радянський народ переходив до мирного творчого життя, а Червона Армія зайнялася вдосконаленням військової майстерності та підвищенням політичного й культурного рівня бійців.

Зазнавши поразки у відкритому бою, іноземні імперіалісти і внутрішня контрреволюція всіляко намагалися зірвати соціалістичне будівництво в Радянській країні. Вони перейшли до організації контрреволюційних заколотів і повстань всередині країни. В. І. Ленін, виступаючи на Х з'їзді партії, вказував, що дії іноземних імперіалістів «набрали форми менш військової, але в деяких відношеннях більш тяжкої і більш небезпечної для нас»¹.

В той час, коли трудящі Республіки своїм нелегким трудом і боротьбою робили все для удосконалення нового ладу і зміцнення влади робітників і селян, буржуазно-націоналістичні українські, російські, єврейські і польські партії і угруповання, шукаючи контактів з зовнішньою і внутрішньою контрреволюцією, всіляко намагалися повалити Радянську владу. В. І. Ленін в той час писав, що дрібнобуржуазна націоналістична контрреволюція, «безсумнівно, більш небезпечна, ніж Денікін, Юденич і Колчак разом узяті»².

В 1921 році по всій країні прокотилася хвиля контрреволюційних заколотів. Їх організовували в Кронштадті, в Тамбовській і Воронежській губерніях, на Поволжі і в Сибіру, в Середній Азії. Активізувало контрреволюційну діяльність і духовенство. На Україні виник ряд контрреволюційних організацій — БУД («Братство української державності»); «Всеукраїнський повстанком», «Українська військова організація» та інші, які ставили своєю метою повалення Радянської влади.

Виконуючи завдання генерального штабу Пілсудського, Петлюра переправив на Поділля і Волинь багато своїх агентів — отаманів банд. За даними командуючого збройними силами України М. В. Фрунзе, у березні 1921 року на території республіки діяли до 40 тисяч бандитів³.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 140.

² Там же, стор. 155.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 40, арк. 30.

Бандити нападали на невеликі міста, залізничні станції, села, грабували, руйнували й палили державні підприємства, ешелони з продовольством і обози з цукром, вбивали комуністів, представників Радянської влади, незаможників і червоноармійців. В своїй діяльності вони спиралися на численне і економічно міцне українське куркульство. Банди одержували також велику допомогу ззовні. Тому бандитизм на Україні являв собою особливо серйозну небезпеку; його ліквідація була одним з найважливіших завдань Радянської влади.

Питання боротьби проти бандитизму займали значне місце в діяльності ЦК КП(б)У і українського Радянського уряду. На боротьбу з бандитизмом були послані випробувані війська — 1-а Кінна армія і 1-й Кінний корпус Червоного козацтва.

В період розгрому армії петлюрівців бандитизм особливо процвітав на віддаленій від фронту Київщині. Численні банди Соколовського, Цвітковського, Гризла, Сука-Сущенка, Шуки, Багатиренка, Сороки, Білявського, Нечитайла і багатьох інших тероризували населення губернії. Для боротьби з ними на Київщину вирушив корпус Примакова — 8-а і 17-а кавдивізії.

Тепер 17-ю кавалерійською дивізією (2-ю червонокозацю) замість В. Микуліна командував Г. І. Котовський, який розмістився з своїм штабом в Таращі. Стара, перевірена в боях «бригада Котовського» увійшла до складу 17-ї дивізії як її 1-а головна бригада. Штаб 8-ї дивізії і штаб корпусу стояли в Білій Церкві.

Виділивши частину сил для охорони заводів та конвоювання обозів з цукром і хлібом, полки проводили систематичну боротьбу з бандами і петлюрівською агентурою. Тільки за січень — березень 1921 року на Україні було здійснено 87 операцій, в процесі яких було вбито й захоплено в полон 97 отаманів і понад 9 тисяч рядових бандитів.

В розгромі бандитизму найактивнішу участь брали партійні і комсомольські організації України та комітети незаможного селянства. Комуністи і комсомольці становили кістяк спеціально сформованих з незаможників загонів для боротьби з бандитизмом. Досить сказати, що лише з травня по серпень 1921 року партійною організацією України на зміцнення частин, які боролися проти бандитизму, було мобілізовано 1110 комуністів.

Понад 300 комсомольських організацій України створили свої збройні загони для боротьби з бандитизмом. В цій боротьбі, підтриманій бідняцько-середняцьким населенням всієї України, брали участь 56 тисяч членів комітетів неможлих селян, організованих у 730 загонів¹.

В процесі цієї боротьби партія і уряд вживали заходів щодо поліпшення матеріального становища селянства, і насамперед найбільшого, проводили роз'яснювальну роботу серед широких мас трудящих, піддавали ідейному й організаційному розгрому буржуазно-націоналістичні і дрібнобуржуазно-есерівські партії, а також застосовували збройну силу проти бандитизму.

9 грудня ЦК РКП(б) затвердив «Політичні директиви ЦК РКП(б) ЦК КП(б)У». В них ставилось перед партійними і радянськими органами України завдання швидко й остаточно ліквідувати анархо-махновський і петлюрівсько-націоналістичний бандитизм, покінчити з засиллям куркульства в окремих сільських районах. Особлива увага приділялась зміцненню на селі органів Радянської влади, зокрема створенню комітетів неможлих селян².

15 грудня 1920 року ЦК КП(б)У в спеціальному зверненні до партійних організацій роз'яснив, що ліквідація бандитизму в республіці — найголовніше завдання, розв'язання якого дасть змогу налагодити мирну працю. Без ліквідації махновщини не буде правильної і успішної роботи в Донецькому басейні, без ліквідації петлюрівщини не буде роботи у величезному цукровому районі Правобережжя, без ліквідації бандитизму ми не зможемо посправжньому налагодити залізничне сполучення і господарство взагалі³.

На боротьбу з бандитизмом широко залучалось неможливе селянство. Партія кинула заклик «Неможлики, на куркульського коня, проти бандита!» По всій Україні створювались кінні загони неможликив.

13 лютого 1921 року Політбюро ЦК КП(б)У доручило Командуючому військами України і Криму М. В. Фрунзе сформувати українські військові частини для боротьби з бандами.

¹ Другий Всеукраїнський з'їзд комітетів неможлих селян. Стенографічний звіт, ч. 5, Харків, 1922, стор. 78.

² Див. Український історичний журнал, 1971 р., № 5, стор. 13.

³ «Вестник агитации и пропаганды», 1921, № 11—12, стор. 9.

Чимало банд було розгромлено 1-м Кінним корпусом Примакова на Київщині. Населення губернії, приступивши до мирної праці, зітхнуло з полегшенням. Партійні та радянські органи Київщини, відзначаючи заслуги червоних козаків в розгромі бандитизму, нагородили їх революційним Червоним прапором і порушили клопотання про присвоєння корпусу почесного звання — «Київський». В своїй грамоті трудящі Києва писали:

«Славні червоні козаки! Київські пролетарі й незможні селяни вручають вам Червоний прапор... Він завжди буде гордо майоріти над непереможною червоною кіннотою 1-го корпусу. На перший заклик Радянських Республік ви візьметесь за шаблі, щоб захистити робітників і селян. Привіт вам, славні орли! Київські пролетарі міцно зв'язані з вами узами крові, пролітої ще в січні 1918 року, і цей зв'язок, закріплений тепер найменуванням вашого корпусу «Київський», ростиме й міцнітиме далі. Хай живуть наші кращі товариші — червоні козаки!».

Незабаром трудящі Київщини ще раз упевнилися, що червоні козаки є надійними захисниками їх праці й мирного життя.

Не залишаючи своїх підступних планів повалення Радянської влади, знову активізували свою діяльність анархо-куркульські банди Махна. Тікаючи від будьонівських клинків, махновські загони переходили з повіту в повіт і, притиснуті до Дніпра 14-ю дивізією Пархоменка, змушені були відійти на Правобережжя. А там на них вже чекали клинки червоних козаків.

Збройна боротьба з махновською бандою була нелегкою. Наявність в її рядах загартованого в довголітній війні бойового ядра, а також повсюдна й постійна підтримка з боку куркульства зміцнювали махновщину. Боротьба ускладнювалася ще й тим, що махновці добивалися великої маневреності за рахунок постійних реквізицій коней у селян. Різкі, абсолютно несподівані зміни маршрутів давали бандитам можливість уникати переслідувань і з'являтися там, де їх менш за все чекали. Наявність великої кількості кулеметів на тачанках давала їм змогу чинити сильний опір.

Захоплюючи в полон червоноармійців, командирів, радянських працівників, комуністів, Махно не щадив нікого. Це викликало велику ненависть до махновців з боку

населення і полегшувало червоним козакам боротьбу проти них.

Одержавши відомості про появу загонів Махна на Білоцерківщині, де вони повинні були з'єднатися з петлюрівською бандою «Чорного Ворона», Примаков направив їм назустріч 8-у кавдивізію Дьомичова з району Тального, а 17-у дивізію Котовського з Таращі.

Захоплені в полон махновці повідомили про кількість анархо-куркульських сил. В авангардному загоні Петренка бандити мали три полки кінноги, в головних силах — чотири полки головоріза Фоми і в ар'єргарді Удовиченка — один полк. Крім цього, Махно мав артилерійську батарею і полк кулеметних тачанок. В банді нараховувалося 3000 шабель і 138 кулеметів.

Починаючи з 31 грудня 1920 року, червоні козаки, обмежуючись окремими сутичками, відтісняли банду до Дніпра. Перший великий бій з махновцями відбувся 2 січня в районі Пугачівки. Розгорнувшись побригадно на фронті в 3—4 кілометри, радянська кіннота пішла в атаку. Почався запеклий рукопашний бій, який тривав до темряви. І хоча у махновців було вдвоє більше кулеметів, 4 січня вони почали панічний відступ до Дніпра і в другій половині січня біля Канева переправилися на Лівобережжя.

За розпорядженням Примакова для переслідування махновців з частин корпусу був створений літучий загін під командуванням Котовського, який і гнав махновську банду від Канева до Сум. Успішною була боротьба і проти інших банд. 13 лютого біля хутора Хлинок, недалеко від Фастова, козаки розсіяли банду отамана Багатиренка, яка нараховувала 100 шабель. Перед цим 4-й полк знищив банду Цветкова, яка мала 120 шабель при чотирьох кулеметах.

На Київщині бандитизму прийшов кінець. Але на Поділлі, яке було прикордонною зоною, ще діяли десятки різних жовтоблакитних зграй. Особливо активними серед них були банди Заболотного, Гальчевського, Шепеля, Хмари, Лиха, Іви, Підкови, Чуприни, Даруфи, Угоря, Орленка, Черновола. Бандити знаходили всіляку підтримку з боку так званого «уряду УНР» за кордоном, а також польської контррозвідки.

На боротьбу з бандитизмом на Поділлі командування Червоної Армії перекинуло 1-й Кінний корпус, виді-

ливши з його складу винищувальний загін для ліквідації махновщини на Полтавщині. Колишній начдив 17-ї Котовський з своєю старою «бригадою Котовського» відправився на Тамбовщину проти банд Антонова.

Частини 1-го Кінного корпусу на Поділлі, як і раніше на Київщині, вели систематичну боротьбу з бандами. Восени 1921 року селянство Поділля під захистом червоних козаків і при їхній повсякденній допомозі могло вже спокійно приступити до збирання багатого врожаю.

Тоді ж органи Подільського Губчека викрили контрреволюційну змову, в центрі якої був колишній начдив, комбриг 24-ї стрілецької дивізії Крючковський. Продавись Петлюрі, цей зрадник Батьківщини втягнув у змову ряд військовослужбовців бригади і, зв'язавшись з отаманом Заболотним, готував збройне повстання на Поділлі. Тісний зв'язок Червоної Армії і органів Чека, які спиралися на допомогу трудящих мас, зривав усі спроби відкритої й таємної антирадянської боротьби.

Поки частини 1-го Кінного корпусу допомагали органам Радянської влади закріпитися на Поділлі, винищувальний загін червоних козаків вів успішну боротьбу з бандою Махна на Полтавщині. Нищівної поразки завдав махновцям загін П. Григор'єва (комісар А. Сашков). Після боїв під Бесідівкою і Гринівкою Махно вже не міг оправитися. Перейшовши з купкою бандитів на Правобережжя, він через Дністер втік у Румунію, а звідти в Париж.

Самовідданість бійців загону Григор'єва в боротьбі з махновцями була високо оцінена командуючим збройними силами України і Криму М. В. Фрунзе. 16 липня 1921 року він відзначав у спеціальному наказі виняткову мужність бійців загону і представив багатьох з них до високих урядових нагород.

РОЗГРОМ БАНД ПАЛІЯ І ГАЛЬЧЕВСЬКОГО

Нова економічна політика, яка, як і передбачав великий Ленін, дуже швидко почала давати позитивні результати, помилково розцінювалася за кордоном, як відступ, викликаний слабкістю Радянської влади. Буржуазія чекала падіння або «переродження» Рад.

Реваншистська воєнна зграя у Варшаві знов підняла голову. Нацьковувана Вашингтоном, Парижем і Лондоном, які не могли примиритися з крахом кронштадтського заклоту (весна 1921 року), вона підозріло копошилася, знову знюхавшись з петлюрівськими отаманами — майстрами завдавати ударів з-за рогу. Тютюнник, одчайдушний петлюрівський головоріз, збирав за Збручем жовтоблакітні банди для нового походу на Україну.

План нового хрестового походу був розроблений в генштабі Пiлсудського. Цей маячний план передбачав одночасне вторгнення бандитів на територію України і Білорусії. З-за Збруча на Україну мали вторгнутися два загони Тютюнника; отаман Гулий-Гуленко, переправившись через Дністер, повинен був з своїм загonom діяти на Одещині, на Білорусію направлялися загони Булак-Булаховича. Отаман Брова мав захопити Катеринослав, Левченко — Полтаву, Махно і «Чорний Ворон» — Київ. В цей час російські білогвардійці, що отаборилися у Фінляндії, повинні були перейти радянсько-фінський кордон і завдати удару Петрограду.

В ніч на 28 жовтня 1921 року польська прикордонна варта біля Козина пропустила через Збруч загін тютюнниківців під командуванням Палія. В селі Іванівці бандити вбили п'ять прикордонників. В Кремінному паліївці вбили 20 червоноармійців, а потім увірвалися в Ярмолинці, де підпалили склади з хлібом. Диверсанти щедро роздавали місцевому населенню зброю, але селяни відносили зброю у сільські Ради.

Командування збройними силами України і Криму дало військам наказ розгромити бандитів. 2-а червонокозака дивізія під командуванням Дмитра Шмідта з району Хмільник — Літин направилася назустріч диверсантам. В авангарді йшла 1-а бригада М. Багнюка з комісаром бригади Гнатом Карпезо. Після форсованого маршу 7-й полк (командир І. Дубинський, комісар А. Клімов) 30 жовтня заночував в Іванівці, а 8-й (командир С. Сіяков, комісар М. Мазуровський) — в районі Згарок — Вовковинці. Користуючись кромішньою темрявою, банда, яка налічувала близько 1000 багнетів і шабель, вночі 30 жовтня налетіла на Згарок, де знаходилися три сотні 8-го полку. Гайдамаки, вбивши кількох козаків, захопили в Згарку багато коней і два кулемети.

Бригада, зібрана по тривозі, кинулася слідом за баң-

дою. Вранці 31 жовтня на лісовій дорозі між Комарівцями і Старою Гутою авангардний 7-й полк врізався в кінний загін Палія, що мчав назустріч. Знищивши в шабельному бою майже всю гайдамацьку кінноту, 7-й полк увірвався в Стару Гуту. Паліївцям вдалося відбити село, але незабаром воно було знову зайняте червоними козаками. Бандити почали безладний відступ, по п'ятах їх переслідували червоні козаки. 2 листопада, наздогнавши банду в Яблунівці, 8-й полк направився в обхід її, а лобові кінні атаки 7-го полку збили заслони банди під Яблунівкою, Березівкою, Северинівкою, Стетківцями. Поранений в голову Палій залишив банду і втік у Волинські ліси, а звідти в Польщу.

Про ці бої згадує козак Чиркін:

«Ледве розвидняється... Чути тривожний свисток: «Виїжджай!» Декому холодно. Козаки жартують: «Он лісок, там пан Палій тебе нагріє».

Та ось постріл з рушниці, застрочив «максим». Ми в атаку. Попереду з шаблею наголо Саранчук. Багато зарубаних бандитів залишилися на узліссі, решта — зникла в лісі.

Зібралася братва. Хтось вигукує: «Ну що, нагрілися?» Раптом голоси обірвалися. Дізнаємося, один з кращих наших товаришів козак Саранчук, який лише кілька хвилин тому рубав направо й наліво, убитий бандитами. Йому було всього 21 рік.

Сотня вирушила далі. Ми знали, що без жертв немає перемоги над лютим ворогом».

Під Мотрунками 7-й полк оточив і знищив основне ядро банди, захопивши весь її обоз і штабну канцелярію. Тільки невелика група паліївців встигла вирватися і відійти на Янушпіль. Незабаром і вона була розгромлена.

Недовго протримався і другий тютюнниківський загін. Волинський загін генерал-хорунжого Янченка, з яким ішов Тютюнник, перейшов кордон в ніч з 2 на 3 листопада. На Тетереві до Тютюнника приєдналися місцеві банди, збільшивши кількість загону до 1250 чоловік. 8 листопада Котовський, який командував тоді 9-ю кавалерійською дивізією, затримав передові частини гайдамаків під станцією Чоповичі. Окремі групи бандитів проникли в село Коленці, за 60 кілометрів від Києва.

Після першого удару Тютюнник, тікаючи від погоні, дев'ять днів петляв по лісах Волині. 17 листопада частини

Котовського оточили банду в районі Малих Міньків — Звіздаю. 200 бандитів загинули в бою, решта здалася. Тютюнник втік до панської Польщі.

Інших авантюристів спіткала така ж доля. Булак-Булахович в лісах Білорусії і отаман Гулий-Гуленко під Тирасполем, як і білогвардійці, що прийшли з Фінляндії, були розбиті героїчними військами Червоної Армії.

7 листопада «Вісті», орган Подільського губкому КП(б)У і губвиконкому, писали: «Розгромом банди Палія доблесне Червоне козацтво додало ще одну бойову заслугу до слави своїх прапорів». А згодом — 27 листопада — відгукнулася і газета «Правда»: «Бандити, ухляючись від бою з нашими частинами, почали відступати. Однак були перехоплені нашою кіннотою і в боях з 2 по 7 листопада були розбиті вщент на південь від м. Хмільника».

Так безславно закінчився старанно підготовлений за кордоном похід білогвардійців проти Радянської країни. Розгром жовтоблакитників ще раз показав всьому світу міцність Радянської влади, яка спиралася на широку підтримку трудового населення. «Самостійникам» і на цей раз не вдалося відвоювати для польської шляхти земельні простори й цукрові заводи Правобережжя, а для себе — дороги їх серцю багаті хутори. Петлюрівський «уряд повернення на Україну» змушений був розлучитися з думкою про повернення і назавжди залишився у вигнанні. Сам головний отаман Петлюра перекочував з-під крила Пілсудського під крило Пуанкаре.

Але генеральний штаб Пілсудського все ще на щось сподівався і переправляв на територію Радянської України все нових бандитів. Отаман Гальчевський, який таємно перебрався з-за Збруча, весною 1922 року сколотив банду з гайдамаків, що зосередилися в прикордонній смузі. Півроку цей загін іноземних найманців, ховаючись в лісах Поділля, тероризував трудящих Літинського, Летишівського, Новоушицького і Проскурівського повітів.

В травні 1922 року проти банди Гальчевського були кинуті 7-й і 10-й червонокозачі полки. В районі Вовковинців 7-му полку вдалося наздогнати банду. Але Гальчевський, залишивши в заслоні невеликий загін, розбитий 7-м полком, зумів втекти від розгрому.

20 травня в бою з Гальчевським поранили помкомвзвода 10-го полку комуніста Калініна. Боючись попасти

в руки бандитів, він забрався в густий березняк, де й вирішив діждатися своїх. Перебуваючи в напівсвідомому стані, Калінін помітив групу людей, що наближалися, і прийняв їх за петлюрівців. Не бажаючи здатися живим, він з зусиллям дістав свій наган і застрелився. Через кілька днів на партійній конференції 2-ї дивізії комуністи 7-го полку вручили зброю козака Калініна Примакову, який сказав:

«Важко, друзі, приймати наган, з якого застрелився наш бойовий товариш. А ще важче думати про втрату товариша Калініна. Але разом з тим я пишаюся, що друга дивізія, ще молода червонокозака дивізія, вже кров'ю своєю освячує наші лозунги, за які билася чотири роки Радянська республіка і її вірні сини — червоні козаки. Я клянуся, що сам, якщо мені судилося потрапити в становище товариша Калініна, не здамся в полон, а визнаю за краще з цього ж нагана покінчити з собою».

Всіляко ухиляючись од відкритого бою, Гальчевський нападав на окремих козаків і командирів. Від рук бандитів загинув командир 10-го полку Федір Святогор, селянин-чернігівець, безмежно хоробрий, відданий своєму народові. Але земля горіла під ногами запроданців. В кінці серпня 1922 року винищувальний загін 3-го червонокозачого полку під командуванням І. Щербакова наздогнав банду Гальчевського і завдав їй рішучого удару. Зазнавши великих втрат, Гальчевський з залишками банди перейшов Збруч і знайшов собі притулок в шляхетській Польщі, на звалищі всіх контрреволюційних покидьків.

Простягнувши руку допомоги радянським військам, що діяли в Туркестані, 1-й Кінний корпус влітку 1922 року послав їм більш ніж сім сотень відважних козаків, які добре показали себе в боротьбі з басмачами.

Восени 1922 року група галичан-добровольців Червоного козацтва, почувши про звірства польських поміщиків і осадників в Галичині, вирішила повернутися в рідні місця для боротьби з поневолювачами. На допомогу галицьким братам виявили бажання поїхати і козаки-українці Авдієнко, Педченко, Чернишенко, білорус Наливко, поляк Добровольський та інші. Очолив загін Віталій Чайкін — помічник начальника розвідки 1-го Кінного корпусу. Загін розгромив ряд поліцейських постів, нагнавши страху на шляхту та знахабнілих осадників. З набли-

женням глибокої осені, блокований карателями, загін прорвав вороже оточення і повернувся в корпус.

Поряд з проведенням бойових операцій проти бандитів, червоні козаки налагоджували роботу органів Радянської влади, тимчасово залишаючи для цього політпрацівників або досвідчених бійців. Вони організовували комітети незаможних селян, комсомольські осередки, проводили агітаційно-масову і культосвітню роботу, викричали буржуазних націоналістів — організаторів бандитизму. Активісти розповсюджували газети, книги, проводили голосні читки їх, вчили людей грамоти, відкривали хати-читальні.

Про великий розмах такої роботи свідчить той факт, що лише в травні 1921 року в Гайсинському повіті червоні козаки провели близько 150 об'єднаних козако-селянських та селянських зборів, конференцій, мітингів, зборів комітетів незаможних селян, мітингів-концертів тощо. За цей же час вони організували 19 хат-читалень. Разом з тим червоні козаки подавали допомогу сільській бідноті: ремонтували реманент, обробляли поля.

Весною 1921 року політвідділ дивізії Червоного козацтва, розквартированої в районі Білої Церкви, підняв усі полки на допомогу селянам в обробці землі. «Всі, хто не в силі обробити землю, звертайтеся до нас, і ми безплатно допоможемо вам» — звернулись червоні козаки до селян.

Як згадує ветеран червоного козацтва Алексеев, «невдовзі козацькі коні потягнули плуги й борони в сонячний степ, почали прокладати перші борозни. Почорнів степ від піднятої землі. Від зорі до зорі на полях лунала козака пісня, вічна супутниця бійця і землероба. З піснею орали, з піснею сіяли й боронували червоні козаки, що знудьгувались по роботі. Раді такій допомозі селяни ще більше полюбили молодців-червонців за їхню щирі турботу, старались чим тільки можна віддячити своїм помічникам за їхню чесну і безкорисливу працю».

Між червоними козаками й населенням встановлювались дружні взаємовідносини, вони спільно виступали проти бандитів. 46 великих і малих банд розгромили червоні козаки.

* * *

Одночасно з ліквідацією бандитизму частини корпусу посилено проводили військове і політичне навчання, а також велику політико-виховну роботу серед населення. Основний тягар цієї багатогранної діяльності ліг на плечі корпусної партійної організації, яка налічувала близько трьох тисяч комуністів. Керував ними політвідділ корпусу на чолі з досвідченим більшовиком І. Мінцем.

В грудні 1920 року були проведені дивізійні партійні конференції. У відповідності з їх рішеннями партійні організації корпусу вже в грудні створили в підрозділах гуртки політичної освіти. В них навчалися і комуністи, і безпартійні. Агітаційно-масова робота будувалася на роз'ясненні завдань боротьби з бандитизмом і викритті контрреволюційної буржуазно-націоналістичної агітації, на пропаганді найважливіших рішень Радянської влади.

Комуністи корпусу брали активну участь в політичному житті країни і зокрема в партійній дискусії про профспілки, нав'язаній Троцьким і підтриманій робітничою опозицією та бухарінцями. Корпусна партійна організація проявила високу організованість, більшовицьку принципиальність у відстоюванні ленінської лінії. На партійних зборах та конференціях комуністи рішуче виступали проти троцькістів, бухарінців і робітничої опозиції. Серед комуністів корпусу опозиція не мала успіху.

Червоні козаки свято берегли чистоту партійних рядів і в партію відбирали кращих козаків — найбільш відповідальних, дисциплінованих і свідомих. Під час партійної чистки, проведеної влітку 1921 року, залізною мітлою, при широкій участі безпартійної козачої маси, був виметений з рядів партії непотрібний баласт. На його місце в партію прийшли сотні нових бійців.

Поряд з партійно-політичною в корпусі проводилась і велика культурно-освітня робота. Частим явищем стали в корпусі любительські спектаклі. Заслужена артистка УРСР, колишній червоний козак М. Чусовська, згадуючи ті часи, писала на сторінках «Львівської правди»: «Закінчилася атака. Бійці збираються біля похідної сцени і вимагають «представлення»... Бувало й так: починається дія, а на сцену виходять не артисти, а трубач... Тривога! І знову дзвенить завзята атака».

ИЗВЕСТИЯ

Центрального Комитета
СОЮЗА
СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК
и
Красноармейского Центра, Коммунистического Комитета
СССР ВКП(б) ЦК
Издательство ЦК ВКП(б) и Коммунистического Центра.

РЕДАКЦИОННО-УПРАВЛЕНЧЕСКАЯ КОЛЛЕКТИВА		РЕДАКЦИОННО-УПРАВЛЕНЧЕСКАЯ КОЛЛЕКТИВА	
Имя	Фамилия	Имя	Фамилия
Генеральный редактор	С. Г. Бондарев	Зам. ген. редактора	В. А. Козлов
Редактор	А. А. Бондарев	Редактор	А. А. Бондарев
Редактор	В. А. Козлов	Редактор	В. А. Козлов
Редактор	М. М. Козлов	Редактор	М. М. Козлов
Редактор	Н. Н. Козлов	Редактор	Н. Н. Козлов
Редактор	О. О. Козлов	Редактор	О. О. Козлов
Редактор	П. П. Козлов	Редактор	П. П. Козлов
Редактор	Р. Р. Козлов	Редактор	Р. Р. Козлов
Редактор	С. С. Козлов	Редактор	С. С. Козлов
Редактор	Т. Т. Козлов	Редактор	Т. Т. Козлов
Редактор	У. У. Козлов	Редактор	У. У. Козлов
Редактор	Ф. Ф. Козлов	Редактор	Ф. Ф. Козлов
Редактор	Х. Х. Козлов	Редактор	Х. Х. Козлов
Редактор	Ц. Ц. Козлов	Редактор	Ц. Ц. Козлов
Редактор	Ч. Ч. Козлов	Редактор	Ч. Ч. Козлов
Редактор	Ш. Ш. Козлов	Редактор	Ш. Ш. Козлов
Редактор	Щ. Щ. Козлов	Редактор	Щ. Щ. Козлов
Редактор	Ъ. Ъ. Козлов	Редактор	Ъ. Ъ. Козлов
Редактор	Ы. Ы. Козлов	Редактор	Ы. Ы. Козлов
Редактор	Э. Э. Козлов	Редактор	Э. Э. Козлов
Редактор	Ю. Ю. Козлов	Редактор	Ю. Ю. Козлов
Редактор	Я. Я. Козлов	Редактор	Я. Я. Козлов

№ 389 (3818) СРЕДНЯЯ, 30 ноября 1929 г.

Десять лет Червоного казачества.

ЦИК СССР постановил наградить 1-ю Запорожскую дивизию орденом Красного знамени

Приказ Революционного Военного Совета ССР Республик.

№ 373.

29 ноября 1929 года.

г. Москва.

30 ноября с. г. исполняется 10 лет существования доблестной 1-й кавалерийской Запорожской Червоного казачества дивизии имени Французской Компартии.

С первых дней своего существования в 1919 году 1-я Запорожская была на полях Украины за дело советов и громит контрреволюцию.

Незабываемые страницы вписаны Запорожской дивизией в боевую историю Красной армии под Орлом, Кропивами, Харьковом, Бердянском, Перекопом и Юшумскими позициями.

В годы мирного строительства дивизия продолжает укреплять дело обороны, неустанно работает над боевой подготовкой на основе растущей политической сознательности, активности и инициативы красноармейского и начальствующего состава.

В ознаменование славных подвигов дивизии ЦИК СССР постановил ко дню 10-летия наградить 1-ю Запорожскую орденом «Красного Знамени».

РВС Союза поздравляет красноармейцев, командиров и политработников, а также всех боевых ветеранов Запорожской дивизии с десятилетним юбилеем. Та высокая награда, которой правительство Советского Союза отметило боевое прошлое дивизии, налагает на нее новые ответственные обязательства. РВС Союза уверен, что дивизия приложит все силы и повышению своей боеготовности, достигнет еще большей классовой сплоченности и политической сознательности и будет всегда готова выступить на защиту пролетарского государства.

Да здравствует доблестная 1-я кавалерийская Запорожская Червоного казачества дивизия имени Французской Компартии!

Слава ее бойцам, павшим в годы гражданской войны за дело социализма!
Народный комиссар по военным и морским делам и председатель РВС СССР
ВОРОШИЛОВ.

Наказ Реввійськради РСРР у зв'язку з нагородженням
1-ї дивізії Червоного козацтва орденом Червоного Прапора

1921 рік став роком організованого походу проти неписьменності. Наполегливо вчилися і червоні козаки. Не вистачало букварів, паперу, олівців. Дуже часто доводилося переривати навчання і йти в бій проти бандитів. Але треба було бачити, як горіли радістю очі козака, коли він вперше власноручно писав листа рідним чи коханій дівчині. В березні 1921 року в 1-й дивізії був проведений перший урочистий випуск 284 козаків, що навчилися грамоти. Відмінники одержали цінні подарунки.

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!
Всесоюзная Коммунистическая Партия (Больш.).

ПРАВДА

Орган Центрального Комитета и МК ВКП(б).
№ 332 (6218) 3 декабря 1934 г. понедельник. ЦЕНА 10 КОП.

15-Я ГОДОВЩИНА ПЕРВОЙ ЗАПОРОЖСКОЙ КАВАЛЕРИЙСКОЙ ДИВИЗИИ ЧЕРВОННОГО КАЗАЧЕСТВА.

ДВАЖДЫ ОРДЕНОНОСНАЯ.

15 лет назад, в суровые дни гражданской войны, родилась дивизия червонного казачества. Сформировавшись на основе кавалерийской бригады червонных казаков, дивизия в первые же дни своей боевой истории показала себя как могучая вооруженная сила революции.

Безвые успехи, неизменно сопутствовавшие действиям дивизии, не случайны. — Ядром дивизии были бойцы, сражавшиеся еще в 1917 году за торжество пролетарской революции на Украине, выгнавшие в январе 1918 г. из Киева контрреволюционное правительство Центральной рады. Украинские коммунисты, рабочие, батраки и бедняки — крестьяне прошли суровую школу партизанской борьбы с немцами и гайдамаками. Они были закалены в горниле ожесточенной классовой борьбы. Своими собственными усилиями, героизмом и беззаветной преданностью революции они выковали боевую мощь славных частей червонного казачества, нанеших сокрушительные удары Деникину под Орлом и Кромын, под Харьковом и Бердяком, гонимых Врангеля под Перекопом и на Южуньских позициях.

Пусть молодые поколения трудящихся изучат, овладеют уроками дымом и неуязвимой слабой историей дивизии. Пусть помнят имена ее павших героев: это были люди железной воли и выносливости, отдавшие кровь и жизнь за свою освобожденную родину!

Иные Перваки Запорожская дивизия червонного казачества, как и вся рабоче-крестьянская Красная Армия, высоко чтит свои великодепные традиции и непрерывно крепят свою боевую мощь, овладевая техникой и сложным искусством современного боя. Ее бойцы, командиры и политработники, как и все рабочие и колхозники нашей страны, хорошо знают, что дорогой завоеванной и последовательно защищенной советским правительством мир может быть каждодневно сорван новым падением на нас вражеских сил.

И они готовятся к тому дню, когда голос партии и правительства, как боевая труба, позовет их на поля последних битв с капитализмом. Тогда, как и встарь, в грозные и славные годы гражданской войны, героически пронесет дважды орденоносная дивизия свои боевые знамена к окончательной победе над силами старого мира, над врагами великой родины.

Привет славной дивизии, ее молодым бойцам, ее испытанным боевым командиром!

О НАГРАЖДЕНИИ ОРДЕНОМ ЛЕНИНА 1-Й ЧЕРВОННОЙ КАЗАЧЬЕЙ ДИВИЗИИ.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ ЦЕНТРАЛЬНОГО ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО
КОМИТЕТА СОЮЗА ССР.

За достигнутые успехи в боевой и политической подготовке 1-й Червонной казачьей дивизии, за активное участие личного состава дивизии в деле социалистического строительства страны и отмечая ее боевые заслуги в период гражданской войны, — Центральный Исполнительный Комитет Союза ССР постановляет:

Наградить 1-ю Червонную казачью дивизию орденом ЛЕНИНА.

Председатель Центрального Исполнительного Комитета Союза ССР

М. КАЛИНИН.

Секретарь Центрального Исполнительного Комитета Союза ССР

А. ЕНУКИДЗЕ.

Москва, Кремль. 29 ноября 1934 г.

ПРИКАЗ НАРОДНОГО КОМИССАРА ОБОРОНЫ СОЮЗА ССР.

2 декабря 1934 г.

Поздравляю бойцов, командиров и политработников 1-й Запорожской Кавалерийской Дивизии Червонного Казачества с 15-й годовщиной верной и доблестной службы социалистической родине.

Вся история славной дивизии теснейшим образом связана с героической борьбой украинских рабочих и крестьян за свою Советскую Власть.

1-я Запорожская Дивизия Червонного Казачества своими боевыми подвигами вписала блестящие страницы в историю РККА.

Славные боевые заслуги дивизии отмечены высшей боевой наградой — орденом Красного Знамени.

В годы мирного строительства 1-я Запорожская Кавалерийская Дивизия Червонного Казачества успешной, неустанной работой над совершенствованием боевой подготовки, над овладением военной техникой, над воспитанием культурных, сознательных и преданных бойцов, крепко сплоченных вокруг партии Ленина — Сталина, укрепляет военную мощь социалистического отечества.

Центральный Исполнительный Комитет Союза ССР постановил ко дню 15-й годовщины наградить 1-ю Кавалерийскую Запорожскую Дивизию Червонного Казачества высшей наградой — орденом Ленина.

Уверен, что бойцы, командиры и политработники дивизии приложат все усилия, чтобы выполнить новые ответственные обязательства, которые возлагает на них эта высокая награда в деле укрепления обороны СССР.

Да здравствует доблестная 1-я Кавалерийская Запорожская Краснознаменная ордена Ленина Дивизия Червонного Казачества!

Народный комиссар обороны Союза ССР

К. ВОРОШИЛОВ.

До першого травня 1922 року неписьменність була повністю ліквідована в усьому корпусі. 10-й полк 2-ї дивізії, який краще за всіх проявив себе в цій дуже важливій справі, був нагороджений Червоним прапором з написом: «За успішну боротьбу на фронті освіти». З цього часу в корпусі встановилась традиція: всі неписьменні, які кожної осені прибували в корпус з новим поповненням, до Першого травня наступного року навчалися грамоти.

Велику роль в партійно-політичній і культурно-освітній роботі серед бійців відіграла преса. Газета «Червоний козак» виходила 2—3 рази на тиждень. В кожному номері друкувалося 15—30 козачих кореспонденцій. Тісний зв'язок «Червоного козака» з червоноармійською масою, правдиве і всебічне висвітлення життя корпусу забезпечили газеті величезну популярність. 23 лютого 1923 року «Правда» писала про неї: «Газета бідна, виходить не щоденно, в дві сторінки. Але життя червоного воїна в ній відображається дуже яскраво й оригінально. В цьому її заслуга».

З 1922 року почали виходити стінні газети в полках. У 12-му полку газета виходила на башкирській мові. Газети мали сатиричні додатки (в 1-му полку «Червоний перець»). В них з гострим сарказмом і гумором викривалися недоліки в житті й навчанні частин. У січні 1923 року був проведений конкурс на кращу газету, на який було представлено 42 газети, що виходили в сотнях. Газети були масовими, міцно зв'язаними з життям червоноармійців.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Червоні козаки своїми клинками вписали не одну героїчну сторінку в золоту книгу боротьби і перемог Робітничо-Селянської Червоної Армії. За багато років свого існування 1-й Кінний корпус імені Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і ЛКСМУ, укомплектований синами трудової України, бачив під своїми прапорами хоробру молодь Москви і Рязані, Ленінграда й Горького, Кубані й Дону, Латвії й Естонії, Башкирії й Кавказу.

Петлюра формував «вільне козацтво» з офіцерства, студентів, куркулів. Радянська влада створила Червоне козацтво з трудящих України.

«Їх була купка, цих червонців, що виступили в похід з Харкова через Полтаву на Київ, але чим далі йшли вони в глиб України, тим більше зростали їх сили, тим швидше поповнювались ряди. Десятками, сотнями, а то й тисячами вливалася у Червоне козацтво селянська молодь.

Де найбільше загрожувала небезпека революції, туди поспішали грізні полки червоних козаків. Їх бойова історія — це частина історії важкої й славної боротьби за владу Рад на Україні і навіть в усій Радянській країні», — писав з нагоди п'ятирічного ювілею Червоного козацтва видатний державний і політичний діяч Радянської України В. П. Затонський.

Славні бойові традиції Червоного козацтва — безмежна відданість партії й народу, люта ненависть до класо-

вого ворога, нерозривні зв'язки бойового братерства і високий дух пролетарського інтернаціоналізму — забезпечували незмінний успіх грізній зброї червонокозачих полків. Михайло Васильович Фрунзе писав у 1923 році: «У нас в Червоній Армії немало частин, які завоювали собі і добру бойову репутацію і славне революційне ім'я. Але небагато знайдеться таких, які могли б стати нарівні з червонокозачим корпусом».

Червоне козацтво, поспішаючи на допомогу арсенальцям, громило гайдамаків під Києвом, вело криваву боротьбу не на життя, а на смерть з німецькими інтервентами під Бахмачем і Полтавою, на Дону і в нейтральній зоні. Разом з повстанською армією воно крушило гетьманців та петлюрівців і гнало їх до Шепетівки й Острога; стримувало натиск денікінців під Полтавою й Черніговом; здійснило знамениті зимові рейди на Фатеж — Понирі, Льгов — Курськ. Два рази червоні козаки визволяли Харків — в січні і грудні 1919 року. Вони билися з врангелівцями під Перекопом; брали участь у вигнанні іноземних інтервентів з української землі, донісши свої бойові прапори до відрогів Карпат; знову вступили в кривавий поєдинок з петлюрівцями і розгромили їх гайдамацькі полки; своїми гострими клинками очистили Київщину, Волинь і Поділля від жовтоблакитних банд, остаточно розбили банду Махна.

Грізні полки червоних козаків завжди поспішали туди, де революції загрожувала небезпека. Їх бойова історія — складова частина історії важкої й славної боротьби за владу Рад на Україні.

Бойові заслуги Червоного козацтва були гідно відзначені в 1921 році Революційною Військовою Радою Республіки присвоєнням йому почесного імені. В її наказі говорилося: «1-й Кінний корпус за особливі заслуги перед Робітничо-Селянською владою в героїчній боротьбі з ворогами революції... за згодою із Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом іменується *першим корпусом Червоного козацтва імені Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету*».

Почесний прапор з орденом Червоного Прапора на ньому одержало Червоне козацтво від ЦВК УСРР. За успішні бої під Орлом червоні козаки удостоїлись Почесного прапора ЦВК РСФРР і Московської та Петроградської Рад. Прапором Реввійськради 14-ї армії був наго-

роджений 2-й полк за зимові рейди по тилах денікінців. Почесні прапори одержали також: 1-й полк за визволення Олександрії, 3-й полк — за ліквідацію банди Гальчевського і 7-й полк — за розгром диверсійного загону Палія. В 1929 році 1-а червонокозака дивізія була нагороджена бойовим орденом Червоного Прапора, орденом Трудового Червоного Прапора УСРР, а в 1934 році — орденом Леніна.

ПОСТАНОВА

II СЕСІЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ РАД РОБІТНИЧИХ СЕЛЯНСЬКИХ І ЧЕРВОНОАРМІЙСЬКИХ ДЕПУТАТІВ XI СКЛИКАННЯ

Відзначаючи виняткові бойові заслуги під час громадянської війни першої Запорізької імені Французької компартії кінної дивізії червоного козацтва перед трудящими України і Союзу радянських соціалістичних республік, у боях з ворогами Радянської країни на всіх фронтах, та активну участь Червоного козацтва на ділянці мирної праці соціалістичного будівництва—II Сесія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету XI скликання постановляє:

Нагородити першу Запорізьку імені Французької компартії кінну дивізію червоного козацтва найвищою нагородою Української соціалістичної радянської республіки — Орденом трудовою червоного прапору.

Харків, 25 листопада 1929 року.

*Голова Всеукраїнського Центрального
Виконавчого Комітету Г. ПЕТРОВСЬКИЙ
Секретар Всеукраїнського Центрального
Виконавчого Комітету М. ВАСИЛЕНКО*

Постанова ВЦВК УСРР про нагородження 1-ї дивізії Червоного козацтва орденом Трудового Червоного Прапора УСРР.

Пильно охороняючи священні рубежі Батьківщини та невпинно підвищуючи свою бойову і політичну підготовку, червоні козаки, як і вся Червона Армія, брали активну участь у відбудові народного господарства. Починаючи з 1921 року, коли вперше з корпусу було демобілізовано багато червоних козаків, в тому числі понад

тисячу комуністів, щорічно в народне господарство вливалися сотні кваліфікованих, політично освічених людей, які були надійною опорою партії в усіх галузях державного і господарського будівництва. В 1922—1923 роках червоні козаки працювали на лісорозробках і заготівлі палива, допомагаючи трудящим ліквідувати паливну кризу. Червоні козаки відбудували багато цукрових заводів Поділля та Київщини. Робітники Проскурівського цукрового заводу щиро дякували їм за це і нагородили 1-у червонокозачу дивізію почесною грамотою.

Червоні козаки подавали величезну допомогу місцевим органам Радянської влади, партійним організаціям, комітетам незаможних селян в поліпшенні їх діяльності. Політпрацівники, командири, козаки-комуністи входили до складу їх керівних органів. Командир корпусу В. М. Примаков був обраний членом ЦК КП(б)У, ВУЦВКу і ЦВК СРСР. В 1921 році лише представники політвідділу 1-ї червонокозачої дивізії були членами 44 сільських Рад та комітетів незаможних селян Гайсинського повіту.

Маючи значний досвід організаторської і масово-політичної роботи, військові комуністи передавали його радянським і партійним працівникам, чим подавали їм значну практичну допомогу. Особливо велику роботу політоргани корпусу проводили по викриттю троцькістів і буржуазних націоналістів.

Спільна боротьба проти бандитизму та буржуазно-націоналістичних відщепенців поклала початок великої дружби між червоними козаками і Ленінською Спілкою Молоді України.

Комсомол України взяв шефство над 1-м Кінним корпусом. Комсомольська преса, закликаючи молодь до нових подвигів, широко популяризувала бойові дії червоних козаків — вірних синів соціалістичної Батьківщини. Тоді ж ім'я червоного козака, героя-комсомольця Данила Самуса стало відоме молоді всієї Радянської країни.

За завданням ЦК комсомолу України був написаний «Марш червонців»:

Гей, нумо, хлопці, славні молодці,
Треба нам в спілку єднатися,
Пану гладкому і богу старому
Годі вже нам покоряться!

Вкупі, червонці, й ви, комсомольці,
В ногу дружніше ступайте,
Владу Радянську й волю робочу
Всі ви гуртом захищайте!
З боєм пройшли ми весь степ України,
Коней в Дону напували,
Під Перекопом ворога били,
Ми й на Карпатах бували.
Гей-но, червонці, й ви, комсомольці,
Станемо духом рідніші!
Будем боротись і працювати,
Щоб було жить всім миліше!

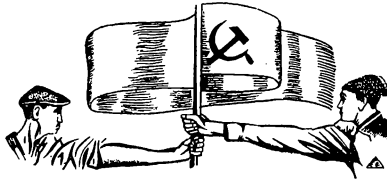
Міцна дружба з комсомолом забезпечила приплив в ряди Червоного козацтва свіжих молодих сил. Тільки в 1922 році в ряди корпусу Червоного козацтва прийшли 600 українських комсомольців-добровольців.

Червоні козаки завжди були в перших рядах будівників соціалізму. В період колективізації сільського господарства в червонокозачному корпусі, як і в усій Червоній Армії, розгорнулася масова підготовка кадрів для соціалістичної перебудови села. У 1930 році лише в 1-й дивізії корпусу було підготовлено понад тисячу організаторів колгоспів, спеціалістів-польоводів, овочівників, садоводів, тваринників, рахівників та інших спеціалістів.

Демобілізовані з армії червоні козаки були активними провідниками політики партії по здійсненню соціалістичних перетворень на місцях. У 1928 році сотник Скрипниченко, повернувшись в рідне село Хлопівку на Полтавщині, організував колгосп імені Червоного козацтва. В 1929 році колишні червоні козаки організували три комуни на Проскурівщині, на Північному Кавказі і на Далекому Сході. У 1930 році в комуну Червоного козацтва біля озера Ханка вступило 530 бійців 1-го Кінного корпусу. Серед них було 120 комуністів і 90 комсомольців. Разом із сім'ями на Далекий Схід виїхало з Проскурова 1100 чоловік. Весь корпус влаштував їм теплі проводи, побажав найкращих успіхів в соціалістичній перебудові села. На всьому шляху з заходу на схід робітники і селяни урочисто зустрічали ешелон з ентузіастами колгоспного будівництва. Немало було випадків, коли дорогою до червоних козаків приєднувались нові загони молодих патріотів.

Величезні труднощі зустріли комунари. І мало обжитий край, і майже цілковита відсутність тяглової сили, інвентаря, приміщень, і шалена агітація куркульні. Але

Славним
Червонцям

1-го Кінного
кошу.

Дорогі Товариші!

4-й Всеукраїнський з'їзд нашої спілки прийняв шефство над вашим славним кошем.

Ми добре розуміємо ту величезну відповідальність, яка лягла на нас.

Тако ж розуміємо, що допомогти вам у всьому, в чім ви нуждаєтесь, ми не можемо. Але те, що комсомолец може зробити для червонця, він безумовно зробе.

Багато ваших родин є по селах Радянської України. Часто приходиться їм скруту переживати: чи то землю обділять, чи насіння на посів не дадуть, чи ще чим треба допомогти, та влада місцева не зверта на ніх уваги. Ви, дороги червонці, далеко від дому і вам важко допомогти своїй родині, але нашим комсомольцям, нашим осередкам і організаціям це підсилу, це їх обов'язок.

Центральний Комітет КСМ України звертається до всіх червоних козаків з проханням, коли дома є які непорозуміння, негайно повідомляти про це місцевий повітовий комітет нашої спілки, з ясним указанням, що за справа і яка адреса вашої родини.

Наші Губкоми та Повітки в любий мент готові допомогти червонцеві улаштувати свої сімейні справи.

Коли хто з вас через щось не одерже своєчасної відповіді на свій лист, надісланий тому, чи іншому Повіткому, то ЦК прохає другого листа слать на адресу ЦК: м. Харків, Мирнолицька вул., ЦККСМУ.

Центральний Комітет КСМ України.

Схема №7

Бойовий шлях Червоного козацтва (1918–1920 рр.)

Харків–Полтава–Київ–Бахмач–Харків–Таганрог–Царицин–
 Москва–Почеп–Суджа–Харків–Нременчун–Олександрія–
 Бердичів–Літин–Острогож–Київ–Гришине–Полтава–Ніжин–
 Чернігів–Гомель–Орел–Фатеж–Льгов–Харків–Перекоп–
 Вінниця–Проскурів–Тернопіль–Збаран–Ходорів–Стрий–
 Рогатин–Волочиськ–Жмеринка–Могилів–Проскурів–Волочиськ

величезна згуртованість, напружена праця, відданість справі соціалізму перемогли все. Уже на другий рік після організації комуні до неї почали проситись селяни навколишніх сіл.

Червоні козаки йшли на найвідповідальніші ділянки соціалістичного будівництва. У відповідь на заклик партії про мобілізацію сил на ліквідацію прориву в Донбасі в 1930 році на його шахти виїхала велика група козаків. В тому ж році пішли вчитися на робітфаки та в вузи десятки червоних козаків, щоб поповнити ряди нової радянської інтелігенції, про виховання якої партія виявляла особливе піклування.

Перейшовши до мирної праці, бійці корпусу ніколи не поривали зв'язків з Червоним козацтвом і готові були на перший же заклик Батьківщини знову стати в ряди бійців. «Мені вже сорок років,— писав колишній козак, а пізніше шахтар-кріпильник Кіш,— але на перший же заклик я з великим бажанням піду на поле битви за

робітників та селян і за соціалізм... і буду рубати так, як ми рубали не раз білих».

Міцними були і інтернаціональні зв'язки Червоного козацтва. Французька комуністична партія шефувала над 1-ю дивізією, а Німецька — над 2-ю. В 1928 році з візитом у підшефну дивізію приїздив Марсель Кашен, який провів кілька днів у Проскуріві. Група французьких комуністів, що побувала на Україні, писала в одному з своїх листів: «Наше відвідання 1-го червонокозачого корпусу дало нам впевненість, що СРСР зуміє розбити контрреволюційні сили, в першій шерензі яких стоїть французький імперіалізм. Ми понесемо звідси бажання наполегливо боротися проти нашої власної буржуазії, щоб забезпечити перемогу для СРСР.

Хай живе Червона Армія і диктатура пролетаріату!»

У 1926 році Вільгельм Пік як представник компартії Німеччини відвідав підшефну 2-у червонокозачу дивізію. На товариському обіді він, сидячи поруч з командиром бригади Горбатовим, підняв бокал за зустріч в соціалістичному Берліні. І що ж? Через 19 років, в 1945-му, президент Німецької Демократичної Республіки Вільгельм Пік зустрівся з радянським комендантом Берліна Олександром Васильовичем Горбатовим на банкеті, влаштованому на честь перемоги над фашистською Німеччиною.

У 1925 році на запрошення уряду єдиного національного фронту Китайської республіки група командирів червоних козаків — Примаков, Зюка, Петкевич, Кузьмичов, Нікулін, Столбовой — виїхала до Китаю, де взяла активну участь у створенні і зміцненні національно-революційної армії, допомагала китайському народу в боротьбі з внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією.

Два десятки років Червоне козацтво, що було одним із з'єднань доблесної Червоної Армії, стояло на варті мирної праці радянських людей. Напередодні Великої Вітчизняної війни воно зазнало реорганізації. На базі 1-го Кінного корпусу Червоного козацтва було створено мотомеханізований корпус. 1-у Запорізьку і 2-у Чернігівську дивізії Червоного козацтва було перейменовано в 32-у і 34-у кавалерійські дивізії.

Серйозних втрат зазнав командний склад Червоного козацтва внаслідок зловживань владою в період культу особи. Безвинно загинули визначні воєначальники, чудові командири і політпрацівники Червоного козацтва —

Примаков, Дьомичов, Петровський, Григор'єв, Потапенко, Зюка, Шмідт, Туровський та інші. Комуністична партія, засудивши на ХХ і ХХІІ з'їздах культ особи, повернула народу славні імена його героїв і полководців, які стали жертвами необгрунтованих репресій.

Бійці і командири Червоного козацтва завжди були беззавітно віддані народові, справі комунізму, ленінській партії. В роки Великої Вітчизняної війни вони з честю захищали соціалістичну Батьківщину, не шкодуючи свого життя для досягнення перемоги над ворогами. Ветерани Червоного козацтва — генерали, офіцери і рядові — били фашистських загарбників на Дніпрі і Дінці, Бузі і Дністрі, Віслі і Одері, вносячи гідний вклад в справу розгрому гітлерівських полчищ.

Про героїзм радянських воїнів, їх стійкість, витримку, любов до рідної землі розповідається в книзі «Годы и войны», яку написав колишній червоний козак генерал армії О. Горбатов. Командуючи 3-ю армією, він пройшов важкий бойовий шлях від Дінця до Берліна. Славні подвиги мотомехкорпусу яскраво описані в книзі генерала М. Попеля «В тяжкую пору». Не забули сказати добре слово про свою бойову сім'ю її вихованці — маршал І. Пересипкін в книзі «А в бою еще важней», генерал армії Михайло Козаков в книзі «Над картой былых сражений», генерал А. Ковтун-Станкевич в книзі «Пути пройденные». В перших же боях з гітлерівцями особовий склад корпусу показав, що живі ще героїчні традиції, які народилися в роки громадянської війни. Вони передавалися і прищеплювалися солдатам і офіцерам радянських полків ветеранами Червоного козацтва, які дістали революційне і бойове загартування в рядах 1-го Кінного корпусу.

Ось вони, ці ветерани Червоного козацтва: маршали Павло Рибалко, Петро Кошовий, Сергій Худяков, Іван Пересипкін; генерали Олексій Ветошкін, Олександр Горбатов, Костянтин Грушевой, Микола Гусев, Пилип Жмаченко, Євген Журавльов, Гнат Карпезо, Федір Катков, Михайло Козаков, Сергій Козачок, Феодосій Коржаневич, Михайло Корольов, Володимир Крамар, Іван Манагаров, Петро Максименко, Кіндрат Мельник, Карпо Рябчій, Леонід Сланов, Опанас Слишкін, Олександр Степанов, Іван Стрільбицький, Володимир Ткаченко, Володимир Чиж, народний герой Польщі генерал Кароль Свірчев-

ський і багато офіцерів та рядових, що виховувалися на бойових традиціях Червоного козацтва.

Героїчні бійці Червоного козацтва і нині свято беруть і множать свою славу. Вони — вірні помічники партії в пропаганді революційних і бойових традицій радянського народу, його Збройних Сил, ідей патріотизму. Незважаючи на похилий вік, ветерани Червоного козацтва активно працюють на різних ділянках комуністичного будівництва, проводять велику роботу. Колишній комісар корпусу Червоного козацтва І. Мінц — тепер академік, видатний радянський історик, комісар 3-го полку Г. Сазикін працює інженером в Ленінграді, секретар сотенного осередку Отто Штейн — доктор філософських наук; боєць 10-го полку Червоного козацтва Павло Кармалюк — соліст Львівського театру опери та балету, народний артист СРСР. Багато учасників громадянської війни працюють в групах ветеранів Червоного козацтва, що існують в Москві, Києві, Ленінграді, Львові, Харкові, Хмельницькому та інших містах.

Колишні червоні козаки — часті гості робітничих колективів, шкіл, гуртожитків, учбових закладів. Вони беруть участь у проведених революційних свят, виступають з доповідями, бесідами, спогадами про буремні дні громадянської війни, розповідають про героїчну боротьбу нашого народу під керівництвом Комуністичної партії з ворогами Радянської влади, виховують молодь у дусі радянського патріотизму.

Щороку 27 грудня, в день утворення першого загону Червоного козацтва, його ветерани зустрічаються з молоддю столиці УРСР. На ці зустрічі в парк імені Примакова, де нещодавно поставлено пам'ятник Віталію Марковичу, приходять учні шкіл — червоні козачата, комсомольці, піонери, молоді воїни столичного гарнізону.

Трудящі нашої країни вшановують пам'ять героїв Червоного козацтва, що хоробро боролися з ворогами соціалістичної Вітчизни. Їх іменами названі школи, колгоспи, вулиці, пароплави, парки. Так, ім'я В. М. Примакова носять школи № 120 в Харкові і в селі Павлівці на Чернігівщині, колгоспи в селах Шумани і Кезі, вулиці в Києві, Харкові, Дніпродзержинську, Ленінграді. Уже кілька років борознять води Дніпра теплоходи-трударі «Віталій Примаков» і «Червоний козак». На Львівщині школі села Поморяни присвоєно ім'я Костянтина Налив-

ка — відважного сотника Червоного козацтва, який у 1920 році брав участь у визволенні Галичини від чужоземних загарбників. На будинку колишніх Москалівських казарм в Харкові по вулиці В. Примакова, де в грудні 1917 року був створений 1-й полк Червоного козацтва, встановлено меморіальну дошку. Те ж зроблено і в м. Хмельницькому на будинку, де довгий час містився штаб 1-ї Запорізької дивізії Червоного козацтва. Радянський народ не забуває і ніколи не забуде героїчних подвигів червоних козаків, як і всіх радянських воїнів, здійснених ними в ім'я Батьківщини, справи комунізму.

Із славою пройшло свій героїчний шлях створене Комуністичною партією бойове дітище робітників і селян України — Червоне козацтво. Його боротьба служитиме прикладом вірності партії й народу не одному поколінню радянських людей.

З М І С Т

НОВА СТОРІНКА ІСТОРІЇ	5
За владу Рад	5
Загін Червоного козацтва	11
Червоний командир Віталій Примаков	17
Перший бій	20
На Київ!	22
Скоро повернемось!	30
У нейтральній зоні	36
Сутички з окупантами	41
Визвольний похід	49
Знову Петлюра	60
НА ПІВДЕННОМУ ФРОНТІ	70
На Денікіна. Бої під Полтавою та Черніговом	70
Червоні козак проти білої гвардії	82
Рейд на Понирі — Фатєж	88
Рейд на Харків	100
На Кримському перешийку	105
Політвідділ розгортає роботу	109
Бої за Перекоп	114
ЗНОВУ НА ЗАХІД	121
Перші сутички з білополяками	121
Проскурівський рейд	128
В Галичину. Стрийський рейд	140
На шляхах до Львова	147
РОЗГРОМ ПЕТЛЮРІВЩИНИ ТА ОТАМАНЩИНИ	154
Ліквідація петлюрівської армії	154
Розгром махновської та інших банд	159
Розгром банд Палія і Гальчевського	165
ЗАКЛЮЧЕННЯ	175

Д у б и н с к и й И л ь я В л а д и м и р о в и ч,
Ш е в ч у к Г р и г о р и й М и х а й л о в и ч

ЧЕРВОНОЕ КАЗАЧЕСТВО

(Исторический очерк)

Политиздат Украины

(На украинском языке)

Редактори А. Т. Кучик, С. К. Харченко

Художник М. Т. Чернокапський

Художній редактор Є. С. Гапон

Технічний редактор К. С. Морозова

Коректор А. М. Протодьяконова

БФ 31038. Здано на виробництво 30.X. 1972 р. Підписано до друку 23.III. 1973 р. Папір № 2. Формат 84×108¹/₃₂. Фіз.-друк. арк. 5,875+вкл. 0,5. Ум.-друк. арк. 10,71. Обл.-вид. арк. 9,75+вкл. 0,71. Зам. 283. Тираж 38 000. Ціна 54 коп. Видання оголошено в БЗ № 20, 1972 р., поз. 1.

Видавництво політичної літератури України,
Київ, Володимирська, 42.

Виготовлено з набору фабрики «Жовтень» на Київській книжковій фабриці Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, вул. Воровського, 24.

